Dillerin Tarihi

Tore Janson

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dillerin Tarihi

Tore Janson

DİLLERİN TARİHİ

Mehmet Doğan 1976 Bursa doğumlu. ODTÜ Biyoloji mezunu. NYU Biyoloji'de master yaptı. Serbest çevirmenlik yapıyor. Başlıca çevirileri: *Genom*, (Matt Ridley) 2007; *Gen Çeviktir*, (Matt Ridley) 2009; *Haklı Savaş Haksız Savaş* (Michael Walzer), 2010; *Neo-Liberal Genetik* (Susan McKinnon), 2010; *Boş Sayfa* (Steven Pinker) 2010; *Çift Görmek* (Peter Pesic) 2010; *Kent Paryaları* (Loïc Wacquant), 2012; *Foucault ve İran Devrimi* (Janet Afary-Kevin B. Anderson), 2012; *Âdem'in Dili* (Derek Bickerton), 2012; *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum* (Mary Lindemann), 2013; *Akılcı İyimser* (Matt Ridley) 2013; *Sosyal Antropoloji ve İnsanın Kökeni* (Alan Barnard) 2013; *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (Alan Barnard) 2014. e-posta: memeddogan@gmail.com

DİLLERİN TARİHİ

TORE JANSON

Çevlren: Mehmet Doğan

BOĞAZIÇI
ÜNİVERSİTESİ
YAYINEVİ

Tore Janson
The History of Languages.
An Introduction

© Tore Janson, 2012. All rights reserved.

Dillerin Tarihi

© BÜTEK A.Ş. 2013. Tüm hakları saklıdır.

ISBN 978-605-4787-74-6

Bütek Boğaziçi Eğitim Turizm Teknopark Uygulama
ve Dan. Hiz. San. Tic. A.Ş.
Rumeli Hisarı Mahallesi, Boğaziçi Üniversitesi
Güney Kampüs No: 11/2 Sarıyer/İstanbul
Telefon: (0212) 287 03 12-13

Yönetim Yeri:
Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
Boğaziçi Üniversitesi Uçaksavar Kampüsü
Garanti Kültür Merkezi, Arka Giriş
Etiler/İstanbul

bupress@boun.edu.tr
www.bupress.org
Telefon ve faks: (0212) 257 87 27
Sertifika No: 10821

Genel Yayın Yönetmeni: Murat Gülsoy
Yönetici Editör: Ergun Kocabıyık
Yayıma Hazırlayan: Berna Akkıyal
Kapak Tasarımı: Kerem Yeğin
Baskı: Acar Basım ve Cilt Sanayi Ticaret A.Ş.
Beysan San. Sitesi Birlik Cad., No: 26
Acar Binası, Haramidere, Beylikdüzü, İstanbul
Telefon: (0212) 422 18 00
Sertifika No: 11957

Birinci Baskı: Ağustos 2016 (2.000 adet)

İÇİNDEKİLER

Haritalar listesi, ix

Resimler ve tablolar listesi, x

Önsöz, xi

BİRİNCİ KISIM: TARİHTEN ÖNCE

1. YAZILI OLMAYAN DİLLER, 17

Diller ne zaman doğdu?, 17 ❖ Kırk bin yıl mı, iki milyon yıl mı?, 19 ❖ Sebebi neydi?, 20 ❖ Toplayıcı avcı dilleri, 24 ❖ O zamanki diller şimdikiler gibi miydi?, 27 ❖ Sözcük dağarcığı ve toplum, 29 ❖ Kaç Khoisan dili var?, 32 ❖ "Hangi dili konuşuyorsun?" "Bilmem", 33 ❖ Avustralya'nın çok sayıda dili, 36 ❖ Dil nedir?, 37 ❖ On iki bin yıl önce kaç dil vardı?, 41

2. BÜYÜK DİL GRUPLARI, 44

Toplumsal ve dilsel değişimler, 44 ❖ Germen, Slav, Roman dilleri, 45 ❖ Hint-Avrupa dilleri, 50 ❖ Bantu dilleri, 57 ❖ Bantu dili neye benziyor?, 59 ❖ Başka dil grupları, 61 ❖ Dil grupları nasıl oluştu?, 65 ❖ İlave okumalar, 68

İKİNCİ KISIM: TARİHİN TEMELİ

3. TARİH VE YAZI, 73

4. HİYEROGLİFLER VE MISIR DİLİ, 76

Nehir vadileri ve devletler, 76 ❖ Devlet, dil, yazı, 77 ❖ Hiyeroglifler, 79

5. ÇİNCE – GÜNÜMÜZE ULAŞMIŞ EN YAŞLI DİL, 84

Başka türlü yazmak, 86 ❖ Kültür ve devletler, 89 ❖ Büyük devlet, 91 ❖ Birlik ve bölünmeler, 94 ❖ Başka dilleri yutmak, 95 ❖ Komşular, 97 ❖ Yazı ve toplum, 99 ❖ İlave okumalar, 101

ÜÇÜNCÜ KISIM: DİLİN YAYILMASI

6. YUNANCA – FETİH VE KÜLTÜR, 105

Dil ve alfabe, 105 ❖ Yaratım olarak dil, 108 ❖ Diller eşit mi?, 110 ❖ Alfabe ve lehçe, 113 ❖ Şehir devletlerden imparatorluğa, 115 ❖ Yeni Yunanca, 118 ❖ Yunanlardan Öğrenmek, 119

7. LATİNCE – FETİH VE DÜZEN, 123

İmparatorluk ve dil, 123 ❖ Dil değişimi ve dilin yok oluşu, 129 ❖ Uluslararası dil olarak Latince, 131 ❖ Latincenin etkisi, 135

8. ARAPÇA – FETİH VE DİN, 137

İstila ve diller, 137 ❖ Yüksek kültürün dili olarak Arapça, 144 ❖ Çöküş, bölünme, lehçeler, 145 ❖ Tek dil mi yoksa pek çok mu?, 147 ❖ İlave okumalar, 154

DÖRDÜNCÜ KISIM: DİLLER VE ULUSLAR

9. DANTE İTALYANCA Mİ YAZMIŞTIR?, 159

Diller nasıl dil oluyor?, 159 ❖ Latince ve Fransızca, 161 ❖ Oc, oil ve si, 166 ❖ Yazı dili ve dil adı, 171

10. GERMEN DİLLERİNDEN MODERN İNGİLİZCEYE, 174

İngilizce Britanya'ya nasıl geldi, 174 ❖ Germani, Angıllar, Saksonlar, 177 ❖ Angılların ve Saksonların dili, 179 ❖ Britanya'da rünik alfabe, 180 ❖ Roma yazısı ve İngilizce, 182 ❖ İngiliz edebiyatının ilk yüzyılları, 185 ❖ Bede, Latince ve İngilizce, 188 ❖ Kral Alfred ve Batı Saksonya, 191 ❖ Normanlar ve Fransızca, 193 ❖ İngilizcenin dönüşümü, 195 ❖ Yeni standart, 199 ❖ Ulus devlet ve ulusal dil, 200

11. ULUSAL DİLLER ÇAĞI, 203

Devlet, okul ve diller, 205 ❖ Ulusal diller ve ulusal şairler, 209 ❖ Dil ve siyaset, 212 ❖ Dil rekabeti, 214 ❖ İlave okumalar, 218

BEŞİNCİ KISIM: AVRUPA VE DÜNYA

12. AVRUPA'NIN VE DÜNYA DİLLERİ, 223

Batı'da Portekizce, 223 ❖ İspanyollar, İngilizler ve başkaları, 226 ❖ Amerika – üç dilli kıta, 230 ❖ Portekiz ve dünyanın geri kalanı, 233 ❖ İngilizce deniz aşırı topraklarda, 234 ❖ Ne oldu?, 236

13. DİLLER NASIL DOĞAR YA DA İMAL EDİLİR, 238

Köle ticareti, dil bozulması, dil doğumu, 238 ❖ Kırma anadili, dil midir?, 242 ❖ Çarpıcı benzerlikler, 245 ❖ Kırma anadilleri ve dil değişikliği, 247 ❖ Afrikaner – Germen ve Afrikalı, 248 ❖ Afrikaner – lehçe mi Kırma anadili mi?, 251 ❖ Norveççe – tek dil mi iki dil mi?, 253 ❖ Konuşma dili nasıl yazı dili olur ya da yazı dili nasıl konuşma dili olur, 256 ❖ Diller nasıl vücut buluyor, 260

14. DİLLER NASIL YOK OLUR?, 262

Bir dilin ölümü, 262 ❖ Geleceği olmayan diller, 265 ❖ Lehçelerin yeniden düzenlenmesi, 266 ❖ Geriye ne kalacak?, 267 ❖ Diller nasıl yok oluyor, 268 ❖ Şiyeyi ve Timbukuşu, 273 ❖ Dillerin ortadan kaybolması – iyi mi kötü mü?, 275 ❖ İlave okumalar, 278

ALTINCI KISIM: YAKIN GEÇMİŞ, ŞİMDİKİ ZAMAN, GELECEK

15. İNGİLİZCENİN ALTIN ÇAĞI, 283

Yeni enternasyonalizm, 283 ❖ Fransızca, Almanca, Rusça, İngilizce, 285 ❖ İngilizce zamanı, 287 ❖ İngilizcenin imajları, 290

16. ÇİNCE VE ÇİN'DE İNGİLİZCE, 295

Doğu ve Batı, 295 ❖ Baihua, Putonghua ve sadeleştirilmiş yazı, 297 ❖ Yüzyıl içinde ilkçağdan modern zamana, 299 ❖ Okulda dil, yaşamda dil, 301 ❖ İngilizce ve Çince, 304 ❖ Kelimeler, yazı, düşünce, 306 ❖ Gelecek, 308

17. SIRADA NE VAR?, 311

İki yüz yıl içinde, 312 ❖ İki bin yıl içinde, 323 ❖ İki milyon yıl içinde, 326 ❖ İlave okumalar, 327

Kronoloji, 329

Kaynakça, 335

Dizin, 341

HARİTALAR LİSTESİ

1.1. Üç Khoisan dilinin Güney Afrika'daki yerleri..... 26

2.1. Hint-Avrupa dilleri..... 52

2.2. Bantu dilleri 58

5.1. Çin 93

6.1. MÖ 324 civarında Büyük İskender'in imparatorluğu 116

7.1. MS 100 civarında Roma İmparatorluğu 124

8.1. 750 civarında Arap âlemi 138

9.1. Roman dilleri..... 166

10.1. Bede'in zamanında Britanya dilleri 175

12.1. Dünyada üç Avrupa dilinin yaygınlıkla konuşulduğu yerler 232

14.1. İskoçya'da Doğu Sutherland'in yeri..... 263

14.2. Güney Afrika'da Timbukuşu ve Şiyeyi 274

RESİMLER VE TABLOLAR LİSTESİ

Resimler

5.1. İki Çince karakterin gelişimi 87

16.1. Çince bir karakterin sadeleşmesi 299

Tablolar

2.1. Aynı cümle dört ayrı dilde 45

2.2. Germen dillerinde kelimelerin modern ve eski biçimleri 47

2.3. Üç Slav dilinde benzer kelimeler 48

2.4. Dört Roman dilinde benzer kelimeler 49

2.5. Altı eski dilde benzer kelimeler 50

2.6. Sisvanada tekil ve çoğul haller 60

13.1. İngilizcede, Felemenkçede ve Afrikanerde "olmak" yüklemi 251

14.1. Asıl yerlerine göre diller 269

ÖNSÖZ

İki bin yıl önce İngilizce diye bir dil yoktu. Günümüzde kullanımda, fakat gelecekte bir gün artık konuşulmuyor olacak. Bu durum bütün diller için geçerli: Ortaya çıkar, bir süre konuşulur, sonra ortadan kalkarlar. Yine de aralarında çok büyük farklar var. Kimileri sadece birkaç nesildir konuşuluyorken, kimileri binlerce yıldır mevcut. Kimi diller yalnızca bir avuç insan tarafından konuşulurken, kimilerini yüz milyonlarca insan konuşuyor.

Dillerin nasıl doğup ortadan kaybolduğu ve neden böyle farklı kaderleri olduğu meselesi, o dilleri konuşan insanların başına ne geldiğiyle alakalı. Başka bir deyişle, dilleri, tarihin koşulları belirler. Fakat tarihsel olaylar da, insanların konuştuğu dillerin belirlediği koşullara bağlıdır. Dolayısıyla tarih dillerden etkilenir, dillerse tarihin parçasıdır. Elinizdeki kitabın konusu, dillerin tarihteki rolü.

Bu kitap öncelikle, üniversite öğrencileri için ders kitabı olarak düşünüldü; ayrıca tarih, dilbilim ve dil öğrencilerinin faydalanabileceği bir içeriği olması hedeflendi. Mümkün mertebe teknik terminolojiden uzak duruldu. Öte yandan, "dil" ve "ulus" gibi önemli ama muğlak ya da belirsiz kavramlar bazı bakımlardan ayrıntılı bir şekilde ele alındı.

Elinizdeki kitap genel bir diller tarihidir; çok uzak geçmişten başlar, zamanda ilerler, uzak geleceğe yol alır. Elbette kitaba kısıtlı sayıda dil ve alan dahil edebildim. Dünyanın kimi büyük dil bölgelerine ilaveten, dillerin tarihle alakasını çeşitli yollarla gösteren ve daha az bilinen pek çok örnek de seçtim. Kimi önemli dilleri ve bölgeleri pek anamadım; yoksa mütevazı ölçekteki bu eseri eksiksiz kılmayı hedeflerken yolundan saptırmış olurdum.

Bu çalışma biraz sıra dışı bir ders kitabı; genelin,

bağımsız bir araştırma sahası olarak görmediği bir alanı inceliyor. Bu sınır bölgesine sızan dilbilimciler ve tarihçiler, çeşitli amaçlarına uyacak pek çok farklı yaklaşımdan yararlanır. Tarihçilerin nazarında dil araştırmaları, kayda değer siyasi içerimleri olsa bile, toplumsal tarihin parçasıdır; oysa dilbilimciler, dilin tarihle ilişkisine dair araştırmaları, tarihsel sosyodilbilimin parçası sayar.

Terminoloji meseleleri bir yana, dilsel ve tarihsel gelişmeler çoğunlukla çok yakından ilintilidir; tarihi tarihçilerin ele alması, dilbilimcilerin ise dillerle meşgul olması gibi basit bir nedenden ötürü bu olgu genelde belirsizleşir. Eğer elinizdeki kitap, bu disiplinlerin icracılarını ayıran uçuruma köprü kurulmasına katkıda bulunabilirse, değerli bir amaca hizmet etmiş olacaktır.

Diller ile toplumlar arasındaki ilişkilere dair içgörü edinmek, hem tarihsel dilbilimciler hem de tarihçiler açısından değerlidir. Şimdiki zamanı ve geleceği değerlendirirken de işe yarayabilir. Günümüzde diller arası ilişkiler, tüm dünya toplumlarında muazzam değişiklikler geçiriyor ve İngilizce o süreçlerin pek çoğuna derinlemesine müdahil olmuş durumda. Gerçekte ne olduğunu anlamak, olan bitenin önemi ve sonuçları hakkında yargıya varmak için, şimdiki zamanı, çoktan olmuş bitmiş şeylerin perspektifinden görmek yararlı olabilir. Elinizdeki kitabın böyle bir perspektif sunabilmesini umuyorum.

2002'de yayımlanmış olan *Speak: A Short History of Languages* başlıklı eski bir çalışmam, bu kitabın zeminini oluşturuyor. O kitabın kimi bölümleri bu kitaba da alındı; fakat yer yer güncelliğini yitirdiği ya da geliştirilmesi gerektiği için, metin bütünüyle elden geçirildi ve büyük oranda değiştirildi. Konu hakkındaki bilgi birikimimi genişletmeye gayret gösterdim, bazı konulardaki kanaatlerimi değiştirdim ya da tadil ettim. Eklenen bölümler de oldu. Ayrıca, önceki kitabın genel okuyucuya hitap etmesine karşılık, bu kitap üniversite öğrencilerini hedefliyor. Sonuçta elinizdeki kitap yeni bir edisyon olarak değil, eski kitaptan parçalar içeren yeni bir kitap olarak görülmeli.

Tek başına bir yazarın burada ele alınan tüm dillerin ve dönemlerin uzmanı olamayacağı açık. Yıllar boyunca pek çok insandan çeşitli yardımlar aldım. Kimilerini daha önceki yayınlarımda anmıştım. Bana bir şekilde yardım etmiş olan bu insanları tek tek sayamadığımı üzülerek kabul ediyorum; bütün o arkadaşlara ve meslektaşlara minnet borçluyum. Çinceyle ilgili bölümlerdeki paha biçilmez yardımlarından ötürü Göran Malmqvist ile Torbjörn Lodén'e, Arapçayı konu alan bölümlerdeki çok kıymetli yardımlarından ötürü Gunvor Mejdell'e özel teşekkürlerimi sunuyorum. Kitapta rastlayabileceğiniz hatalar ve dile getirilen kanaatler elbette bütünüyle bana aittir.

BİRİNCİ KISIM

TARİHTEN ÖNCE

1

YAZILI OLMAYAN DİLLER

DİLLER NE ZAMAN DOĞDU?

Kitabı Mukaddesin ilk kitabı olan Yaratılış'ı okuduğumuzda, Âdem'in yaratılır yaratılmaz konuşabildiği çıkarımını yaparız; çünkü derhal şu görevi yüklenir: "Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem'e getirdi. Âdem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı" [2:18].

Hayvanları isimlendirmek ve böylece dili kısmen icat etmek, Âdem'in ilk faaliyetiydi. Yine de dilin bu haline can veren o değildir; dil, Âdem ortaya çıkmadan birkaç gün önce yaratılmıştı. Tanrı'nın, ilk günün şafağında "Işık olsun" demesi, en baştan itibaren konuşabildiğini gösteriyor.

Yaratılış öyküsünün bu yorumunu kabul etmesek bile, bu metin bize, insanların dil hakkında nasıl düşünmeye yatkın olduklarına dair bir ipucu sunuyor. Öncelikle, Âdem'in onun "ayrılmaz bir parçası" olan bir dil yetisiyle yaratılmış olması kayda değer. Önce insanın tasarlandığı, dilin daha sonra eklendiği de düşünülebilirdi pekâlâ. Çocuklar doğar doğmaz konuşmaya başlamaz; belki insanoğlu ilk ortaya çıktığında konuşamıyordu. Fakat Kitabı Mukaddes'in anlatısında konuşma ve ad koyma yetisinin insana özgü olduğu belirtilir. Bu yetenek insanı hayvanlardan ayırır; çünkü hayvanlar isimlerini insandan alır.

Âdem, hayvanlardan üstündür; dil ise bir tahakküm aygıtıdır.

Bizzat Tanrı'nın en baştan itibaren konuşması da bir parça tuhaf görünebilir; çünkü konuşacak kimsesi yoktu. Öte yandan, konuşamayan bir ilah, ahmak bir Tanrı hayal etmek çok daha sıradışı olurdu. Tanrı'nın ne dediği ille de anlaşılabilir değildir, insanoğlunun kullandığından farklı, daha yüce bir ifade kipini tercih edebilir elbette. Fakat dil konuşmayan bir Tanrı, aptalın ya da hayvanın teki olurdu. İnsandan üstün olanın, insanın sahip olduğu en önemli melekede onu aşması zorunludur.

Günümüzde, türümüzün bir çırpıda yaratılmadığını, bizden çok kuyruksuz maymuna benzeyen eski formlardan geliştiğini biliyoruz. Fakat insanoğlu zamanın hangi noktasında gerçekten insan haline geldi? Başka bir deyişle, o eski formlar, ne zaman bizimle aynı türe mensup olduklarını kabul edeceğimiz ölçüde bize benzemeye başladı?

Genellikle insanı insan yapanın, dillerin ortaya çıkışı olduğu düşünülür; açıkçası bu görüş, Kitabı Mukaddesteki anlatıyla aynı çizgide. İnsanı tanımlayan hususun dile sahip olduğunu düşünmek bizim için gayet doğal.

Maalesef, bu bize insanların ne zaman ortaya çıktığını söylemiyor; üstelik ilk sözün ağızdan ne zaman döküldüğünü de bilmiyoruz. İlkçağdan itibaren pek çok kimse bunun ne zaman ve nasıl olduğunu belirlemeye uğraşmış olsa da, sonuçlar hiç de etkileyici değil.

İnsan dillerinin en azından 5.000 yıldır var olduğundan eminiz; çünkü günümüze ulaşmış ilk yazılı metinlerin yaşı aşağı yukarı bu kadar. Yazıda kullanılmış ilk diller olan Mısırca ve Sümerce, günümüzde konuşulan dillerle aynı genel özelliklere sahip. Dillerin çok daha uzun süredir var olduğunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz.

Fakat, ne kadar eski oldukları net değil. Doğrudan ipuçlarına ulaşılamıyor, dolayısıyla ileri sürülen tüm fikirler kurgusal. İnsanlar çoğunlukla iki tür bulgudan faydalanarak makul yanıtlar bulmaya uğraşıyor. İlki, tarihöncesi dönemde insanların genel kültürel gelişimine ilişkin

malumat; bu malumat, arkeolojik buluntular ile insan eseri türlü türlü yaratımdan alınıyor. İkincisi, insanın anatomik gelişimine dair olgulardır. Yine arkeoloji, farklı dönemlere ait kemikler üzerinden bilgi sunuyor.

KIRK BİN YIL MI, İKİ MİLYON YIL MI?

Arkeoloji farklı dönemlerde kullanılmış taştan, kemikten aletler hakkında bir şeyler anlatabilir. Heykeller, gravürler, resimler de tarihlendirilebilir. Bu malzemeden yola çıkarak, insanoğlunun aşağı yukarı son 40.000 yıldır günümüz insanı kadar mucit ve yaratıcı olduğu hükmüne varmak mümkün. Tasarladıkları çok sayıda alete, yarattıkları muhteşem sanat eserlerine bakarak, insanların en azından bu kadar zamandır, günümüzde konuştuğumuz dilin bazı temel niteliklerini barındıran bir dil konuştuklarını çıkarımını yapabiliriz. Bundan önceki yaklaşık iki milyonluk süre zarfında taş aletler imal edilmiş ve bunların tasarımları aşama aşama daha incelikli bir hal almıştır. Bununla birlikte, bu aletleri imal eden insanların kendilerini sanatsal formlarla ifade etmeye çalıştığını gösteren çok az işaret mevcut.

Belirttiğimiz gibi, arkeolojik bulgular, atalarımızın en azından 40.000 yıldır bugünkü dillere benzer nitelikte karmaşık bir dilbilgisi ve geniş sözcük dağarcığı barındıran diller konuştuğuna işaret ediyor. Eğer alet yapanların konuşabildiğini kabul edersek, o zaman dillerin çok daha uzun süredir, muhtemelen iki milyon yıldır var olduğunu söyleyebiliriz. Fakat alet üretimi ile dil arasında gerçekten de böyle bir bağlantı olup olmadığını tam olarak bilme imkânımız yok.

Modern öncesi insanın anatomisini çalışan uzmanlar, günümüzde var olan insanın, *Homo sapiens sapiens*'in, yaklaşık 100.000 ila 150.000 yıl boyunca büyük değişiklik geçirmediğini ileri sürüyor. Bunun anlamı, pek çok başka özelliğinin yanı sıra, bu dönemde yaşamış insanların

günümüzdekilerle aynı beyin ve konuşma organlarıyla donanmış olduğudur; muhtemelen onları dil konuşmaktan ne zihinsel ne de anatomik sorunlar alıkoymuştur. Dil organları bizimki kadar hareketliydi, gırtlakları ve ses telleri bizimkiler gibiydi, beyinleri de konuşmak ve konuşulanları anlamak için gerekli olduğunu bildiğimiz tüm o şahane kıvrımları barındırıyordu.

Daha eski dönemlerdeyse durum tam böyle değildi. *Homo sapiens sapiens*'in ortaya çıkışından önce ve ortaya çıkışından sonraki bir süre boyunca Neandertal insanları mevcuttu. Beyinleri ortalamada en az bizimkiler kadar büyüktü, fakat kafatasları ve çeneleri kimi bakımlardan bizimkilerden farklıydı. Bu farklılık onları, günümüzde yaygın olarak kullanılan belirli konuşma seslerini çıkarmaktan alıkoymuş olabilir. Fakat bu kesin değil; çünkü Neandertal insanlarının kalıntıları yalnızca kemik parçalarından ibaret, oysa konuşma, ağzın ve boğazın yumuşak dokularındaki hareketlerle üretilir. Dolayısıyla, bu sorun üzerine çalışan akademisyenler, kemiklerin şeklini temel alarak yumuşak dokunun şeklini tahmin etmek zorundadır ki bu çok zorlu bir iştir. Ayrıca, gözlemlenen farkların, sözlü iletişime ne ölçüde engel olduğu da çok net değil.

Birkaç yüz bin yıl önce yaşamış insan türlerinin kafatasları ve çeneleri bizimkilerden daha da farklıydı, dolayısıyla bizim gibi konuşmuş olmaları ihtimali hayli düşük.

Özetlemek gerekirse, günümüzde konuştuğumuza benzer dillerin en azından 40.000 yıldır var olduğundan eminiz, ama belki çok daha uzun süredir konuşulduklarını da hesaba katmalıyız. Üst sınır aşağı yukarı iki milyon yıl, yani insanın taş alet yapmaya başladığı zamanlardır.

SEBEBİ NEYDİ?

O halde, dillerin ne zaman ortaya çıktığına dair sorulara verilecek yanıt budur. Elbette bu yanıt, daha da zorlu bir sorun olan, dillerin nasıl ortaya çıktığı sorusuyla ilintili.

İnsan dilleri, bildiğimiz haliyle iletişimde kullanılan en gelişmiş ve en esnek sistemlerdir. Bu sistemlerin ayırt edici özelliği, karmaşıklık derecesi ne olursa olsun her mesajı inanılmaz çabuklukla ve etkinlikle iletmek üzere kullanılabilmeleridir. Bunların karmaşıklık derecesi, değişkenliği ve uyarlanabilirliği, başka memelilerin kullandığı iletişim araçlarından ne kadar farklı olduklarını gösteren unsurlardır. Yine de belirli benzerlikler mevcut. Yararlandığımız sinyaller, dışarı hava üflerken üst solunum yolunda oluşan titreşim sayesinde ağız yoluyla üretilen seslerdir. Çoğu memeli, ses üretirken aynı ilkeden faydalanır. Köpekler havlar, kediler miyavlar, fareler ciyaklar, atlar kişner, maymunlar çığlık atar. Tüm bu sesler, temelde aynı biçimde üretilir. Genetik akrabalığı bulunan pek çok canlı türü benzer şekilde ses ürettiği için, türümüzün ortaya çıkışından uzun süre önce insan öncülerinin de böyle sesler çıkarmış olması ihtimal dahilindedir.

Başka memelilerin sesleri de birer sinyaldir. Bunlardan, o türe mensup bireylerle temas kurulması amacıyla faydalanılır. Bu seslerin dillerimizden birincil farklılığı, anlam belirtme sistemlerinin çok gelişmiş olmayışıdır. Her türün, birkaç farklı türde ses çıkarabildiği ve bu şekilde bir ölçüye kadar farklı mesajlar iletebildikleri doğru. Örneğin köpek tehdit, korku, şefkat, vesaire gibi tutumları dışavuran pek çok sesleniş türünden yararlanır. Hayvan iletişimini araştıranlar, pek çok türün, onlarca farklı sinyalden faydalandığını bulmuştur. Kimi kuyruksuz maymun ve kuyruklu maymun türleri, onlarca ayrı sesten meydana gelen oldukça kapsamlı sistemlere sahip. Öte yandan, en yakın akrabalarımız olan şempanzelerle bonoboların, pek çok kuyruklu maymundan daha ileri iletişim sesleri kullanmamaları ilginç bir durum.

İnsan konuşması, öteki türlerin seslenişlerinden pek çok bakımdan farklıdır. Çok önemli ayrımlardan biri, tüm öteki hayvanlarda iletişimin genel ilkesi gereği, tek mesaj için tek özgül seslenişin var olmasıdır. Bu, olası mesaj sayısının çok kısıtlı olduğu anlamına geliyor. Sisteme yeni

bir mesaj dahil edilebilmesi için, yeni bir sesin de sokulması gerekmektedir. Onlarca sesten sonra, yeni sesler icat etmek ve gerekli olduğunda bunları hatırlamak zorlaşır.

İnsan konuşması, kısıtlı sayıda sesi, sınırsız sayıda mesaj olarak bir araya getirme ilkesi üzerine kuruludur. Tipik bir dilde, aşağı yukarı otuz ila kırk ayrı konuşma sesi bulunur. Bu sesler, arka arkaya eklenip sınırsız sayıda kelime oluşturabilir. Tek seferde sadece tek kelime üretebilen küçük bir çocuk bile, başka türlerin faydalandığı herhangi bir sistemden çok daha üstün bir iletişim sistemi kullanır. Kelimelerin sayısı sınırsızdır; oysa öteki hayvanların kısıtlı bir sinyal kümesine sahip olduğu açık.

Buna ilaveten, insan dilleri, birkaç kelimenin bir araya gelip ifade oluşturmasını mümkün kılar. Bu işlem sayesinde, az sayıda kelimeyle bile sonsuz sayıda cümle kurabiliriz. Sonsuz sayıda karmaşık ve incelikli fikri ifade edebilme imkânı, konuştuğumuz dillerin temel özelliğidir. Bu sistemin, hangi mesajların iletilebileceğiyle ilgili kuramsal bir sınırı bulunmadığından, prensipte her şey söylenebilir.

Bu harika sistemin neden ya da nasıl vücut bulduğu bilinmiyor. Türün evrimiyle ilgili olduğu aşikâr; çünkü başka hiçbir hayvan konuşamazken, engelsiz tüm insanlar konuşabiliyor. Yüzyılı aşkın süredir, evrimin nihai sebepleriyle ilgili sorular, Darvinci çerçevede tartışıldı, dil yeteneğinin, evrimsel baskı altında evrimleştiği varsayıldı. Bu yetenek, kendilerini doğru düzgün ifade edip başkalarının ifadelerini anlayabilenlere belirleyici bir üstünlük sağlamış olmalıydı.

Şaşırtıcı olan, bu üstünlüğün ne olabileceği konusunda fikirbirliğine varılamaması. İnsanlar birbirleriyle konuştukları için, bu üstünlüğün toplumsal ilişkilerle bağlantılı olması akla yakın (bu görüşe karşı çıkıldığını da hatırlatmalıyız). Dilin ortaya çıkışıyla birlikte insanların, topluluğun menfaatine olacak şekilde, kendi toplulukları içinde daha iyi dayanıştığını düşünmek doğal görünüyor. Fakat bu yanıt, modern Darvinci düşünceyle aynı çizgide

değil; bu düşünceye göre, evrimsel üstünlük, topluluğu değil bireyi kollamalı; çünkü yavrulara belli bir özelliği topluluk değil, sadece birey aktarabilir.

Bu sebeple, evrim kuramı, tıpkı öteki dayanışma davranışlarını açıklamada olduğu gibi dil konusunda da zorluklarla karşılaşır. Bu açmaz konusunda son dönemde önerilen çözümler arasında şunları sayabiliriz: Konuşabilen insanlar yalanın faydasını gördükleri, dedikodu yaparak kendilerine toplum içinde yer bulabildikleri ya da kendi menfaatlerine olacak ritüeller geliştirebildikleri için dil evrimleşmiştir. Bu fikirler hakkında olsa olsa, çürütülmelerinin zor olduğunu söyleyebilirim. Kesin bulgular mevcut olmadığından, muhtemelen yeni fikirler ileri sürülmeye devam edecek.

Şu durumda, dilin neden geliştiğini bilmemizin imkânsız göründüğünü kabul edelim. Dilin nasıl geliştiğiyle ilgili düşüncelerin de bundan çok daha kesin kanıtlara dayandığını söyleyemeyiz. Fakat dillerin iki temel özelliği pekâlâ art arda gelişmiş olabilir. Buna göre, ilk adım, sonsuz sayıda kelime için sınırlı sayıda sesi kullanma tekniğinin ortaya çıkışıydı. Bu teknik, yavaş yavaş, uzun bir süre zarfında gelişmiş olabilir.

Böyle bir dil pek çok fayda sunar. Kişi, içinde bulunduğu mekân ve zaman kapsamında önem taşıyan şeyler hakkında konuşmakla yetindiği müddetçe, tek tek kelimeler gayet işe yarayabilir: "Geyik", "Fırlat!", "İyi!", "Kes!", "Kızart!", "Uyu", vesaire. Günümüzde, konuşmayı pek sevmeyen insanlar konuşmak zorunda kalınca bu şekilde konuşuyor ve dertlerini pekâlâ anlatabiliyorlar.

Ancak kişi, içinde bulunduğu mekânda ve zamanda var olmayan şeyler hakkında konuşmak istediğinde sorunlar başgösterir. Örneğin bir arkadaşa, daha önce gidilmemiş bir noktada bulunan ahududuları toplamak için birlikte vadiye gitmeyi önermek için "Ahududu!" demek yeterli olmayabilir. Hem söyleyip hem parmakla işaret etmek ya da sesli iki mesajı birleştirmek gerekebilir: "Ahududu! Git!" ya da "Ahududu! Orada!" ya da benzeri bir

şey. Bu da iki kelimeli sözlerin, oradan da zamir, kip, öğe gibi kimi incelikleri içeren tam cümlelerin yolunu açar. Bunların hepsi tek seferde gerçekleşmiş olamaz; zaten dillerin muhtemelen binlerce ama binlerce yıllık süre zarfında yavaş yavaş geliştiği kesin. Nihayet öyle bir incelik derecesine ulaştılar ki geleceğe ve geçmişe, olasılıklara ve gerçeklere dair berrak sohbetlere imkân tanıyacak noktaya eriştiler.

Eğer durum böyle geliştiyse, bildiğimiz haliyle insan dilleri bu zamanın sadece belli bir kesirinde var olmuş olsa bile, atalarımız milyonlarca yıl boyunca herhangi bir türe kıyasla daha ileri bir şekilde iletişim kurmuş olabilir. Dilin gelişimi için çok uzun bir zamana, konuşma organlarında ve beyinde değişikliklerin yaşanabileceği kadar uzun bir süreye ihtiyaç duyulmuş olabilir.

Kelime kullanma kabiliyetinin taş aletlerin kullanılmaya başladığı zaman civarında, bir ila iki milyon yıl önce yavaş yavaş gelişmiş olabileceği düşünülüyor. Birkaç kelimeden oluşan sözler çok daha sonra ortaya çıkmış olmalı. Tümceciklerle ve başka inceliklerle tam teşekküllü konuşma sistemlerinin gelişimiyse 100.000 yıl öncesinden yakın bir tarihte tamamlanmıştır diyebiliriz.

Bu süreç nasıl gerçekleşmiş olursa olsun, bizim konuştuğumuz türde dillerin en azından 40.000 yıldır var olduğu kesin görünüyor. Tüm insanların toplayıcı ve avcı olarak yaşayıp kemikten, taştan yapılma aletler kullandığı Üst Paleolitik dönemde bile, diller tam anlamıyla gelişmiş düzeydeydi; ayrıca büyük sözcük dağarcıklarını, karmaşık cümleleri ve günümüz dillerinde rastladığımız tüm öteki özellikleri barındırıyordu.

TOPLAYICI AVCI DİLLERİ

Güney Afrika'da Kalahari çölünün içinde ve çevresinde, geleneksel olarak Buşman (İngilizcede "Bushmen") denilen insan toplulukları yaşıyor. Günümüzde bu topluluk-

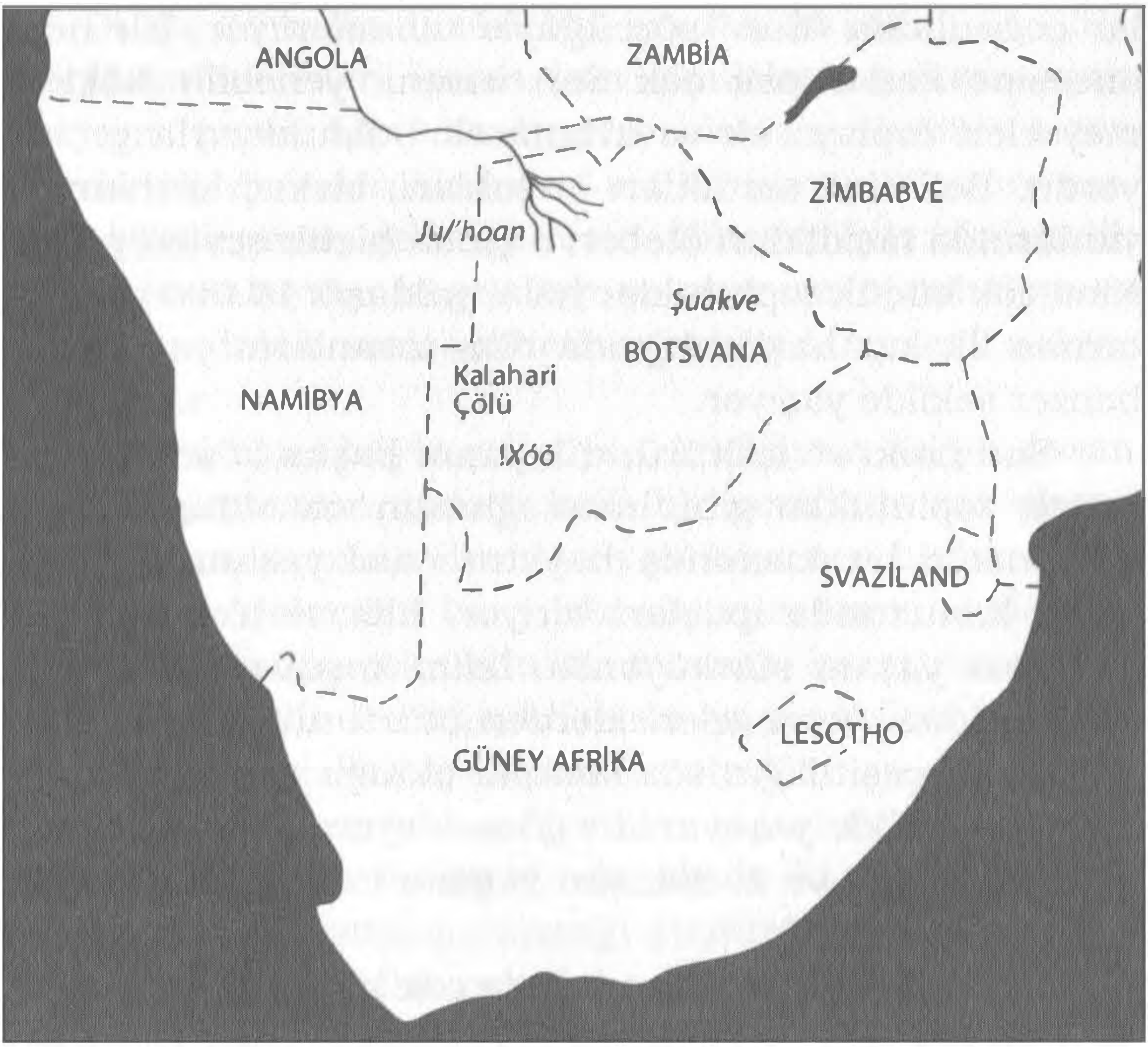
lar çoğunlukla "San" sözcüğüyle tanımlanıyor. Bir nesil öncesine kadar pek çok San insanı, yenebilir kökleri, meyveleri toplayarak ve avlanarak bulduklarıyla geçiniyordu. Bellerine sardıkları kuşakları, birkaç silahları ve yanlarında taşıdıkları öteberi dışında hiçbir şeyleri yoktu. Kimi çok küçük topluluklar hâlâ, yaklaşık 10.000 yıl önce tarıma ilk kez başlandığında tüm insanların yaşadığına benzer şekilde yaşıyor.

San halkı ve kültürü, dünyanın başka köşelerindeki benzer topluluklar gibi, insanoğlunun var olduğu zamanın önemli bir kısmında hayatın nasıl yaşanmış olabileceği konusunda ipuçları veriyor. Elbette tüm insanlar aynı tarz yaşam sürmüyordu. İklim koşullarından, gıda miktarından, yerel geleneklerden ötürü dünya genelinde büyük bir çeşitliliğin söz konusu olduğu kesin. Yine de, hâlâ bu şekilde yaşayanları gözlemleyerek, eski çağların toplayıcılarının ve avcılarının yaşamı hakkında kimi hükümlere varabiliriz.

San halkının yaşamı şu anda çok hızlı bir değişimden geçiyor. Modern toplumla temaslardan ötürü, geleneksel yaşam tarzları ortadan kalkıyor. Yeni durumları son derece sorunlu, üstelik hem kültürel kimliklerini hem de dillerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyalar. Aşağıda, son yirmi otuz yılda bu büyük altüst oluşu bir kenara koyarak, San halkının geleneksel yaşamını ve dillerini anlatacağım.

San halklarının dilleri, genelde Khoisan denilen bir grubu meydana getirir. Bu dillerden biri olan Nama (ya da Koekoegovab) dilini Namibya'da yerleşik yaşayan 100.000'den fazla insan konuşur; fakat ben, bundan sonra yalnızca öteki Khoisan dillerinden bahsedeceğim. Bu dilleri konuşan insanların toplam sayısıysa kabaca 70.000.

Bu diller doğru düzgün betimlenmiş değil. Hiçbiri yazı dili değildir, sadece konuşma dili olarak mevcutlar. Bazı misyonerler, antropologlar ve dilbilimciler kimi dilleri araştırıp betimlemiş olsa da, bu dilleri konuşanlar, çölün içinde ve çevresinde görece tecrit halinde yaşamış topluluklardır.

Harita 1.1. Üç Khoisan dilinin Güney Afrika'daki yerleri

Böyle dilleri betimlemenin hiç de kolay bir iş olmadığını, kendi yetersiz çabalarımdan biliyorum. İlk sorun, dilleri ve kültürleri temelden farklı olan insanlarla nasıl temas kurulacağıydı, özellikle de bu insanlar, gayet haklı sebeplerden ötürü, dışarıdan gelenlere karşı ihtiyatlı davranırken. Dilbilimci, tam ve güvenilir betimleme yapabilmek için o insanların yanında tercihen bir yıl ya da daha uzun süre yaşamalı; fakat bu şart pek de gerçekçi değil. Araştırmacının, hâlâ toplayıcı ve avcı olanlar arasındaki mevcudiyeti hem sorun teşkil eder hem de esaslı bir değişiklik anlamına gelir. Çöle yakın topraklarda tarım işçisi olarak çalışanlar ciddi sorunlarla boğuşur, ayrıca öğretmenlere, sosyal hizmet görevlilerine, hemşirelere duydukları gereksinim, yaşam tarzları hakkında sorular soran insanlara duyduk-

ları gereksinimden çok daha fazladır.

Bu tür sorunlara rağmen, Khoisan dilleri hakkında pek çok şey biliyoruz. İnsanoğlunun varoluşunun büyük kısmında geçerli olmuş dilsel durum hakkında bilgiye dayalı tahminler yaparken, sırtımızı bu bilgiye dayayabiliyoruz.

O ZAMANKİ DİLLER ŞİMDİKİLER GİBİ MİYDİ?

Avcı ve toplayıcı toplumların dilleri hakkında söylenebilecek ilk ve en önemli şey, prensipte bu dillerin tıpkı öteki diller gibi olduğudur. 19. yüzyılda araştırma yapan dilbilimciler genelde, maddi kültürün çok da ileri olmadığı toplumlarda dillerin, Batı toplumlarında konuşulan dillerden daha basit ve bir şekilde daha az gelişkin olduğunu düşünürdü. Birçok insan hâlâ buna inanıyor. Ancak bu inanış doğru değil.

Bu, açıklanması ve belirli noktalarına ilişkin çekincelerin dile getirilmesi gereken bir görüş. Bir dilin epey gelişkin olması ne anlama geliyor? Böyle bir hükümde bulunurken çeşitli hususlar göz önünde bulundurulabilir. Bir kere, dilbilim sistemine, yani seslere, kelime biçimlerine, cümlelerin kuruluş yöntemine bakılmalı. Ayrıca sözcük dağarcığı da hesaba katılmalı: Kelimeler ve ifadeler, söylenecek ve anlaşılacak her şeyi tanımlamalı, anlamların incelikli tonlarını ifade edebilmeli, aynı şeyleri farklı şekillerde söyleyebilmeli. Son olarak, yazı dili ve gelenekleri, ayrıca o dilde yayımlanmış kitapların niceliği ve niteliği, o dilde kalem oynatmış iyi yazarların sayısı gibi hususlar da söz konusu.

Dilbilimciler, Khoisan dillerinin ya da Amerikan Yerlisi dillerinin, büyük Avrupa dilleri kadar ileri olduğunu savunurken, dilbilim sistemine atıfta bulunur. Bütün dünyada konuşma dillerinin tüm temel özellikleri aynıdır. Her dilde, anlamlı kelimeler oluşturacak şekilde birleşen ayrık sesler mevcut. Her dilde, kişi ("ben, sen, o"), tekil ya da çoğul, şimdiki zaman ya da geçmiş zaman, vesai-

re gibi dilbilgisi kavramlarını belirtme yolları bulunuyor. Ayrıca her dilde, bütünlüklü sözler oluşturmak amacıyla kelimelerin nasıl bir araya getirileceğini belirleyen kurallar konmuş.

Malumunuz, diller ayrıntılar düzeyinde büyük farklar sergiler. Bütün dillerin her seviyede eşit derecede zor olduğu doğru değil; dil öğrenen kişi, bu gerçeği hemen gözlemler. Örneğin İngilizcede epey incelikli bir sesli harf ve kayanünlü* sistemi mevcutken, İspanyolcada sadece beş temel sesli harf bulunuyor. Öte yandan, İspanyolca yüklemlerin, İngilizce yüklemlere kıyasla çok daha fazla hali var. Bu iki dilin zorluğunu ya da "gelişkinliğini" hesaplamaya kalkan kişi, dilin zorluğunu belirleyenin esasen sesli harfler mi yoksa yüklem halleri mi olduğuna karar vermelidir. Bu işin üstesinden gelmek zor. Sonuçta, iki dil de epey karmaşık ve ikisini de öğrenmek güç. Zorluk ya da bu anlamda bir gelişkinlik söz konusu olduğunda, tüm dillerin tam olarak aynı düzeyde olduğu manasına gelmez bu, ama büyük farkları belirlemek de kolay değil.

Khoisan dillerinin hepsinde hayli karmaşık ses sistemleri mevcut. Herhangi bir Avrupa diline kıyasla, daha fazla sesli harfe ve çok daha fazla sessiz harfe sahip. Bunun sebebi kısmen, bu dillerin hepsinin, şaklama denen özel bir sessiz harf türü barındırmasıdır; bu sesler konuşma sesi olarak sadece güney Afrika'da kullanılır. Buna ilaveten, şaklamaları bir yana bıraksak bile, bizdekilerden çok daha fazla sessiz harfleri var. !Xóö denen Khoisan dili, bilinen tüm dillerden daha fazla konuşma sesi içeriyor. Yüzü aşkın ayrı sesi var, oysa daha önce de belirttiğim gibi, çoğu dilde bu rakam otuz ila kırktır. Öte yandan, başta !Xóö olmak üzere, pek çok Khoisan dilinde yüklemlerin az sayıda farklı halleri vardır ve cümle kurma kuralları genelde basittir. Dolayısıyla bu diller, ses bakımından zorluyken, başka açılardan oldukça basittir.

* Aynı seslem içinde yer alan ve başlangıçta duyulan sesin bitişte yerini başkasına bırakması yoluyla gerçekleşen ünlü; diftong —*çev. notu.*

Bu durum, dünyanın başka köşelerindeki avcı-toplayıcıların konuştuğu diller için geçerli değil. Avrupalıların Avustralya kıtasına çıktığı dönemde, yerliler pek çok farklı dil konuşuyordu. Bu dillerin çoğu, ses sistemi açısından oldukça basittir. Bazılarının yirmiden az ayrı sesi var; bu rakam, herhangi bir insan dili için bildirilmiş en düşük sayı. Fakat kelime çekim sistemleri son derece ileridir, öyle ki zaman zaman karmaşık tek bir yüklem İngilizcede ancak birkaç tümcecikle anlatılabilecek bir anlam ifade eder. Örneğin, Avustralya'nın Rembarrnga dilindeki *yarran-mə?-ku?pi-popna-ni-yuwa* yüklemine göz atalım. Yüklemin altı bileşenli bu hali, konunun uzmanlarından birine göre, şu anlama geliyor: "[Kanguru], ona gizlice yaklaşmaya çalışırken terimizin kokusunu alabilir." O halde Avustralya dillerinin ses bakımından basitken, başka düzeylerde zorlu olduğunu kabul etmeliyiz.

Toplayıcı ve avcı kültürlerinde diller, ses ve dilbilgisi bakımından öteki dillere benzer: İngilizce, İspanyolca ya da Arapça gibi, bazı bakımlardan basitken başka bakımlardan karmaşıktırlar. Bizim konuştuğumuz diller, dil sistemleri bakımından, günümüzün toplayıcılarının ve avcılarının konuştuğu dillere ve atalarımızın toplayıcı avcı olduğu zamanlarda konuştuğu dillere benziyor. Genele bakıldığında, diller daha az ya da daha çok karmaşık değildir. Sadece farklıdır.

SÖZCÜK DAĞARCIĞI VE TOPLUM

İş sözcük dağarcığına ve kavramları ifade etme imkânlarına gelince, durum farklılaşır. Dünyanın bütün dillerinde yeni kelimeler uydurmak ya da başka dillerden kelime almak olasıdır; dolayısıyla kuramsal olarak her dilde her şeye karşılık gelen bir kelime bulunur. Fakat uygulamada dillerin sözcük dağarcıkları büyük farklılık sergiler. Bir dildeki kelimeler ve ifadeler, o dilin konuşulduğu kültürde gerekli ve yeterli olan kelimeler ve ifadelerdir. Dolayısıyla,

ayrı kültürlerde konuşulan dillerin sözcük dağarcıkları hayli farklıdır.

Ju|'hoan gibi bir Khoisan dilinin kelimeleri, Kalahari çölünün içinde ve çevresinde yaşayan avcı toplayıcıların gereksinim duyduğu kelimelerdir. Bu dilde, başka dillerde adı olmayan kimi hayvanlar ve bitkiler de dahil olmak üzere, pek çok hayvan ve bitki ismi var. İnsan ilişkilerini ve insani duyguları anlatan kelimeler en az Avrupa dillerindeki kadar çok, elbette insan bedeninin parçalarına, yaşama, ölüme vesaireye dair kelimeler de öyle. Mit anlatıları ya da dinî kavramlar için kullanabilecekleri pek çok kelime de bulunuyor. Kısacası bu dil, konuşulduğu çevrede insanların her şeyi ifade etmesine imkân tanıyan zengin bir kaynak barındırıyor.

Fakat Avrupa dillerinde bulunan pek çok şey, son birkaç on yıla kadar Ju|'hoan dilinde yoktu. Bu dil, araba ve televizyon gibi modern teknolojiyi anlatan ya da ev, mobilya, ev eşyası, giysi gibi geleneksel saydığımız şeyleri anlatan kelimelerden yoksundu. San halkları, daimi önderi olmayan küçük topluluklar halinde yaşadığı için, devletle ya da anayasayla, hukukla ya da polisle ilgili eski kelimelere de sahip değildir. Hiç savaşmadıklarından, general, asker, top gibi kelimeler içeren bir sözcük dağarcıkları bulunmuyor.

San toplumunda matematiğe çok az ihtiyaç duyulur; çünkü ne sığırları ne paraları var, ne de sayılması gereken şeyleri. Dilleri bu durumu yansıtıyor: Artı ya da eksi için geçmişten gelen kelimeleri yok, üstelik sayı bakımından hiç zengin bir dil değil. Ju|'hoan dilinde altıdan büyük rakamlar için özel bir kelime olmadığı anlaşılıyor.

İngilizceye ve öteki Avrupa dillerine kıyasla Khoisan dillerinde daha az kelime ve ifade bulunmasının başka bir sebebi daha var: Yazı dilleri yok. Dolayısıyla bu dil, bütün kelimeleriyle birlikte, çocukların anlayıp konuşmayı öğrenmesi yoluyla bir sonraki kuşağa aktarılıyor. Özellikle nispeten çok az kişinin konuştuğu diller için, bunun önemi büyük. Sohbette sık sık anılmayan şeyleri belirten ke-

limeleri kimi insanlar bilmez. Eğer dili konuşan kişi sayısı birkaç bini, hatta birkaç yüzü aşmıyorsa, yaygın olmayan bir kelimenin sonraki kuşağa aktarılmaması, böylece geri döndürülmez biçimde ortadan kaybolması tehlikesi var. Birisi bir gün yeniden o konuda konuşmak istediği takdirde ya kelimelere takla attırıp dolambaçlı yoldan anlatması ya da kelime uydurması gerekecek. Bu tür bir kelime kaybının ne ölçüde gerçekleştiği bilinemez; çünkü süreci doğrudan araştırmak pek mümkün değil. Fakat yazı dili kullanan halkların yazı dilinden destek aldığını, böylece konuşma dilinde daha zengin bir sözcük dağarcığına hükmettiğini gösteren kayda değer bulgular var.

Yazı biçimi olmayan dil, şiirini ve öteki dil yaratımlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Edebiyat yazısız var olamayacak diye bir kural yok: Çok uzun destan şiirleri dahil, sözlü olarak aktarılan şiir örnekleri sürüsüne bereket. Fakat her nesilde en azından birkaç kişi kendini bunları ezberleyip okuma işine adamak durumunda. O dili konuşan topluluk ufaksa, böyle birileri bulunamayabilir; bu durumda sözcükler ve ifadeler, kapsamlı edebiyat eserleri yoluyla sonraki nesillere aktarılmaz.

Özetlemek gerekirse, toplayıcıların ve avcıların dilleri, temel özellikleri ve ifade kabiliyeti bakımından tıpkı Avrupa dilleri gibidir; fakat bu kabiliyet aynı şekilde kullanılmaz. Bu diller bizimkilerden farklı koşullarda kullanılmış olduğu için, ifade kaynakları da farklıdır. O toplumlarda gereksinim duyulan tüm kelimeleri ve ifadeleri, hatta Avrupa dillerinde mevcut olmayan kimi kelimeleri ve ifadeleri barındırıyorlar, fakat nazarımızda temel özellik olan pek çok şeyden yoksunlar.

Açık ki bu durum, dillerin yapısıyla ya da potansiyeliyle değil, ne işe yaradığıyla alakalı. Günümüzde Ju|'hoan konuşanlar, modern dünyanın araç gereçlerini ve kavramlarını belirten pek çok kelime yaratıyor ya da başka dillerden alıyor, dillerini yeni duruma uyarlıyorlar. Bu iş gayet mümkün ve gelecekte polimer kimyasından ya da bilgisayar tasarımından bahsederken Ju|'hoan di-

lini kullanmamak için hiçbir kuramsal sebep yok. Aynı şekilde İngilizce konuşanlar da, dillerini Kalahari çölündeki bitkiler ve avlanma teknikleri hakkında konuşmaya imkân tanıyacak şekilde elden geçirebilirler. Fakat sözcük dağarcığı kurma süreci yavaş ve zahmetlidir. Dolayısıyla, Ju|'hoan konuşanlar, uzun süre boyunca kent bağlamında dezavantajlı olacak. İngilizce ise muhtemelen, çöldeki duruma asla uyarlanmayacaktır.

KAÇ KHOİSAN DİLİ VAR?

San halklarının konuştuğu Khoisan dilleri kalabalıktır; sayılarını ya da bunların nasıl adlandırılacağını belirlemek hiç de kolay değil. Bu dilleri betimleyen akademisyenler çok sayıda dil ismi ileri sürdüğü ve bunların çoğunun telaffuzu acayip olduğu için, durum iyice kafa karıştırıcı hale geliyor.

Şaklama sesi olarak bilinen sesleri yazıya dökmenin zorluğu, bu tuhaf imlaları, tamamen olmasa da kısmen açıklıyor. Şaklama sesi, ağız içinde alçak basınç oluşturup sonra havanın aniden içeri girmesine izin verilmesiyle çıkarılır. Bu tarz sesler, dünyanın başka köşelerinde çoğunlukla özel amaçlarla kullanılır. Örneğin İngilizce konuşanlar için, hoşnutsuzluğu ya da güvensizliği, çoğunlukla *tut* (Türkçede "cık") ya da *tut-tut* ("cık-cık") diye yazıya dökülen sesle işaret etmek olağandışı değil. Bu ses, Khoisan dillerinde şaklamalı dişsil denen sestir. Fakat o dilde, kelimeler içinde sıradan bir sessiz harf gibi kullanılır; ayrıca farklı ses çıkaran başka şaklamalar da var. Bu sesleri yazıda belirtmek için farklı sistemlerden faydalanmak mümkün. Dilbilimciler çoğunlukla dört farklı şaklama türü için şu dört simgeyi kullanır: | ‖ ǂ ʘ.

Khoisandillerisahasınınönemliakademisyenlerinden, Almanya'dan Dorothea Bleek 1950'lerde, |*Xam*, ǂ*Khomani*, ‖*K"au*||*en* ve !*Kuŋ* gibi isimleri olan yaklaşık yirmi dilin var olduğunu bildirmişti. Neredeyse başka hiçbir yazarın bu isimleri bu şekilde kullandığını görmüyoruz. Sonuncusu

yerine, örneğin !*Xu*, !*Khung*, *Kung* ve !*Kung* gibi isimlere rastlıyoruz.

Sadece imla farklılığı meselesi olsa pek ciddiye alınmazdı; fakat otuz-kırk yıl içinde, Khoisan dilleri üzerine çalışan hemen hemen bütün akademisyenler bir ya da birkaç dil ya da lehçe ismi ekledi. 1981'de yorulmak bilmez bir araştırmacı, o zamana dek literatürde kullanılmış en kalabalık Khoisan dili listesini yayımladı: İmlada ufak tefek çeşitlemeler hariç, toplam 141 kalem içeriyordu bu liste. O zamandan beri de birkaç dil daha önerildi.

Muhtemelen kimse, aşağı yukarı 70.000 kişinin bunca ayrı dili konuştuğuna inanmaz. Çoğu insanın aslında tek saydığı bir dilin birkaç ismi olması olağan bir durum. Örnek vermek gerekirse, çoğunlukla Şuakve denen dil şu isimlerle de anılıyor: ǁ*'Ayè*, *Danisa*, ǁ*Koreekhoe*, ǀ*Xaise*, *Tçaiti*, *Hura*, *Teti* ve !*Hukwe*.

Listeye bunca ismin eklenmiş olmasının birkaç sebebi bulunuyor. Bunlardan biri, kimi isimlerin, yok olmuş dillere ve gruplara atıfta bulunmasıdır. Khoisan dilleri konuşan pek çok kişi, Güney Afrika'nın güney ve doğu kesimlerinde yaşıyordu; Avrupalı istilacılar bunlara gaddarca zulmetti ve kimi vakalarda fiilen soykırım yaptı. Bu halkların kalıntıları, dillerinden vazgeçip Afrikaner dilinin bir biçimini benimsediğinden, Güney Afrika'da Khoisan dilleri neredeyse tamamen yok olmuştur. O isimlerden yaklaşık kırkı bu yok olmuş dillere atıfta bulunuyor.

Ancak hâlâ çok fazla isim var. Bunun sebebini anlamak için, bizzat dilleri ve nasıl etkileşim içine girdiklerini ele almalıyız.

"HANGİ DİLİ KONUŞUYORSUN?" "BİLMEM"

Khoisan dilleriyle ilgili dilbilim araştırmaları, bu grubun, birbirine benzemeyen üç altgruptan meydana geldiğini göstermiştir. Aslına bakarsanız, birbirlerinden öyle farklılar ki ilintili oldukları bile kesin değil. !Ui-taa yani Güney

Khoisan grubu günümüzde sadece tek dil içeriyor, dolayısıyla o dilin adını belirlemek oldukça basit görünüyor olmalı, ama öyle değil.

Burada, dil isimleriyle ilgili gerçek bir sorunla karşı karşıyayız. Dillerinin adı sorulduğunda, bizzat o dili konuşanların net yanıtlar vermediği görülüyor. Bunun sebebi, soruyu anlamakta zorlanmaları ya da iletişim sorunları değil, verilecek bir yanıtın olmayışıdır. Kendi dillerinde, o dilin adı yoktur. Bu gerçeği, şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koyan kişi Anthony Traill oldu; kendisi, bir Khoisan dilini bütünüyle öğrenip konuşabilen bir avuç akademisyenden biridir.

Bu gerçeği sindirmemiz biraz zaman alabilir. Akademisyenlerin, misyonerlerin ve o dillerle temas kurmuş olanların bu durumu fark etmesi kesinlikle uzun sürmüştür. Literatürde aşırı sayıda isim bulunmasının en önemli sebebi bu olabilir. Hevesli kâşifler bu toplumların üyelerine hangi dili konuştuklarını sorup uygun bir yanıt şekillendirmeye uğraşmış, bu yanıt da görev bilinciyle yazılı kayıtlara geçirilmiştir. Bir sonraki akademisyen, o dili konuşan ve kendine has zarif bir yanıt veren başka biriyle karşılaşır; böylece o isim de kayıtlara geçer ve yayılır. Bu nedenle, bildirilmiş Khoisan dillerinin sayısı 19. yüzyılın ortasından itibaren yirmi-otuz yıl öncesine kadar sürekli artmıştır.

Bu noktada bazı sorular sorabiliriz. Birincisi, araştırmacılar aslında hangi tür isimleri kaydetmiştir? Bu isimlerinin çoğunun, üç tipten birine ait olduğu anlaşılıyor. Birinci tip, konuşmacının mensubu olduğu geniş grubu belirtir. Bunlar en sabit isimlerdir, pek çok çeşitlemesi tekrar tekrar karşımıza çıkar ve bizim kullandığımız dil isimleriyle en azından kısmen aynı şeyi kastederler. Fakat kişi kendini, ismi olan bir gruba mensup sayması, aynı dili konuşan herkesin illa o gruba mensup olduğu anlamına gelmez. Ayrıca biraz farklı, hatta çok farklı bir tarzla konuşan insanların, kendilerini aynı isimli takıma mensup sayması da olasıdır.

İkinci tip isim, o dili konuşan kişinin yaşadığı bölgeyi ya da mensubu olduğu aileyi belirtir; bu durumda İngilizceye Luton dili ya da Smith dili denmesi gerekirdi. Bu tarz adlandırmalar, mevcut dil isimlerinin listesini uzatıp kafaları karıştırır.

Üçüncü isim tipi, *Kwe, Khoe, Shuakhwe,* ǁ*Anikhwe* gibi isimlerle, ayrıca *Khoisan* terimiyle temsil edilir; bu isimler, antropologlar tarafından o dillerden alınmış kelimelerden oluşturulmuştur. Bu kelimelerin hepsi aynı kelime kökünden, yani *khwe* ya da *khwi*'den meydana gelir ya da bu kökü içerir. Bu kelime kökü iki sesten oluşuyor: dudakların yuvarlak hale getirilmesiyle üflenerek çıkarılan *k*-sesi ve *e* ya da *i* biçimindeki önünlü* harf. Bu kelime, "insanoğlu" ya da "insanlar" anlamına geliyor. Bu isimler, insanoğlunun dilini konuştuğu ya da insanlar gibi konuştuğu yanıtını verenlerin söylediklerinden türetilmiştir.

Sıradaki soru şu: Nasıl olur da insanlar, konuştukları dile isim koymadan idare edebilmiştir? Bize göre, insanların konuştuğu dilin adını bilmesi, açıklama gerektirmeyen olağan bir durum. Fakat o dillerin konuşulduğu çevre hakkında kafa yoracak olursak, açıklanması oldukça doğal görünecektir. San insanları, on ila yirmi kişiden meydana gelen küçük topluluklar halinde yaşıyordu ve her topluluk, yılın çoğunda öteki birimlerden ayrıydı. Kimi dönemlerde hem ticaret hem başka ortak etkinlikler amacıyla başka insanlarla bir araya geliyorlardı; ancak benzer şekilde konuşanların kendilerini ötekilerden ayrı görmesine sebep olabilecek bir devlet, birlik ya da ortak bir kurum mevcut değildi. İnsanların kendilerini mensubu hissettiği gruplaşmalar, aynı dili konuşan bütün insanların meydana getireceği herhangi bir farazî birlikten çok daha minikti. Böylesi bir durumda dilin adının, kişinin kimliği ya da statüsü bakımından özel bir önemi bulunmaz, dola-

* Söyleyiş sırasında dilin, ağız boşluğunda ön konumda bulunmasıyla ve tınlamanın önde gerçekleşmesiyle oluşan ünlü —*çev. notu.*

yısıyla üzerinde fikir birliğine varılmaz.

O dili konuşanlar kendi dillerinin adını söylemeyince, dışarıdan gelen gözlemciler bir isim uydurmak isteyebilir. Dilbilimcilerin yaptığı iş tam da buydu. Yukarıda bahsettiğimiz Güney Khoisan diline gelince, günümüzde çoğu dilbilimci, Traill'in önerdiği üzere bu dile !Xóõ denmesinde hemfikirdir.

AVUSTRALYA'NIN ÇOK SAYIDA DİLİ

18. yüzyılın sonunda Avrupalılar Avustralya'ya vardığında, bu kıtada yaklaşık bir milyon avcı-toplayıcı yaşıyordu ve çok sayıda dil konuşuluyordu. Bu insanların Avustralya yerlisi olarak anılan torunları, Güney Afrika'daki Sanlarla benzer sorunlar yaşıyor.

Sanların aksine Avustralyalılar, net şekilde isimlerle tanımlanmış gruplar halinde yaşar (daha doğrusu, çoğunlukla öyle yaşamışlardır). Her grup birkaç yüz kişiden oluşuyordu, hatta bazılarının nüfusu bin civarındaydı. Birbirlerine aile bağlarıyla, ortak geleneklerle, özellikle de dilleriyle bağlıydılar. Bu grupların üyeleri başkalarından farklı bir dil konuştuklarını düşünürdü ve o dillerin kendi adları vardı. Grubun ismi genellikle konuşulan dilin isminden türetilirdi. Örneğin, Yidinj dilini konuşanlara Yidinji, yani "Yidinj konuşanlar" denirdi. Avustralyalı toplayıcı avcılar için diller, kendi adı olan, açıkça tanımlanmış önemli birimlerdi.

Dixon (2002), Avustralya dilleri konulu kabul görmüş çalışmasında, dilleri için ayrı isimleri bulunan en az 700 grubun var olduğunu belirtir. Bununla birlikte, kıtada fiilen 700 dilin konuşulduğu kanaatinde değildir. Sayının yaklaşık 250 olduğuna, bu isimlerin çoğunun dillerden ziyade lehçeleri belirttiğine inanır. Örneğin Girramay, Jirrbal, Mamu, Nagajan vesaire gibi isimlere bakarsak, Kuzey Queensland'de en azından bir düzine grubun her birinin ayrı bir dil konuştukları konusunda hemfikir olduğunu

görürüz; fakat Dixon'a göre bunlar aslında tek bir dilin lehçe çeşitlemeleridir. Dixon o dile Dyirbal dili der.

Bunun sebebi elbette dili çok benzer şekilde konuşmaları ve o grupların mensuplarının, başkalarının konuşma biçimlerini zorlanmadan anlamasıdır. Aradaki farklar, az sayıda kelimeyle ve ses sistemi ile dilbilgisindeki ufak tefek hususlarla sınırlıdır, tıpkı Avrupa dillerindeki lehçeler gibi. Bu açıdan baktığımızda, Dixon'ın isimlendirme yöntemi oldukça anlaşılır. Fakat Dixon, o dili konuşanların, kendi konuşma biçimleriyle ilgili beyanlarını kabul etmemeyi seçiyor. Bu tutum iki önemli soru doğurur: Neyin dil olduğuna nasıl karar verilir ve bu kararı kim veriyor?

DİL NEDİR?

Dilin ne olduğu sorusu, bu kitapta tekrar tekrar karşınıza çıkacak. "Dil" kelimesi, elinizdeki kitapta ve başka yerlerde, pek çok farklı bağlamda ve çeşitli anlamlarda kullanılır; fakat burada bahsettiğim şey, "İngiliz dili", "Japon dili" gibi tabirlerde kastedilen anlamıdır.

Bu tür bir dil, bir konuşma biçimidir, kimi insanların kendi aralarında faydalandığı bir iletişim sistemidir. Eğer iki sistem, tıpkı İngilizce ve Japonca örneğindeki gibi, sesler, sözcük dağarcığı ve dilbilgisi bakımlarından çok farklıysa, bunların ayrı diller olduğuna karar vermek kolaydır. Aslında sistemlerin çoğu birbirine oldukça benzer. Örneğin İspanyolcanın ve İtalyancanın ses sistemleri benzerdir, sözcük dağarcıklarının büyük kısmı ortaktır, dilbilgisi açısından da çok farklı değillerdir. Şimdi bunlar iki ayrı dil mi, yoksa tek dil mi?

Dil sistemlerini araştıran dilbilimciler, bu tür soruları çözüme kavuşturacak bir yönteme gereksinim duyar. Çoğunlukla başvurulan ölçüt karşılıklı anlaşabilmedir: Eğer iki insan birbirini anlıyorsa, aynı dili konuşuyorlardır; eğer anlaşamıyorlarsa, dilleri ayrıdır. Bu ölçüt, prensipte tüm şüpheli vakalarda sınanabilmesi ve dilbilimcilerin

dünyanın tüm dillerinin listesini oluştumasını mümkün kılması bakımından diğerlerinden üstündür. Dilbilimciler bu sayede hangi dilleri araştırıp betimlemeleri gerektiğini kesin olarak bilebilirler. Bu tür bir listedeki çoğu kalem, zaten ismi –hatta birden fazla ismi– bulunan dillerdir; fakat bu liste San dilleri gibi o güne kadar isimlendirilmemiş dilleri de içerir.

Benzer sınıflandırma ya da taksonomi sorunları, pek çok araştırma sahasında yaşanır. Örneğin zoologlar, mevcut hayvan türlerinin listesini oluşturmaya çalışır. Çoğu vakada işe yarayan ana ölçütleri şudur: Farklı cinsiyete mensup iki birey çiftleşip doğurgan döl veriyorsa, aynı türe mensupturlar, yoksa ayrı türe aittirler. Tür sayısı, özellikle böcek türleri çok fazla ve aslında çoğu türün herhangi bir sıradan konuşma dilinde adı bile yok. Dolayısıyla modern zoologlar, Âdem'in görevini üstlenip her türe ayrı bir isim yakıştırmak zorunda.

Dilbilimciler ise zoologlara kıyasla daha tatsız bir durumda. Öncelikle ellerindeki ölçüt, zoologlarınki kadar sağlam değil. İtalyanlar, İspanyolların ne dediğini zaman zaman anlayabilir, zaman zaman anlayamaz. Kimi insanlar, bu ayrı dilleri başkalarına göre daha kolay kavrar, kimileri bu işi yapmaya daha fazla ilgi gösterir, kimileri de başkalarına kıyasla o konuşma biçimine önceden daha fazla rastlamıştır. Tek tek bireylere bakılarak elde edilecek sonuçlar büyük çeşitlilik gösterir ve birtakım sebeplerden ötürü, herhangi bir standart test yöntemi geliştirmek pek olası değil; hatta bildiğim kadarıyla, bunu kimse önermiş bile değil. Dolayısıyla dilbilimciler, o dili konuşanların öznel açıklamalarına ya da kendi izlenimlerine güvenmek zorunda. Bu yaklaşım genellikle işe yarıyor; fakat pek çok vaka hâlâ çözülmüş değil. Dünya dillerinin, karşılıklı anlaşma ölçütüne dayanan tam bir sınıflandırması yok ve asla olmayacak.

Fakat en ağır sorun bu değil. Zoologlar, her ne kadar önceden tek tür sayılsalar da, şempanzelerin ve bonobo-ların iki ayrı tür olduğuna karar verdiğinde, kamuoyu

bu durumu kabul etti; elbette kuyruksuz maymunlar da buna itiraz etmediler. Fakat dil uzmanlarının genelde böyle bir gücü yok. Önde gelen dilbilimcilerin, İspanyolca ile İtalyancanın aslında aynı dil olduğunu ilan ettiğini varsayalım; bırakın İspanyolları, İtalyanları ve siyasi makamları, hemen hiç kimse bunu kabul etmeyecektir; yapacakları şey, o dilbilimcilerle alay edip onları küçük düşürmek olacaktır.

Bunun sebebi, dillerin, bireyler arasında iletişim kuran bir sistemden ibaret olmayışıdır. Dil belli bir grup tarafından konuşulur ve o grubun kimliği ile kültürünün çok önemli bir parçasıdır. Dilin ismi aynı zamanda o dilin konuşulduğu toplumun kilit bir veçhesinin ismidir, böylece toplumsal ve/veya siyasal bir bağlılığı ve ortak kültürü ima eder. Bu hususu ilerleyen bölümlerde ayrıntılarıyla ele alacağım. Şimdilik, dil isimlerinin, kim kimi anlıyor meselesi hakkında konuşmaktan çok daha fazlasına karşılık geldiğini söylemek yeterli olacaktır; dilbilimciler herhalde kimin kimi anladığını belirleyebilir. O dili konuşanlar, konuştukları dilin ismini kendileri seçer ve normalde yabancılar bu konuda onların fikirlerini değiştiremez. Diller ve dil isimleri, sadece dilbilimsel değil, aynı zamanda toplumsal olgulardır ve dilbilimcilerin tek başına ele alamayacağı kadar önemlidir. Genelde halk, özelde ise siyasi önderler için büyük önem taşırlar.

Bir dili, isminden ayırt etmek kolay değil. Yukarıda gördüğümüz üzere, San gruplarında dil isimlerinin var olmayışı, o dili konuşanların dillere, gruplarının özgül bir nişanı olarak önem atfetmeyişinden ileri geliyor. Dolayısıyla, dil isminin devreye girmesi, toplum açısından önemli bir hadisedir. Bazı örneklerde ne zaman ve nasıl gerçekleştiği bilinir; bu işe çoğunlukla o dilin konuşulduğu topluluğun siyasi ve kültürel önderlerinin müdahil olduğu görülür. Bu gibi vakaları Dokuzuncu ve On Üçüncü Bölümlerde anlatacağız.

Bunu göz önünde bulundurunca, San dillerini ve Avustralya dillerini saptayıp isimlendirme biçimleri ol-

dukça sıradışı görünüyor. İki alanda da başrolü oynayan yabancı dilbilimciler, kararlarını toplumun yapısına ve işleyişine ilişkin veçheleri görmezden gelerek, büsbütün dilbilimsel olgular üzerine temellendirmiştir. Pek çok araştırmacı bunu çeşitli San dilleri için, Dixon ve diğerleriyse bütün Avustralya dilleri için yaptı. Bizzat o dili konuşanlar işe pek dahil edilmedi.

O dilbilimcilerin ayıplanması gerektiğini söylüyor değilim; hatta iyi niyetli davrandıklarına eminim. Dixon, dilsel ve siyasal durum arasındaki farka açıkça işaret de etmiştir. Fakat burada esas dikkat çeken husus, bu dillerin, dili konuşanlardan ziyade yabancılar tarafından tanımlanıp isimlendirilmesidir.

Toplumlarda sıklıkla rastlandığı gibi, bu bir iktidar ve nüfuz meselesidir. İtalyanca ve İspanyolca konuşmak, istikrarlı, bağımsız devletlerce teşvik edilir; iki dil de, onları konuşan milyonlarca insandan sağlam destek görür. Dil uzmanları ne düşünürse düşünsün, bu diller statülerini ve isimlerini koruyacaktır. Bunun aksine, San ve Avustralya dillerini konuşanlar, mensup oldukları devletlerin içinde kıyıda köşede kalmış ufak azınlıklar ve konuşma biçimlerini araştıran akademisyenlerden çok daha az nüfuza sahipler. Dolayısıyla, dil uzmanları, onların konuşma biçimlerini, dilbilim ilkelerine göre bölüp kaynaştırıp bu isimleri yakıştırırken nispeten serbest davranıyorlar.

Bu tutum, toplum içindeki durumu etkiler mi? Örneğin Mamu dilini konuştuklarına inanan insanlar, dillerinin aslında Dyirbal olduğunu düşünmeye başlar mı? Kimi koşullar altında bu mümkün: On Üçüncü Bölüm'de Sotho dilleriyle ilgili benzer bir vakadan bahsedeceğim. Bununla birlikte, San dilleri ve Avustralya dillerinin geleceği daha büyük bir tehditle karşı karşıya. Sadece birkaç nesil içinde, tarihsel dilbilimciler dil isimlerini kendi keyiflerine göre verebilecekler; çünkü muhtemelen o dilleri konuşan kimse kalmamış olacak.

Fakat bu kısmın başındaki soruya dönecek olursak, isimlendirilmiş bir dil, bir dilbilim sistemi olduğu kadar

toplumsal ve siyasal bir olgudur ve diller ile dil isimleri hakkında karar veren kişiler, toplumda iktidarı ellerinde bulunduranlardır. Hangi dillerin varlığının tanınacağına ilişkin farklı kanaatler bulunabilir; hangi kanaatin üstün geleceği, dilbilimden ziyade siyasetle alakalıdır.

ON İKİ BİN YIL ÖNCE KAÇ DİL VARDI?

Khoisan dilleri on adet mi yoksa yirmi mi, Avustralya dillerinin sayısı 250 mi 700 mü konusu tartışmaya açık olsa da, pek çok farklı dilin var olduğu su götürmez bir gerçek. Bu, en azından Avrupa'daki duruma alışkın olanlar için çarpıcı bir durum, Amerika kıtasındaki insanlardan bahsetmiyorum bile. Batı Avrupa'nın sayısı birkaç yüz milyonu bulan sakini sadece elli civarında büyük dil konuşuyor (yakın geçmişte gelen göçmenlerin konuştuğu dilleri saymıyorum).

Yeri gelmişken belirtelim; bir önceki cümlede geçen "büyük diller" tabiri, "pek çok insanın konuştuğu" dil demenin kestirme yoludur. "Küçük diller", az sayıda kişinin konuştuğu dillerdir. Rahatlık olsun diye bu tabirleri kitapta serbestçe kullandım. Elbette bu tabirler, herhangi bir değer hükmü ima etmiyor.

Dili konuşanların sayısı bakımından bölgeler arasında böylesi farkların olması, elbette tesadüf değil; kültürdeki ve yaşam tarzındaki başlıca farklarla, ayrıca dillerin kullanım tarzıyla doğrudan ilintili.

Meyveyle kök toplayarak ve avlanarak yaşayan (daha doğrusu eskiden öyle yaşayan) toplayıcılar ve avcılar, yiyecek tedarik etmek için geniş topraklara gereksinim duyar. Verimli alanlarda bile bir kilometrekare toprak, sadece bir avuç insanı besleyebilir. San halkının yaşadığı Kalahari çölünde, ayrıca Büyük Avustralya çölünde daha da büyük alanlara ihtiyaç duyulur. Geniş bir kulvara gereksinim duyan topluluk, bu kulvarda sistemli olarak hareket etmelidir. Başka insanlara yakın yaşamak müm-

kün değildir ve dış temaslar çoğunlukla, benzer takımlara mensup üyelerle yaşanan karşılaşmalardan ibarettir. Gruplar, göreli tecrit halinde yaşar.

Her topluluk elbette belli bir dil konuşur. Dillerin nesilden nesile tam olarak aynı biçimi koruyarak aktarılmadığı da pekâlâ bilinen bir olgudur. Diller zamanla değişir. Bir grup insanın aynı dili konuşan başkalarıyla kısıtlı temas kurması, kendi öğeleri ve kuralları olan ayrı bir dilin kısa süre içinde boy göstereceğine işarettir. Eğer bu süreç birkaç yüzyıl boyunca akışına bırakılırsa, bu grup, başka kimsenin anlamadığı bir dil geliştirebilir.

İnsanların birbirlerinden uzak, birbirleriyle temas kurmadan küçük birimler içinde yaşadığı zamanlarda ve yerlerde, konuşan kişi sayısının düşük olduğu pek çok dilin ortaya çıkması anlamına gelir bu. San insanları ve Avustralyalılar da bu deneyimi yaşamışlar gibi görünüyor. Sıradaki soru şu: Acaba dünyadaki herkes toplayıcı ve avcıyken de durum bu muydu?

Bilinen olgular, o yöne kuvvetle işaret ediyor. Çoğu insanın kısa süre öncesine kadar toplayıcı ve avcı olduğu dünyanın kimi köşelerindeki, örneğin Amazon bölgesindeki koşullar buna oldukça benziyor. Elde edilen bulgulardan, toplayıcı ve avcı dillerinin hiçbir zaman iki binden fazla insan tarafından konuşulmadığı sonucuna varılabilir.

Bunu doğru kabul edersek, 12.000 yıl önce ya da o civarda herkesin toplayıcı ve avcı olduğu zamanlarda dünyada kaç dilin var olduğu hakkında fikir ileri sürebiliriz. Buna göre, o zamanlar her bin ila iki bin kişi için en az bir dilin var olduğu sonucuna varmak zorundayız.

Elbette sıradaki soru, o dönemde dünyada kaç kişinin yaşadığıdır. Bunu bilmiyoruz, ama tüm kıtalarda ve günümüzde kalabalık nüfusların mesken tuttuğu bölgelerde insanların yaşamış olduğu kesin. Toplamda sadece birkaç bin kişi olmalarının ihtimali yok; rakam milyonlarla ölçülmeli: Örneğin, eğer dünya nüfusu o zamanlar 15 milyonsa ve iki bin kişiye bir dil düşüyorsa, toplamda

7.500 dil konuşuluyordu demektir.

Arkeologlar ve nüfusbilimciler belirli hesaplar yapsa da, muhtemelen o zamanlardaki doğru nüfusu hesaplamanın yolu yok. Fakat bu örneği günümüzdeki dillerin sayısıyla kıyaslamak ilginç olur. En son tahminlere göre, bugünkü rakam 7.000'e yakın. Dolayısıyla o zamanlar toplayıcı-avcı dünyasında konuşulan dillerin sayısı, bugünkü dillerin sayısıyla aşağı yukarı aynı; fakat o zamanlardaki nüfusun sadece 15 milyon, yani bugün dünyada yaşayan 7 milyar insanın yüzde birinin yirmide biri kadar olduğunu unutmayalım.

Kesinlikten uzak önermeleri temel alan bu rakamlar çok fazla ciddiye alınmamalı; yine de genel eğilimin bu olduğu üzerine pek şüphe yok. Eskiden konuşulan dil sayısı, nüfusa oranlarsak, günümüzdekine kıyasla çok daha fazlaydı; hatta belki mutlak sayısı da fazlaydı. Diller tarihi, dil sayısının nüfusla birlikte arttığını hiçbir suretle söylemiyor. Bunun aksine, genel eğilim kesinlikle dil sayısının, en azından göreli olarak azalmasıdır. Bu, dillerin ve dilsel farklılıkların rolünü anlamak bakımından oldukça önemli bir husus. Sonraki bölümlerin bazılarında, bu gözlemi çıkış noktası olarak alacağım.

Sıradaki bölümse, dil grupları hakkında. Neden kimi diller benzeşirken, kimileri benzeşmez?

2

BÜYÜK DİL GRUPLARI

TOPLUMSAL VE DİLSEL DEĞİŞİMLER

Önceki bölümde, dilin, bir grup insan tarafından kullanılan iletişim sistemi olduğunu ve bu kitabın, diller tarihini ele aldığını söyledim. Sistemin de grubun da kendi tarihleri olduğu açık. Dil sistemlerinin nasıl değişim geçirdiği, dilbilimin eski ve oturmuş altalanlarından biri olan tarihsel dilbilimin kapsamına girer. Tarihçiler, insan gruplarının başından geçenleri ele alır. Bu kitapta dil sistemleri ile insanlar arasındaki etkileşime odaklandığımızdan, iki tür değişimi de hesaba katmalıyız. Gerekli olduğu zaman, dil sistemi içinde olan biteni nitelemek için 'dilsel değişim' terimini kullanacağım; bununla kastedilen, seslerde, dilbilgisinde ya da sözcük dağarcığındaki değişikliklerdir. 'Toplumsal değişim' terimiyleyse, dil sisteminin kullanım biçimindeki değişikliklere (daha fazla ya da daha az insanın o dili konuşması, dilin itibar kazanması ya da kaybetmesi, kullanım alanının genişlemesi ya da daralması vesaire) atıfta bulunacağım.

Genel olarak tarihsel olgular, dilsel olgulara kıyasla daha fazla ön plana çıksa da, elinizdeki kesinlikle bir tarihsel dilbilim kitabı değil. Çoğu bölüm genelde toplumsal değişimleri ele alıyor. Fakat dilsel değişimden de bir parça bahsetmek gerek. Bu bölüm, insanın tarihöncesindeki toplumsal değişimleri anlamak bakımından bilhassa önem taşıyan tarihsel dilbilim alanını tanıtma işlevi görüyor.

GERMEN, SLAV, ROMAN DİLLERİ

İngilizce *bread* (ekmek) kelimesi, Almancada *Brot*'un, İsveççede *bröd*'ün, İtalyancada *pane*'nin karşılığıdır. *Son* (oğul) kelimesi Almancada *Sohn*, İsveççede *son*, İtalyancada *figlio* anlamına gelir. Her iki örnekte de İngilizce, Almanca, İsveççe kelimeler oldukça benzeşirken, İtalyanca kelimeler büsbütün farklı.

Bu durum hiç de tesadüf değil. İngilizce, Almanca, İsveççe pek çok açıdan birbirlerine benzerken, İtalyanca hepsinden ayrıdır. Her dilden kısa cümleleri birbirleriyle kıyaslarsak bu daha da belli olur. Bkz. Tablo 2.1.

Tablo 2.1 Aynı cümle dört ayrı dilde

İngilizce	We could not come [Gelemedik]
Almanca	Wir konnten nicht kommen
İsveççe	Vi kunde inte komma
İtalyanca	Non potevamo venire

İngilizcede, Almancada, İsveççede cümle içinde tek tek her kelime, öteki dillerde belirli bir kelimeye denk geliyor, ayrıca kelimeler aynı sırada. *We*'nin [biz] anlamı, *Wir* ve *Vi*'yle aynı, *could*'la *konnten*'in ve *kunde*'nin anlamı aynı, vesaire. Fakat İtalyanca cümlede 'not' sözcüğünün anlamını veren kelime birinci sırada geliyor ve "we" kelimesine doğrudan uyan bir kelime yok. Bunun yerine *potevamo* kelimesi 'we could' [yapabilirdik] anlamına gelirken, örneğin 'they could' [yapabilirlerdi] ifadesi *potevano* kelimesiyle ifade edilir.

Kimi dillerin ortak noktası çokken, başkaları pek çok bakımdan farklılaşır. Bunun sebepleri önceki bölümde kısaca tartışıldı. Diller değişip durur. Ortak dili olan bir grup, iki ayrı, yalıtılmış birime bölünebilir ve bir süre sonra bunlar, her birim içindeki bağımsız değişikliklerden ötürü oldukça farklı diller konuşmaya başlayabilir. Öte

yandan, diller birbirlerinden de etkilenir. Eğer farklı diller konuşan iki grup uzun süre temas halinde bulunursa, dilleri bazı bakımlardan benzeşmeye başlar. En başta dilden dile sadece tek tek kelimeler geçerken, zaman içinde başka ayarlamalar da yapılır. Bu değişikliklerin ne kadar kapsamlı hale geldiği ve hangi dilin en fazla etkilendiği, gruplar arası temasın cinsiyle, iktidar ve nüfus üzerindeki nispî paylarıyla ilintilidir. Dilin geçirdiği değişimler, bu şekilde tarihle bağlantılıdır.

Dilin geçirdiği değişim bireylerin ömrüne kıyasla yavaş kalır. Yaşlılar, nelerin gençliklerindekinden farklı olduğunu tespit eder (çoğunlukla da bundan yakınır), fakat bunlar genelde ufak meselelerdir. Dile kısa süre içinde muazzam sayıda yabancı sözcük girebilir; fakat dildeki sesler normalde hızlı değişikliklere uğramaz, dilbilgisinde değişiklik oluşmasıysa daha da uzun sürer. Değişimin sabit bir hızı yoktur; fakat dillerin bin yılı aşkın süre ayrı kalsalar da çoğunlukla benzerliklerini koruduklarını ya da eşit uzunlukta bir temas döneminden sonra da farkların ortadan kalkmadığını söyleyebiliriz.

İngilizce, Almanca, İsveççe örneği yavaş farklılaşmanın tipik örneğidir. Tarihçiler ve tarihsel dilbilimciler, bu üç dilin (Felemenkçe ve Danca gibi başka dillerin de) ortak bir kökeni olduğu konusunda hemfikir. Bu dil grubuna Germen dilleri ve türedikleri dile genellikle Kök-Germence denir.

Kök-Germencenin konuşma tınısının nasıl olduğu bilinmiyor. Asla yazıya dökülmemiş olan bu dili konuşmuş olan insanlar hakkında ya da nerede, ne zaman konuşulduğu hakkında fazla bilgimiz yok. Fakat kimi Germen dillerinin başından geçenlere ilişkin epey malumatımız var. Eski İngilizceyle yazılıp günümüze ulaşmış en eski metinlerle ilk Eski Almanca metinler yaklaşık 1.300 yaşında. Dolayısıyla, bu iki dilin gelişimini yüzyıllar boyunca takip etmek mümkün. İsveççeye gelince, öteki İskandinav dilleri olan İzlandaca, Danca ve Norveççe ile yakın akrabadır ve MS 4. ve 5. yüzyıllardan kalma kısa yazıtlar halindeki

en eski yazılı kayıtların, Kök-İskandinav dilini temsil ettiği düşünülmektedir. Herhangi bir İskandinav dilinde yazılmış en eski uzun metinler, 12. yüzyılda İzlanda'da kaleme alınmıştır. O metinlerin diline, Eski İskandinav dili denir.

Eski İngilizceyi ve Eski Almancayı Eski İskandinav diliyle kıyasladığımızda, bu dillerin modern muadillerine göre kayda değer oranda benzeştiğini görürüz. Birkaç kelimeden örnek olarak faydalanabiliriz. Bkz. Tablo 2.2.

Tablo 2.2. Germen dillerinde kelimelerin modern ve eski biçimleri

İngilizce	birds	way	go
Almanca	Vögel	Weg	gehen
İsveççe	fåglar	väg	gå
Eski İngilizce	fugelas	Weg	gan
Eski Yüksek Almanca	fugala	Uueg	gangan
Eski İskandinav dili	fuglar	vegr	ganga

Eski dillerde kelimelerin, biçim bakımından daha yakın olduğu aşikâr. Hatta konuşma dilleri o kadar benzeşiyordu ki İngilizler ile İskandinavlar birbirlerini bir ölçüye kadar anlayabiliyordu.

O halde 1.200 yıl önce Batı ve Kuzey Avrupa dillerinin bugüne kıyasla çok daha fazla benzeştiğini söyleyebiliriz. Pek çok tarihsel dilbilimci ve tarihçi, yaklaşık bin yıl öncesinin dil durumu hakkında somut bulgu elde edilebilse, bütün bölgede aynı dilin, yani Kök-Germencenin konuşulduğunun ortaya çıkacağına inanıyor.

Bu değerlendirme muhtemelen doğru. Fakat ardından akıllara hemen bir soru geliyor. Neden böyle geniş bir bölgede tek dil konuşulmuş? Bu bölümde amacımız, bu tarz sorulara ve benzerlerine yanıt sunmak. Açıkçası, elimizde özellikle Germence konuşanlar için geçerli olabilecek sağlam bir yanıt yok; bu yüzden, genel şablon arayışımızı başka gruplarla sürdüreceğiz.

Çoğu Avrupa dili, üç büyük gruptan birine mensup-

tur. Germen dillerinin doğusunda ve güneydoğusunda Slav dilleri yer alır. En büyüğü Rusça; Ukraynaca, Lehçe, Belarusça, Çekçe, Sırpça-Hırvatça, Bulgarca ve birkaç küçük dil de bu gruba giriyor. Bu diller, Germen dillerine kıyasla genel olarak birbirlerine daha çok benzer. Yazılı metinler ise başka bir izlenim doğurabilir; çünkü Rusça gibi kimi diller Kiril alfabesiyle yazılırken, Lehçe ve Çekçe gibi bazı diller aşina olduğumuz Latin alfabesiyle yazılır. Fakat Rusça, Latin alfabesine aktarıldığında, pek çok kelimenin neredeyse özdeş olduğu görülür, mesela 'ekmek' ve 'güneş' kelimelerinin karşılıkları gibi. Bkz. Tablo 2.3.

Tablo 2.3 Üç Slav dilinde benzer kelimeler

	'ekmek'	'güneş'
Rusça	xleb	solnche
Lehçe	chleb	słońce
Çekçe	chléb	slunce

Rusça 'ekmek' kelimesinin ilk sesi, dilin damağa sürtünmesiyle çıkarılır, örneğin İskoçça *loch* (göl) kelimesinin *ch* sesi gibi. Bu ses, Lehçe ve Çekçe kelimelerin denk gelen seslerine oldukça benzer.

Slav dillerinde de kadim metinler mevcut; en önemlileri, 9. yüzyıldan itibaren Eski Kilise Slavcası denen dille yazılmış dinî metinlerdir. Tıpkı Germen dillerinin Kök-Germenceden türediğinin düşünülmesi gibi, tüm Slav dillerinin bir Kök-Slavca dilinden doğduğuna inanılıyor. Kök-Slavca yaklaşık 2.000 yıl önce konuşulmuş olduğu tahmin ediliyor.

Avrupa'daki üçüncü büyük dil grubu, çoğunlukla Güney ve Batı Avrupa'nın Roman dillerinden meydana geliyor. En önemlileri, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca ve Portekizcedir. Tablo 2.4'te 'ekmek' ve 'oğul' kelimelerinin bu dillerdeki karşılıkları gösteriliyor.

Tablo 2.4. Dört Roman dilinde benzer kelimeler

	'ekmek'	'oğul'
Fransızca	pain	fils
İspanyolca	pan	hijo
İtalyanca	pane	figlio
Portekizce	pão	filho

Bu dört dilin kelimeleri öyle benzeşiyor ki birbirlerinden bağımsız doğmuş olamayacakları bir bakışta anlaşılıyor. Aslında, tahminde bulunmaya da gerek yok; zira elimizde, eski aşamalardan günümüze ulaşmış pek çok metin var ve bunların kökenini biliyoruz. Bu dillerin hepsi Latinceden türemiştir. Günümüzde Roman dillerinin hâkimiyetindeki Avrupa bölgelerinde 2.000 yıl önce Latince konuşulup yazılıyordu.

Bu vakada, neden tek dilin böyle geniş bir bölgede konuşulduğu biliniyor. MÖ yaklaşık 700 ila 600 tarihlerinde Latince sadece Roma'da ve hemen çevresinde konuşuluyordu. Fakat Romalılar topraklarını kademe kademe genişlettiler ve MS yaklaşık 100'de bütün Batı Avrupa'ya ve Akdeniz bölgesinin tamamına egemen oldular. İmparatorlukları birkaç yüzyıl sonra çökmesine rağmen, dilleri imparatorluğun batı yarısındaki halkların anadili haline gelmişti.

Peki, Germen halkları ve Slavlar büyük imparatorluklar kurabildi mi? Yanıt, hayır. Ne tarih kaynaklarında ne de arkeolojik kalıntılarda böyle devletlerin var olduğunu gösteren hiçbir bulgu yok. Roma hâkimiyeti dilsel önemi bakımından da eşsizdi; bu nedenle, Slav ve Germen dillerinin başka türlü yayılmış olması gerektiği düşünülüyor. Muhtemel bir hükme varmak için resme daha fazla dil eklememiz şart.

HİNT-AVRUPA DİLLERİ

Önceki kısımda bahsettiğimiz üç dil grubu, birbirleriyle alakasız değil. Benzerlikleri kendi grupları içindeki kadar açık olmasa da, bazı bakımlardan benzeşiyorlar.

Germen dilleri örneğinde gördüğümüz üzere, eski biçimler, günümüzdeki biçimlere kıyasla daha fazla benzeşiyor olabilir. Tablo 2.5'de 'baba' ve 'anne' kelimelerinin Avrupa'nın kimi eski dillerindeki ve Hindistan'ın eski dillerinden Sanskritteki karşılıkları sıralanıyor.

Tablo 2.5. Altı eski dilde benzer kelimeler

	'baba'	'anne'
Latince	pater	mater
Eski Yunanca	pater	meter
Eski İngilizce	fæder	modor
Eski İskandinav dili	fadir	modir
Eski İrlanda dili	athir	mathir
Sanskrit	pitar	matar

18. yüzyılda Sanskrit üzerine araştırma yapan İngiliz akademisyen Sir William Jones'un belirttiği gibi, dilbilgilerinde de pek çok benzerlik, hatta çarpıcı koşutluklar mevcut. 1786'da Kalküta'da verdiği meşhur seminerde Jones, Latincenin, Yunancanın, Sanskritin, Germen dillerinin, ayrıca İrlanda dilinin mensubu olduğu Kelt dillerinin kökeninin ortak olduğunu ileri sürdü.

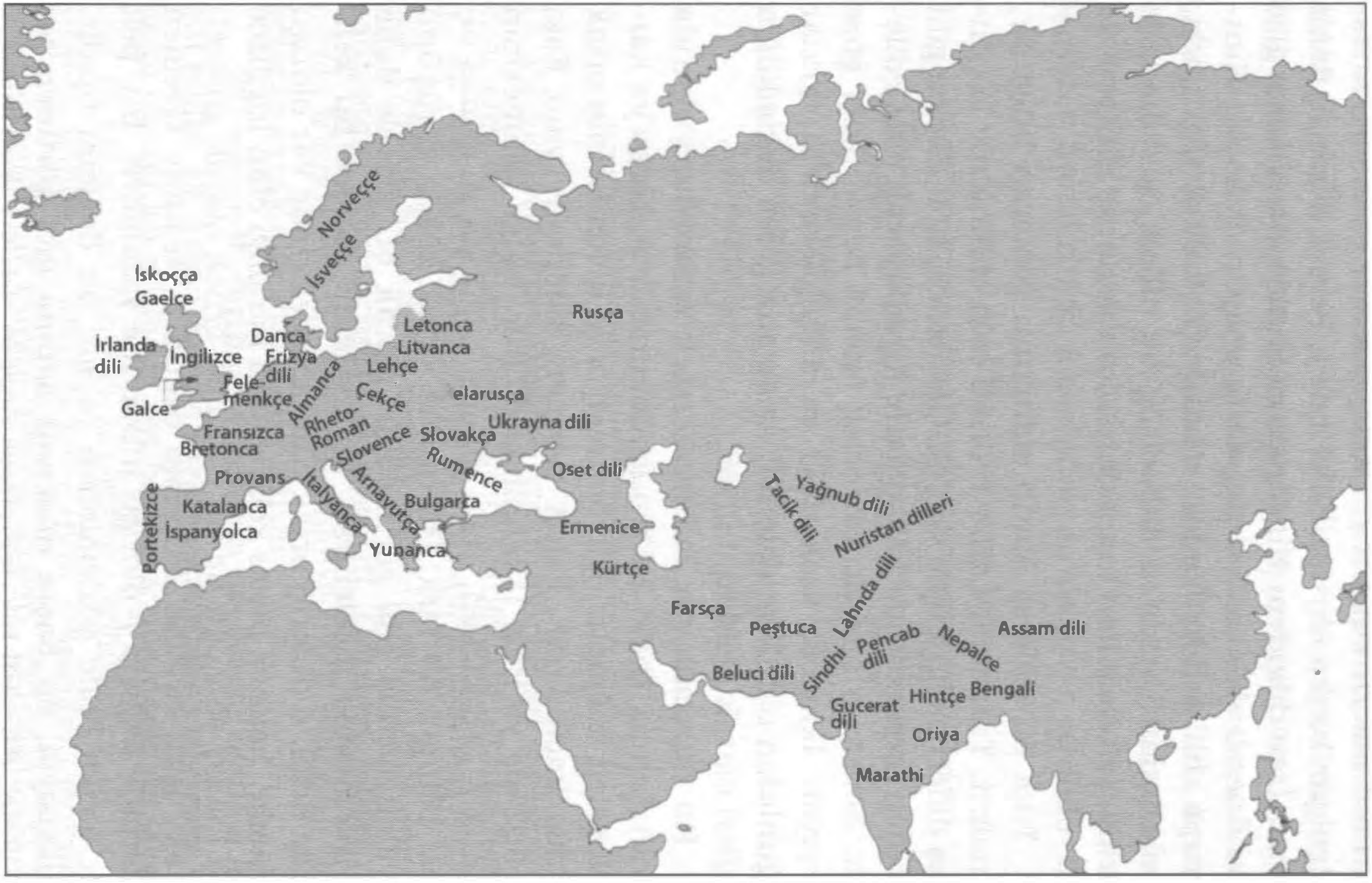
Bu seminer, tarihsel dilbilimin başlangıç noktası kabul edilir. 19. yüzyılda çok sayıda akademisyen, Jones'un haklı olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispatladı ve onun asıl fikrinin kapsamını genişletip, 12 ila 13 altgrup içinde yer alan onlarca dilin arasındaki ilişkilere dair ayrıntılı bir kuram ortaya koydu. Günümüzde bu gruba genellikle Hint-Avrupa dilleri olarak atıfta bulunuluyor.

Hint-Avrupa dil grubu, Germence ve Slavca grubundaki dillerden, İtalik dillerinden (Latince, Roman dilleri ve kimi ölü diller), Yunanca, Baltık dilleri, Kelt dilleri, Arnavutça gibi başka Avrupa dillerinden, Persçe (Farsça) dahil sayısız İran dilinden, Hindistan'ın Sanskrit ve Hintçe gibi bazı önemli dillerinden meydana geliyor. Pek çok Hint-Avrupa dili sadece kadim metinlerde kalmış durumda, bazılarından ise zaten bahsettik; bu dillere, günümüzde Türkiye içinde kalan topraklarda konuşulmuş Hititçeyi de ekleyebiliriz.

Tüm bu dillerin ilintili olduğunu gösteren bulgular, Sanskrit, Yunanca, Latince misali eski metinlerde korunmuş dilleri birbirleriyle ve Kök-Germence, Kök-Slavca gibi yeniden inşa edilmiş kök-dillerle kıyaslayarak elde edilebilir. Sonuçlar apaçık. Birincisi, önemli benzerlikler göze çarpıyor. İkincisi, seslerdeki ve dilbilgilerindeki farklar çoğunlukla oldukça sistemli, az sayıda genel değişikliğin etkileri olarak açıklanabiliyor.

Bu durumu göz önüne sermek amacıyla, yukarıda sunduğumuz Tablo 2.5'ten faydalanabiliriz. 'Baba'ya karşılık gelen kelimeler öyle benzeşiyor ki kökenlerinin ortak olması kaçınılmaz. Fakat Germen dillerinde, yani Eski İngilizcede ve Eski İskandinav dilinde 'baba' kelimesinin başına *f-* getirilirken, öteki dillerin çoğunda *p-* gelmiş olması belirgin bir fark. Bu husus, ortak köken görüşünü zayıflatıyormuş gibi görünebilir. Ancak bu mesele daha derinlemesine incelenirse, bu uyumun sadece bu kelimede değil, o dillerin ortak tüm kelimelerinde var olduğu anlaşılır. Latince *piscis* kelimesinin karşılığı olan İngilizce *fish* [balık] sözcüğü de bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Hint-Avrupa dillerinin özgün *p-* sesinin, Germen dillerinde değişip *f-* olduğu hükmüne varabiliriz. Bu, pek çok başka dilde gözlemlenen yaygın bir değişim tipidir. Dolayısıyla, en başta düzensiz sapma gibi görünen bir özelliğin, düzenli bir değişimin örneği olduğu görülüyor.

Uzun süre zarfında pek çok değişiklik gerçekleştiğinden, grup içindeki diller arasında çok büyük farklılıklar

Harita 2.1. Hint-Avrupa dilleri. Oldukça az sayıda dil dahil edilmiştir.

olabilir. İngilizce konuşan kişi, bir Hint-Avrupa dili konuşmasına karşın, Farsça ya da Hintçe tek bir kelimeyi bile tanıyamaz, oysa bunlar da Hint-Avrupa dilleridir. Bu diller çok uzun süredir ayrılar ve oldukça ayrı patikalarda ilerlemişler. Ancak bu, Hint-Avrupa dillerinin ilintili olduğu gerçeğini değiştirmiyor. Çoğunlukla Kök-Hint-Avrupa dili denen ortak bir kök-dilden doğduklarına dair inanç oldukça kuvvetli.

Daha önce ortaya koyduğumuz soruna dönecek olursak: Bu diller nasıl yayılıyor? Tüm Hint-Avrupa dillerini gözümüzde canlandırdığımızda, mesele daha da çetrefilleşiyor. Germen ve Slav dillerinin böyle geniş bir alanda var olmasının ve Hint-Avrupa dilinin bütün Avrupa'da ve Asya'nın büyük kısmında konuşulan sürgünler vermesinin ardında ne yatıyor?

Önerilen birkaç yanıt var. Her halükârda, yaşam tarzı önemli bir etken olmalı. Henüz birkaç bin yıl önce dünyanın birçok köşesindeki toplayıcıların ve avcıların yaşam tarzı muazzam değişiklikler geçirdi.

Yaklaşık 10.000 yıl öncesinden itibaren bazı insanlar, istedikleri bitkilerin tohumlarını ekerek ve mahsulü hasat ederek bitkilerden yararlanmaya, aynı zamanda hayvanları evcilleştirip onları otlaklarda beslemeye başladı. Bu gelişmelerin dünyada birkaç yerde eşzamanlı meydana geldiği anlaşılıyor: Yakın Doğu'da, Çin'de ve günümüz Meksika topraklarında. Her bir merkezde farklı bitkiler ve hayvanlar evcilleştirildi. Eğer bu iş gerçekten de merkezler arasında hiç temas olmaksızın gerçekleşmişse, doğrusu epey kayda değer bir gelişmedir. Öte yandan, bilhassa Orta Amerika ile Asya arasında temas kurulması ihtimalini düşünmek de zor. Bu, uzak geçmişin pek çok gizeminden biri. Ayrıca Batı Afrika, Etiyopya, Yeni Gine, And Dağları gibi, tarımın ve hayvancılığın yayıldığı başka bölgeler de vardı; buralardaki insanlar fikri başka topluluklardan ödünç alıp, yörenin bitkilerinden ve hayvanlarından yararlanmaya başlamış olabilir.

Bir dizi karmaşık hadise sonucunda çiftçilik ve hay-

vancılık tüm bu merkezlerden dünyanın başka kısımlarına gayet eşitsiz bir hızla yayıldı. Arkeologlar, çiftçiliğe dair en eski kesin izleri yaklaşık 10.000 yıl önce Yakın Doğu'ya ve bundan biraz daha sonra Çin'e tarihlendiriyor. Yeni teknikler ortaya çıktıkça, çeşitli sebeplerden ötürü insanların varoluş biçimi köklü değişiklikler geçirdi.

İlk olarak, tarım ve hayvancılıkla pek çok insana besin tedarik edilebiliyordu. Göz kararı bir kural olarak, toplayıcılar ve avcılar, ilkel ziraat tekniklerini kullanan çiftçilerden bile on kat fazla toprağa ihtiyaç duyar. Bu nedenle, tarım devreye girince nüfusta muazzam bir artış yaşandı.

Bu, aniden gelişen bir süreç değildir. Yeni besin üretim şekilleri dünyaya binlerce yıllık bir süre zarfında yavaş yavaş yayıldı; hatta bugün bile kimi bölgelere tam ulaşmış değil. Dolayısıyla dünyanın farklı köşelerindeki nüfus artışları farklı zamanlarda gerçekleşti. Akdeniz'de, Avrupa'da, Hindistan'da ve Çin'de bu artış birkaç bin yıl önce gerçekleşti. Bu bölgeler binlerce yıldır oldukça kalabalık. Fakat Avustralya'da ve Kuzey Amerika'nın batısında tarım ancak, Avrupalılar bu topraklara birkaç yüz yıl önce vardığında başladı. O zamanlar buralarda, günümüze kıyasla çok az insan yaşıyordu. Çoğunlukla Afrika'da ve Güney Amerika'da yer alan birkaç bölgede yaşayan az sayıda topluluk 20. yüzyılın ikinci yarısında bile toplayıcılık ve avcılıkla geçiniyordu; hâlâ böyle yaşayan bir avuç insan kalmış olabilir.

İkincisi, tarımın gelişiyle birlikte insanlar daha yerleşik bir hayata geçti. Küçük, hareketli gruplar halinde yaşamak yerine, toprağın ve iklimin uygun olduğu bölgelere kalıcı olarak yerleştiler ve pek çoğu dar bir alanda yoğunlaştı.

Üçüncüsü, çiftçilik ve hayvancılık sayesinde insanlar toprağı ve hayvanları mülkiyetlerine geçirmeye başladı. Bu durum ihtilaflar doğurunca, düzeni sağlamak zorunluluk haline geldi. Bir tür hukuk sistemi oluşturuldu, ardından kanunların uygulanması süreci başladı ve sonuçta toplumlar karmaşık yapılara dönüştü.

Dördüncüsü, gruplar arası ilişkiler daha sorunlu hale geldi. Mülkiyetin olduğu toplumlarda zaman zaman ihtiyaç fazlası da yaratıldı. İktidarı elinde tutanlar, bu fazlaya el koyabiliyordu. İktidarı uygulamanın yollarından biri, kaba kuvvete başvurmak ya da zor kullanma tehdidinde bulunmaktır. Şiddetin ve savaşın geçmişte de daima başvurulan yöntemler olup olmadığını öğrenmek kolay değil, ama insanların mülkiyet uygulamasına geçmesinin ardından bu etkinliklerin daha fazla kâr getirir olduğu, dolayısıyla yaygınlaştığı besbelli. Bu arada teknoloji de adım adım geliştirildi. Kılıç icat edildi; bu silah, hayvanlardan ziyade insanlara karşı kullanılmıştır. 5.000 yıl kadar önce evcilleştirilen at, kısa süre içinde, silahlı savaşçıları taşıyan arabaları çekmek için kullanılmaya başladı; bu arabalar, piyadeler karşısında çok etkili oluyordu. Böyle böyle savaşlar doğdu.

Kısacası, çiftçilik ve çiftlik hayvanı beslemek, insanın koşullarını kökten değiştirdi. Yerleşik hayata geçildi, gitgide daha fazla insan aynı yerde yaşamaya başladı; boyutları büyüyen toplumlar daha örgütlü ve şiddet içerir hale geldi. Bütün bu gelişmeler kimi dillerin diğer dillere baskın çıkması ve bazı dil gruplarının yayılması konusunda ne tür bir etki yaratmıştır acaba? Bu soru genelde Hint-Avrupa dilleri açısından sorulmuştur, ama aslında başka bölgeler ve başka dil grupları için de geçerlidir.

Şimdilik, Yakın Doğu'da çiftçiliğin ve hayvan yetiştiriciliğinin etkisiyle değişime uğramış bölgelere göz atalım. Tarım ilk kez, günümüzün Irak, Türkiye, Suriye ve İsrail topraklarının kimi kısımlarını kapsayan, Bereketli Hilal de denen bölgede ortaya çıktı. Yaşam tarzındaki değişikliklerin Hint Avrupa dillerinin yayılmasını nasıl etkilemiş olabileceğine dair iki açıklama mevcut.

Birinci açıklama, savaşlara ve fetihlere odaklanır. Bazı arkeologlara göre, Hint-Avrupalılar, Karadeniz'in kuzeyinde kalan bir bölgedeki küçük merkezlerinden çıkarak bütün Avrupa'ya ve Asya'nın yarısına egemen olmuş savaşçılardı. Bu genişlemenin, yaklaşık 5.000 yıl önce

başlayıp çok kısa süre zarfında gerçekleştiği düşünülüyor. Bunların etkisi altına giren halklar özgün dillerini bırakıp fatihlerin dilini benimsemiş olmalı.

Bu, kesinlikle olası bir hadiseler dizisi; zira tarihte pek çok benzer olay kaydedilmiştir. Örneğin Roma egemenliğinin bu şekilde birkaç yüzyıl içinde genişlediği biliniyor. Müslümanlar da MS 7. ve 8. yüzyıllarda Kuzey Afrika'ya ve Güneybatı Asya'ya boyun eğdirdi ve Arapça birkaç yüzyıl içinde bu bölgenin büyük kısmında halkların anadili haline geldi.

Öte yandan, 5.000 yıl önce yaşanmış gelişmeler, bu örneklere o kadar da koşut olmayabilir. Romalıların ve Arapların okulları, yazı dilleri, resmî dil kullanan güçlü devletleri vardı. Tüm bu etmenlerin, dil değişikliğini teşvik ettiği biliniyor. Örneğin MS 5. yüzyılda Attila önderliğinde etkili olan Hunlar ya da 13. yüzyılda Cengiz Han önderliğinde fetihler yapan Moğollar gibi bu tür olanaklardan yoksun gruplar dillerini yayamamıştır. Hint-Avrupalıların okulları, devlet bürokrasisi ve yazılı dili olmadığına eminiz. O halde dilleri, pek çok halkın yaşadığı böylesi geniş topraklarda kısa süre içinde nasıl yayıldı? Bu soruya kesin bir yanıt veremediğimizden, başka açıklamaları da değerlendirmemiz gerekiyor.

Bu da bizi ikinci ana yaklaşıma getiriyor. Bu senaryoda belirleyici etken fetih değil, çiftçiliğin yayılmasıdır. Arkeolojik buluntular, bu yeni teknolojinin Yakın Doğu'dan çıkıp yavaş yavaş Güneydoğu Avrupa'ya yayıldığını ve sadece birkaç bin yıl içinde Güneybatı ve Kuzey Avrupa'ya ulaştığını gösteriyor. Daha önce belirtildiği gibi, bu teknolojik ilerleme nüfusta büyük artış da doğurdu. Çiftçiliği yayanlar, ilk Hint-Avrupa dilini konuşan bir topluluk olabilir. Bahsettiğimiz kesintisiz değişim sürecinden ötürü de, kısa süre içinde bu dilden farklı dillerin türemiş olması kaçınılmaz.

Eğer süreç böyle seyretmişse, büyük savaşların ya da fetihlerin gerçekleştiğini varsaymak gereksiz. Yeni gelenlerin kalabalık bir grup olmasının ve yeni üretim biçimle-

rini kullanmasının bir avuç toplayıcıyı ve avcıyı yerinden etmesi gayet doğal. Bu senaryoya göre, toprak genelde savaşla ele geçirilmiyordu; bunun yerine, çiftçilerin sayısı kalabalık çocukları, anne babalarının topraklarının yakınlarındaki ekilmemiş topraklara el koyuyor, böylece tarım cephesini ağır ağır ileri taşıyorlardı.

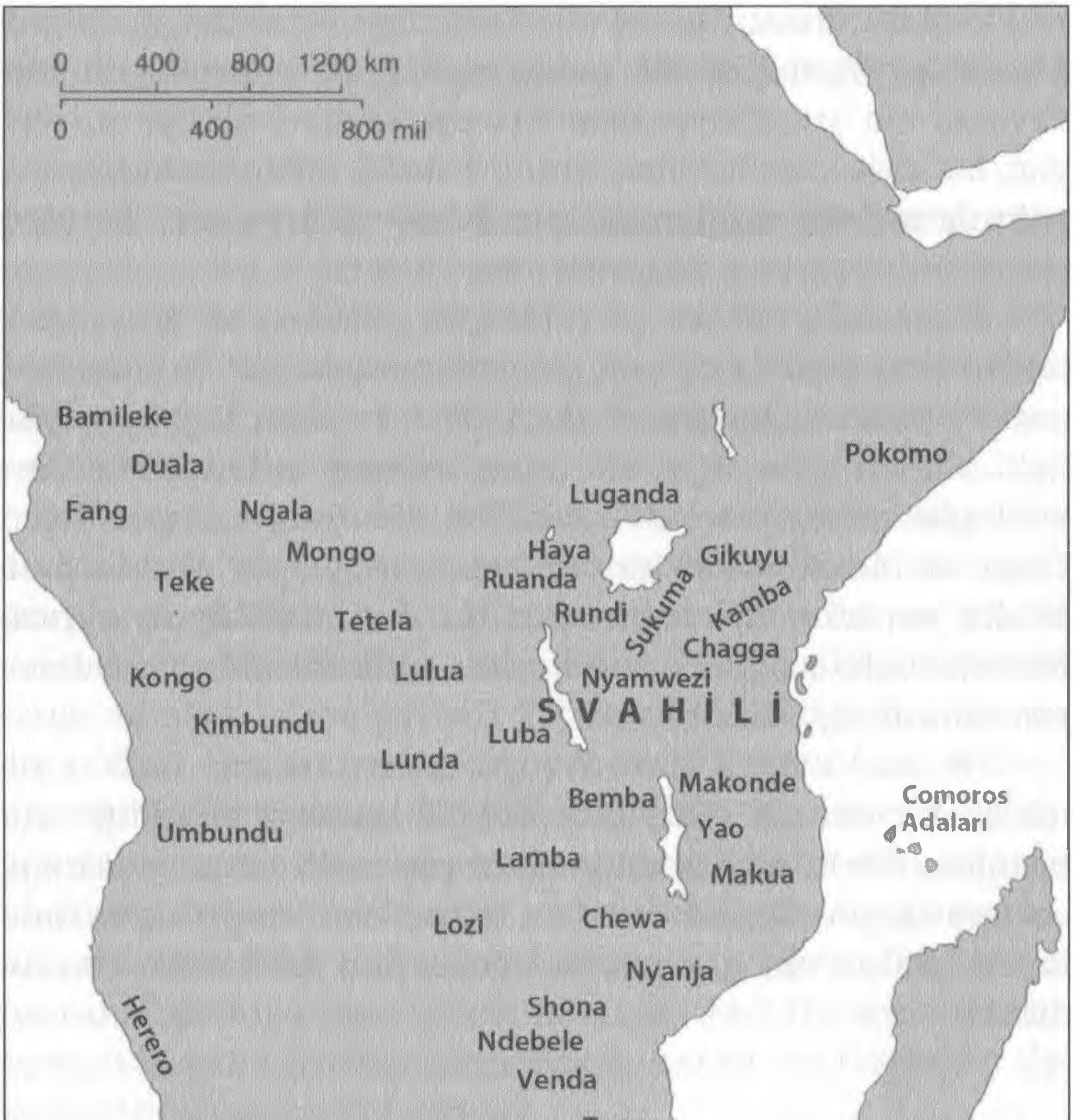
Bu model, kökeni tek dilde gibi görünen bir grup dilin neden muazzam bir alana yayıldığını açıklıyor. Bu önerme cazip olmasına karşın, kronolojiyle ve dilin yayılmasıyla ilgili bilinen kimi olgularla uzlaştırılması oldukça zor. Arkeologlar ve tarihsel dilbilimciler arasında bu meseleler üzerinde oldukça sert bir tartışma süregidiyor. Bunlardan başka yayılma mekanizmaları da ileri sürülüyor, ayrıca burada bahsettiğimiz önerilerin çeşitli kombinasyonlarının sunulduğu da oluyor.

Her halükârda Hint-Avrupa dillerinin son 10.000 yıl içinde bir dönem dünyanın büyük kısmına yayıldığı anlaşılıyor. Öteki büyük dil gruplarının nasıl vücut bulduğu sorusuna göz atmadan önce, ilginç bir örneğe daha bakalım: Sahra'nın güneyinde konuşulan Afrika'nın Bantu dilleri.

BANTU DİLLERİ

Sahra'nın güneyindeki Afrika topraklarında hayvan ve ekin yetiştiriciliği Avrupa'ya kıyasla çok daha sonra başladı. Yaklaşık 3.000 yıl öncesine dek Orta ve Güney Afrika'yı dağınık yaşayan toplayıcı ve avcılar mesken tutmuştu. O zamandan beri, Bantu dilleri konuşanlar, kıtanın Ekvator hattının güneyinde kalan kısmının neredeyse tamamını doldurmuştur.

Bantu dillerini ilk konuşanların sayısı nispeten az olabilir. Kamerun'da bir yerde olması muhtemel batıdaki asıl mevkilerinden hareket edip Victoria gölünün kıyılarına varana kadar doğuya doğru binlerce kilometre yayıldılar. Yaklaşık 2.500 yıl önce çiftçilik ve hayvancılık hakkın-

Harita 2.2 Bantu dilleri. Yalnızca az sayıda dil dahil edilmiştir

da kuzeyden bilgi edindikleri düşünülüyor. Daha sonra kıta içinde güney ve güneybatı doğrultularında muazzam bir yayılma oldu. Çiftçilikle uğraşan Bantu yerleşimcilerinin nüfusu, birkaç nesil içinde bölgenin asıl sakinlerinin nüfuslarını aşmış olmalı.

Günümüzde Bantu dillerini konuşanların sayısı 200 milyondan fazla. Kuzeyden güneye 5.000 kilometreyi aşan ve doğudan batıya yaklaşık 3.000 kilometre uzanan çok geniş bir alana yayılıyorlar. Bazı akademisyenler, dünyanın bu kesimini Hint-Avrupalıların Avrupa'yı ele geçirdikleri yöntemle, yani tarım ve hayvancılık devreye girdikten sonra nüfuslarının artmasıyla sahiplendiklerini düşünüyor.

Fakat farklılıklar da mevcut. Bantu halkları ve Bantu dilleri, Hint-Avrupalılardan ve dillerinden çok daha hızlı yayılmış gibi görünüyor. Öte yandan, asıl dillerinin daha büyük ölçekte parçalandığı anlaşılıyor. Günümüzde yaklaşık 100 Hint-Avrupa dili var ve bunların pek çoğunu çok sayıda insan konuşuyor. Bantu dillerinin sayısı ise 300 ila 600 arasında. Bunlardan sadece birkaçı, örneğin Svahili, Zulu ya da Zosa, Afrika dışındaki insanlar tarafından adıyla tanınıyor. Dillerin çoğunu az sayıda insan konuşuyor; hiçbiri yazıya dökülmüyor ve okullarda konuşulmuyor.

BANTU DİLİ NEYE BENZİYOR?

Diller çok çeşitli biçimlere kavuşabilir, fakat ortak pek çok öğeleri olduğu da kesin. Hepsinde seslerden oluşan kelimeler var, sesler de ünlü ve ünsüz diye ayrılıyor ve kelimeler birleşip cümleleri oluşturuyor. Bunun dışında pek çok şey dilden dile değişir. İngilizce konuşanların çoğunluğu ya başka dil bilmez ya da Fransızca, İspanyolca, Almanca veya Latince gibi bir veya birkaç Hint-Avrupa dili bilir. Büyük dil grubumuzun tipik özelliklerinin dünyanın tüm dillerinde var olduğuna inanmak işte bu yüzden kolay. Bir Bantu dilinden alacağımız küçük bir örnek bu

hususta işimize yarayabilir.

Sisvana (Tsvana), Botsvana'da ve Güney Afrika'nın kuzeyinde konuşulur. Yazı 19. yüzyılda Avrupa'dan ithal edildiği için, bu dil bizim Latin alfabemizle yazılır, tıpkı Sahra'nın güneyinde kalan öteki Afrika dilleri gibi.

Sisvana dilinde 'kişi' kelimesinin karşılığı *motho*, 'kişiler'in karşılığı *batho*'dur (*th*, İngilizcedeki *t* sesi gibi telaffuz edilir). 'Kız' *mosetsana*'yken, 'kızlar' *basetsana*'dır. 'Öğretmen' *moruti*, 'öğretmenler' *baruti*'dir.

Mo- sesiyle başlayan kelimelerin, çoğul hallerinin *ba-* sesiyle başlaması gerektiği belli. İngilizceyle ve başka Hint-Avrupa dilleriyle kıyaslandığında, hem benzerlik hem farklılık görülebilir. Benzer olan husus, İngilizcede de farklı biçimlerin olmasıdır, mesela *girl*'e [kız] karşılık *girls* [kızlar]. Fakat bizim dillerimizde bu ayrım kelimenin sonunda sergilenirken, Sisvana dilinde ve başka Bantu dillerinde kelimeler baş kısmından değişir.

Bu, Bantu dillerinin tipik özelliklerinden biridir. Genel ilke şu: Tekil ve çoğul haller, kelime kökünün önüne eklenen farklı belirteçlerle ifade edilir. Yukarıda gördüğümüz gibi, tekil öneki *mo-* ve çoğul öneki *ba-*, bazı kelime kökleriyle birlikte kullanılır. Fakat başka olasılıklar da var. Tablo 2.6, biraz daha büyük bir isim kümesi gösteriyor.

Tablo 2.6. Sisvanada tekil ve çoğul haller

Anlamı	*Tekil hali*	*Çoğu hali*
Kişi	motho	batho
Kız	mosetsana	basetsana
Öğretmen	moruti	baruti
Şey	selo	dilo
Ağaç	setlhare	ditlhare
Okul	sekole	dikole

İki ad sınıfı olduğu söylenebilir. Bir tanesi insanları nitele-yen kelimeleri içerir, tekil için *mo-* çoğul için *ba-* öneklerini

alır. Öteki sınıf, öbür kelimeleri içerir, tekil için *se-*, çoğul için *di-* önekini alır. Aslında daha fazla ad sınıfı var, ama işin özünü kavramak için bu kadarı yeterli.

'Okul' anlamına gelen kelime, İngilizce *school* [okul] kelimesinden alınmıştır. Tekil halinden bunu kolaylıkla anlayabiliyoruz. Fakat başta ilave bir *e* sesi var, çünkü Sisvana, *sk* ses dizisine izin vermez. Kelimenin *se-* sesiyle başlamasının sebebi bu; yukarıda gördüğümüz üzere bu, tekil halin normal öneklerinden biridir. Çoğul hale gelince, kelime *di-* önekine ihtiyaç duyar. 'Okullar' anlamına gelen sözcüğün *dikole* oluşunun sebebi budur.

Bu örneğin de gösterdiği gibi, İngilizce bir kelimeyi bir Bantu diline uyarlamak kolay iş olmayabilir. Bantu dilinden bir kelimeyi İngilizceye sokmak da, dil isimlerinden de anlaşıldığı gibi, zor olabilir. Svahili, Zulu ve Zosa dillerini yukarıda andık. İşin doğrusu bunlar, bizzat o dillerde kullanılan dil isimleri değil; çünkü İngilizcedeki sözcük halleri, Bantu dillerinde tüm adlar için zorunlu olan tekil önekini içermiyor. Bu dillerde, kendi isimleri sırayla Kiswahili, Isizulu ve Isixhosa'dır; bu biçimleri de zaman zaman İngilizcede kullanılır. Sisvanaya gelince, bu kelime önek içeriyor, ama Tsvana biçimi de İngilizcede kullanımda.

Bantu dilinin kelimeleri ve çekim halleri hakkında bu kadarı yeter. Elbette bu, o dillerin dilbilgisindeki özelliklerden sadece biri, ama nispeten önemli bir özellik. Bu küçük arasözden sonra, ana konumuza dönüp dil gruplarıyla ilgili bahsi tamamlayalım.

BAŞKA DİL GRUPLARI

En son tahminlere göre günümüzde dünyada neredeyse 7.000 dil mevcut. Bununla birlikte yeryüzünde çoğunluk, birkaç büyük dilden birini konuşuyor. Bunlardan bazıları, oldukça yakın tarihte büyüdü. Örneğin aslen sadece Avrupa'da var olan İngilizceyi, İspanyolcayı ve Portekizceyi günümüzde Amerika'da yüz milyonlarca insan ko-

nuşuyor. Eğer Avrupa hâkimiyetinden önce dillerin nasıl dağılım gösterdiğini bulmak istiyorsak, özgün dilleri, çoğunlukla küçük olanları da değerlendirmemiz şart.

Bu resim alacalı bulacalı ve nispeten kafa karıştırıcı. Dünyada sürüyle küçük dil ve kimi büyük diller herhangi bir başka dille ilintili değil. Bunlara çoğunlukla kopuk dil denir.

En iyi bilinen kopuk dil örneği Japoncadır; bu çok önemli dilin, uzun bir yazı geçmişi var, üstelik günümüzde 120 milyon insan Japonca konuşuyor. Bu dilin başka dillerle bağlantılı olduğu ileri sürülmüştür. Altay dilleri ile Korece başlıca adaylardır ama böyle bir bağlantıyı gösteren somut kanıt yok.

Iyi bilinen başka bir örnek de, Kuzey Ispanya'da ve Güneybatı Fransa'da konuşulan ve bütünüyle Hint-Avrupa dilleri tarafından çevrelenmiş olan Bask dilidir. Bu dil orada, Romalılar 2.000 yıl önce bölgeye yayıldığında da konuşuluyordu. Bundan önceki geçmişi bilinmiyor. Bütün dünyada bu tür pek çok kopuk dil var ve muhtemelen her birinin, kendi başına uzun bir geçmişi bulunuyor; ne yazık ki, çoğunun geçmişi hakkında elle tutulur bir bilgiye ulaşmak mümkün değil.

Fakat çoğu dil, bir gruba ya da yaygın terimi kullanmak gerekirse bir dil ailesine mensuptur. "Aile" kelimesi, bir parça yanıltıcı bir benzetme: Diller pek çok sebepten ötürü benzeşebilir, ama diller arasındaki ilişkilerin insan akrabalığıyla bir benzerliği yoktur. Bu sebeple, daha tarafsız bir tınısı olan "dil grubu" terimini kullanmayı tercih ettim.

Bantu dilleri gibi Hint-Avrupa dilleri de tek dilden türemiş gibi görünüyor; bu gibi durumlarda anne ve yavru dillerden bahsetmek âdettendir. Bu örneklerde "yavruların" sadece tek "anne"si olduğuna dikkat edin. Pek çok başka örnekteyse durum bir parça farklı. Benzer dilbilgileri, benzer ses sistemleri, kısmen ortak sözcük dağarcıkları bulunduğu için bağlantılı oldukları bariz görünen, fakat ortak bir kök-dil inşa etmenin çok zor olduğu dillere rast-

lamak hiç de sıradışı bir durum değil. Bunun sebebi belki de, lehçelerin ya da yakından ilintili dillerin, çok uzun süren, kesintisiz bir temas sayesinde birbirlerini etkilemiş olmasıdır. Bu gibi durumlarda, "yavru" ve "anne" ilişkileri varsaymak imkânsız ya da anlamsızdır. Yukarıda atıfta bulunduğumuz Dixon'ın Avustralya dilleri üzerine geniş kapsamlı araştırması, dillerin pek çok bakımdan benzeştiğini ama özgün kök-dili yeniden kurmanın imkânsız olduğunu ikna edici biçimde gözler önüne seriyor. Dixon'ın ileri sürdüğü gibi, bunun sebebi hiç şüphesiz on binlerce yıldır süregelen karşılıklı temaslardır.

Sami dilleri kısmen benzer bir örnek teşkil ediyor. Kök-Sami dilinin biçimi hakkında tatmin edici bir fikir sunulamamıştır. Bu grubun onaylanmış en eski üyesi olan Akad dili, 4.000 yılı aşkın süre önce Akdeniz'den Basra körfezine yayıldı. Yaklaşık 2.000 yıl önce Yakın Doğu'da günümüzde Türkiye'nin güneyinden ta Yemen'e kadarki bölgede, ayrıca Afrika'nın Eritre ve Etiyopya topraklarında Sami dilleri konuşuluyordu. Bunun nasıl gerçekleştiği pek açık değil. Sami dilleri çok uzun bir süre önce Afrika'dan Asya'ya yayılmış olabilir; çünkü Sami grubunun, Afrika-Asya dillerinin altgrubu olduğu düşünülüyor ve o grubun tüm öteki dalları Afrika'da bulunuyor.

Akraba dillerin bazıları birbirlerinden uzak mesafeler nedeniyle ayrılır. En ünlü örnek, Avustronezya grubu dilleridir. Bunlar genelde, Doğu Afrika'ya yakın Madagaskar'dan Borneo ve Sumatra gibi büyük Endonezya adalarının üzerinden Yeni Zelanda'ya, Hawaii'ye, Paskalya adasına kadar uzanan çok sayıda adada konuşulur. Bunun sebebi, geçmişte deniz yoluyla gerçekleştirilmiş göçler olmalı.

Ural dilleri ise başka bir örnek teşkil ediyor. Kuzey Avrupa'nın pek çok dili bu gruba mensup; en büyükleri Fince ve Estonca. Macaristan'da ve Orta Avrupa'nın doğusunda konuşulan Macarca da bu grubun üyesidir. Rusya'nın Avrupa'da kalan topraklarının doğu kesiminde oraya buraya dağılmış pek çok dil ve iyice doğuda

Sibirya'da da kimi diller bulunuyor. Bu bölgeler birbirlerinden binlerce kilometre uzak ve etrafları tamamen Hint-Avrupa dillerince sarılmış durumda. Kayıtlı tarih, dağılımın neden böyle olduğuna ilişkin net bir yanıt vermiyor. Bu durumun bir dizi karmaşık göç sonucunda ortaya çıktığına inanılıyor; fakat bizzat dilsel durum dışında bu görüşü onaylayan herhangi bir bulgu mevcut değil.

Bununla birlikte, çoğu dil grubu coğrafi açıdan oldukça tutarlıdır. Çok iyi bilinen gruplara dair birkaç örnekten bahsetmek yerinde olacak. Dili konuşan açısından en fazla üyesi olan grup, yaklaşık 1,35 milyar kişinin konuştuğu Çin-Tibet dil grubudur. Yaklaşık 1,3 milyar kişinin konuştuğu Çince, konuşan sayısı bakımından ağır bassa da, Çin-Tibet grubunda yaklaşık 400 dil daha var ki bunların çoğunu konuşan kişi sayısı epey düşük. Tümü Doğu Asya'da konuşulan bu diller birbirlerine aşağı yukarı komşular; gerçi son yüzyıllardaki kapsamlı göçlerden ötürü Çinceye artık dünyanın büyük kısmında rastlamak mümkün.

Öteki grupların çoğunda hiçbir dil bu ölçüde baskın değildir. Fakat çok kişinin konuştuğu gruplarda genelde birkaç büyük dil varken, ötekiler oldukça küçüktür. Örneğin Güney Hindistan'ın Dravid grubunun toplam 200 milyondan fazla insanın konuştuğu dört büyük dili varken (Tamil, Telugu, Malayalam, Kannada), ilave seksen dili ya da lehçeyi yaklaşık 15 milyon insan paylaşıyor.

Sonuçta, genel olarak dilbilimcilerin kabul ettiği yaklaşık yirmi büyük dil grubu mevcut. Bu sınıflandırmanın bazı kısımları üzerine önemli tartışmalar süregidiyor. Bunun sebebi kısmen, pek çok dilin kapsamlı şekilde araştırılmamış olmasıdır, kısmen de dilbilimcilerin bir grubu geçerli saymanın ölçütleri konusunda fikir birliğine varamadıkları örneklerdir. Çoğu akademisyen, Güney Amerika'da birbirleriyle alakasız pek çok Amerikan Yerlisi dil grubu olduğuna inanırken, birkaç dilbilimci bunların Orta ve Kuzey Amerika'nın çoğu diliyle birlikte tek gruba ya da "şube"ye ait olduğuna inanır.

Fakat hiç kimse, çoğu dilin mensup olduğu az sayıda büyük dil grubunun ve pek çok kopuk dilin oluşturduğu bu genel resmi sorgulamıyor. Kopuk dillerin sayısı da epey tartışma konusudur; çünkü bu rakam, dil grubuna dahil etme ölçütlerine bağlıdır. Tarihin bakış açısından bunun pek bir önemi yok; çünkü genel tablo net görünüyor. Çoğu dil, geniş alanlara yayılmış akraba gruplarına mensuptur. Bu bölümün ana sorusu, bu grupların nasıl ve neden oluşup yayıldığıdır.

DİL GRUPLARI NASIL OLUŞTU?

Yukarıda Hint-Avrupa dillerinden ve Bantu dillerinden bahsettik. İki örnekte de birer dil grubu, binlerce yıl önce dünyanın büyük kısmında hâkimiyet kurmuş. Dillerin bu yayılımı, insanlık tarihinin özel bir dönemiyle mi bağlantılıydı? Pek çokları bu görüşü destekliyor. Çiftçiliğin ve hayvan yetiştiriciliğinin başlamasıyla bağlantılı olarak hayat tarzında temel değişikliklerin gerçekleştiğine işaret etmiştim. Teknolojideki kimi başka değişiklikler de rol oynamış olmalı. Avustronezya dilleri deniz yoluyla muazzam bir alana yayılmış. Örneğin Madagaskar adasının dili Malagasinin en yakın akrabası, Borneo adasında konuşulan Ma'anyan dilleridir; aralarındaki mesafe yaklaşık 6.000 kilometre. Bu yayılımın ancak, insanlar güvenli tekneler inşa edip denize açılabildikten sonra gerçekleştiği açık.

Dolayısıyla, günümüzün mevcut dil gruplarının, yaşam tarzındaki değişikliklerin doğurduğu insan göçleri ya da kültürel yayılım sonucunda ortaya çıktığından az çok eminiz. Yukarıda açıkladığım gibi, son 5.000 ila 10.000 yıl içinde oldukça köklü değişiklikler yaşanmıştır; günümüzde var olan dil gruplarının bu zaman diliminde yayıldığını varsaymamızın sebebi budur. Bununla birlikte, bu varsayımın sağlam bir sebebi daha bulunuyor.

Bu sebep, dil değişikliğinin doğasıdır. Tarihsel dilbilimciler, acaba farklı dillerin ortak bir tarihöncesi olabilir

mi sorusunun yanıtını bulmak amacıyla oldukça incelikli yöntemler uygular. Bu yöntemlerden, dil gruplarının mevcudiyetini belirlemek amacıyla da yararlanılabilir. Fakat bu yöntemlerin bizi geçmişte geriye götürebileceği menzilin sınırı var.

Günümüzde konuşulan dillerden yola çıkarak 2.000 ila 3.000 yıl öncesinin dil durumunun önemli veçhelerini belirlemek çoğunlukla olasıdır. Eğer eski yazılı kaynaklar mevcutsa, o kaynakların kaleme alındığı zamandan itibaren yine bir bu kadar geriye gidip o zamanki durumu belirlemek de mümkün. Daha eski dönemler hakkında kesin olarak bilinenlerin kapsamı çok dar ve 10.000 yıldan öncesine uzanıp diller arasındaki ilişkiler hakkında açıklamalarda bulunanlar fazla ciddiye alınmamalı (kimileri bunu yapıyor); çünkü bu gibi meseleleri bilmenin yolu yok. Bunun sebebi, öyle uzun bir zaman zarfında dildeki neredeyse tüm kelimelerin yerini yenisinin almış olması ya da dillerin, kelimenin tam anlamıyla tanınmayacak kadar değişmiş olmasıdır.

Fakat daha eski zamanlarda dillerin geniş kesimlere yayılmadığını nereden bileceğiz? Yanıt basit: Bilmiyoruz. Her halükârda, dillerin kendisi buna ilişkin bilgi sunmuyor.

Dolayısıyla, uzak geçmişte dillerin geniş alanlara yayılıp yayılmadığı bilinmiyor. Fakat bu gayet muhtemel, zira türümüz yaklaşık 100.000 yıl önce Afrika'dan çıkıp etrafa dağıldı, yani o topluluklar geniş bir alana yayılmış olmalı. Bildiğimiz dillerin geçmişte izi sürülerek o zamanın dilleri hakkında bir şeyler bulma girişimleri olmuştur. Dilbilgisinin ve ses sistemlerinin kimi özelliklerinin, aynı genel bölgeye ait dillerde bir ölçüye kadar benzeşmesi ilginç bir olgu. Fakat en azından bana göre, bunun sebebinin, dillerin birbirlerini uzun süre etkilemiş olması mı, yoksa çok uzak bir ortak kökenden gelmesi mi olduğunu belirlemek mümkün değil.

Çoğu tarihsel dilbilimci bu kanaati paylaşsa da, farklı düşünenler de var. Bazıları çok eski kök-dillerin mevcudiyetini saptamanın mümkün olduğunu düşünüyor,

örneğin Nostratik dili gibi; bunun, Hint-Avrupa, Ural, Afrika-Asya dillerinin ve birtakım başka dillerin kök-dili olduğu düşünülüyor. Hatta dünya üzerindeki tüm dillerin arasındaki ilişkileri belirlemenin mümkün olduğunu düşünenler de var ve bunlar, tüm dillerin kökeni olduğunu varsaydıkları kök-dilin kelimelerini bulabileceklerine inanıyor. Bana kalırsa, olgulara dayanmayan bu görüşler, önyargılı fikirlerden ve iyi niyetten öteye geçmez. İlk dil diye bir şey pekâlâ olabilir, fakat bunun kelimeleri, mevcut dillerden yola çıkarak saptanamaz.

Dolayısıyla, bildiklerimiz dışında büyük dil gruplarının ya da büyük dillerin var olduğu bir zaman yaşanmış olsa bile, toplumlar konuşma biçimlerini, fiilen hiçbir ortak öğe kalmayacak şekilde değiştirmiş olduğu için, bunlar ortadan kaybolmuştur. Bu durum, denizin büyük bir kayayı aşındırıp nihayetinde sürüyle çakıltaşına dönüştürmesine benziyor.

Bantu dilleri örneğinde bu süreç zaten çok ilerlemiş durumda. Yaklaşık 3.000 yıllık bir dönemin ardından, bugün birkaç yüz dil mevcut ve bunların çoğunu sadece bir avuç insan konuşuyor. Fakat bu dilleri konuşanların sayısı, Sanlardan ya da öteki avcı-toplayıcılardan kalabalık. Çiftçiler genellikle birbirlerine yakın mesafelerde yaşar ve daha karmaşık toplumlar içinde ilişki kurarlar, dolayısıyla çiftçilik yapmayanlara kıyasla daha fazla insanla iletişim kurmaya ihtiyaç duymaları boşuna değil. Çoğu dili en fazla birkaç bin kişi konuşuyor. Pek çok dilin ancak birkaç bölgede çiftçiler tarafından konuşulduğu görülüyor, bilhassa insanların dağlarla ve geçit vermez ormanlarla birbirinden ayrılmış minik, ayrık, verimli topraklarda yaşadığı Yeni Gine'de.

Özetlemek gerekirse, tarihin başlangıcından önce binlerce yıl boyunca, konuşan sayısının sadece onlarca kişiden en fazla iki bine çıktığı dillerin var olmuş olması kuvvetle muhtemel. Birkaç bin yıl önce çiftçilik ve başka teknolojiler insan yaşamını değiştirince birkaç dil öyle hızlı yayıldı

ki kalabalık bir nüfusun yaşadığı geniş bölgelerde insanlar aynı dili konuşur oldu. Bunun nasıl ve neden gerçekleştiğine ilişkin ancak tahminde bulunabiliyoruz: Tarımın yayılmasıyla ve başka teknolojik yeniliklerle ilintiliydi. Çoğu örnekte bu büyük dillerin parçalara ayrılıp küçük diller meydana getirdiği ve ilintili dillerden oluşan günümüzün gruplarına can verdiği anlaşılıyor. Bu dilleri konuşanların sayısı hâlâ, avcı-toplayıcı dillerini konuşanlardan fazla. O halde bunu, bölümün başında Germen dilleriyle ilintili olarak sorduğumuz sorunun genel bir yanıtı sayabiliriz.

Fakat bir sorun söz konusu. Kimi diller, bu tür bir parçalanmaya pek de maruz kalmadı. Örneğin Hint-Avrupa grubu, her ne kadar daha erken bir dönemde oluşmuşsa da, Bantu grubundan daha az dil içerir. Bu gruptaki kimi dillerin çok ama çok fazla konuşanı var. Milyonlarca kişinin konuştuğu bu tür büyük diller, son birkaç bin yılda ortaya çıktılar ve Hint-Avrupa grubunun dışında da mevcutlar. Çince, Japonca, Tamil ve birtakım başka diller bunun tipik örnekleri. Gelecek bölümlerde, büyük dillerin nasıl ve neden doğup egemen olduğunu göreceğiz.

İLAVE OKUMALAR

Genel

Başlangıcından bugüne insanoğlunun ve dillerinin tarihini gözden geçiren bu kitabın kapsamı çok geniş. Belirli dönemler ve bölgeler hakkında daha fazla bilgiye ansiklopedilerden, dünya tarihine ilişkin çalışmalardan, başka genel kaynak eserlerden ulaşabilirsiniz.

Dünya dillerini işleyen birtakım faydalı bilgi kaynakları mevcut. Dilbilim meseleleri hakkında genel bilgi edinmek açısından Crystal (2010) mükemmel bir kaynaktır;

bu el kitabı, pek çok konunun yanı sıra, büyük dil ailelerine ve kopuk dillere dair bir açıklama içeriyor. Frawley (2003) daha kapsamlı bir eserdir, çoğu dili sıralamasının yanı sıra, dünyanın dil gruplarından uzun uzadıya bahseder. Lyovin (1997), daha ayrıntılı bir liste sunar ve kimi dillerden seçili özellikleri betimler. Her ülkedeki bütün dillerin tam bir envanterini sunmaya yeltenen tek eser Lewis (2009), *Ethnologue: Languages of the World*'dür. Çevrimiçi versiyonunu şu adreste bulabilirsiniz: www.ethnologue.com. Elinizdeki kitabın dil sayısına ve konuşan sayısına ilişkin olarak sunduğu veriler genellikle bu çalışmaya dayanıyor. *Ethnologue* kitabında benimsenmiş kapsama ilkelerinin sonucu olarak ülkeler ve bölgeler için bildirilen dil sayılarının başka mevcut kaynaklara kıyasla yüksek olduğunu belirtmeden geçmeyelim.

Elinizdeki kitabın konusunu kısmen kapsayan bir avuç kitap var. Fischer (1999), tarihten ziyade dilbilim ve dil grupları hakkında. Ostler (2005), Sanskrit ve Rusça gibi burada bahsetmediğimiz kimi diller dahil pek çok önemli dille ilgili ayrıntılı açıklamalar sunuyor.

Birinci Bölüm: Yazılı olmayan diller

Dillerin kökenine dair bilinen olgu sayısı az olsa da kaynak miktarı muazzamdır. İlginç ve nispeten yeni kitaplar arasında şunları sayabiliriz: Burling (2005), Dunbar (1996), Carstairs-McCarthy (1999), Hurford ve diğ. (1998) sayabiliriz. Acaba tüm diller eşit oranda karmaşık mıdır meselesi ise şu eserde ele alınmıştır: Sampson ve diğ. (2009).

Khoisan dillerine ilişkin literatür pek geniş değil. Güldemann ve Vossen'de (2000), Andersson ve Janson'da (1997) birtakım incelemeler bulunabilir. Yukarıda atıfta bulunulan eserler şunlardır: Bleck (1939-40), Winter (1981) (dil isimleri listesi) ve Traill (1974).

Avustralya dilleriyle ilgili bilgi esasen Dixon'dan (2002) alınmıştır. Fakat Renbarrnga dilinin sözlü biçimi Dixon'da (1980:1) bulunabilir.

Tarihöncesi zamanların dil sayısı hakkındaki tartışmalar için Dixon'a (1997) ve Nettle'a (1999) bakınız. Topluluk boyutlarıyla ilgili tahminleri Biraben (1979) ve Hassan (1981) yapmıştır.

İkinci Bölüm: Büyük dil grupları

Dillerin tarihsel açıdan nasıl ilintili olduğu sorunu, tarihsel dilbilimin alanına girer. Aitchison (2001) gayet okunabilir genel bir tanıtımdır. Trask ve McColl Millar (2007) ile Lehmann (1992) daha kapsamlı çalışmalardır; ikincisi, Hint-Avrupa grubunu ayrıntılı işliyor.

Diamond (1997) çiftçiliğin ve hayvancılığın kökeninden ve yayılışından derinlemesine bahseder. Beslenmek için gerekli alanın büyüklüğünün toplayıcılar ve avcılar ile çiftçiler arasında nasıl bir farklılık sergilediği konusunda Renfrew'a (1987) bakınız; bu eser, dilin tarımla kol kola yayıldığı fikrini ortaya atmıştır. Mallory ve Adams (2006), Kök-Hint-Avrupa dili konusunda kapsamlı bir tanıtım sunar, ayrıca köken çalışmaları sorununu harika bir biçimde ele alır (26. Kısım).

Cole (1955), Sisvana (Tsvana) için standart dilbilgisi kitabıdır. Bantu dilleriyle ilgili bütünlüklü bilgi Nurse ve Philippson'da (2003) mevcut.

Nichols (1992), aynı coğrafi bölgedeki dillerin dilbilgisi öğelerinin nasıl ortak olabildiğine dair bir araştırmadır.

İKİNCİ KISIM

TARIHIN TEMELI

3

TARİH VE YAZI

Dil öğrenmek, türümüzün eşsiz yetilerinden biridir; bir başkası ise resim kullanımı. Ne olduğu kolaylıkla anlaşılan en eski resimli temsiller yaklaşık 40.000 yıllıktır, genelde güney Avrupa'daki ve birtakım başka yerlerdeki mağaralarda bulunmuş hayvan resimleridir bunlar. Bizim bakış açımızla bu tür yaratımlar oldukça aniden ortaya çıkmış gibi görünüyor. Fakat daha eski dönemlerde nelerin üretilip günümüze kadar ulaşmamış olabileceğini bilmiyoruz. Her halükârda, o zamandan itibaren insanların heykel, resim, gravür, çizim gibi pek çok temsil türünden faydalandığı kesin.

Birinin resim yapıp, başkasının o yaratımı resim olarak algılaması, bir iletişim biçimi anlamına gelir. Amaç, başkalarına gösterilecek bir eser yaratmaktır; tıpkı konuşmanın amacının, kendini başkalarına dinletmek olması gibi. Türdeşlerimizle temas kurmanın bu iki yolu da bizim türümüze mahsustur.

Resim yapmak ve konuşmak elbette çok farklı yollardan işler. Uygulamadaki ayrımlardan biri, resim üretmenin konuşmaktan çok daha uzun sürmesidir. Bir kadın resmi çizmek dakikalar, saatler ya da günler sürebilir; "kadın" kelimesinin ağızdan dökülmesiyse yaklaşık yarım saniye. Öte yandan, resim kalıcıdır, ama söz ancak işitildiği an kadar var olur.

Resim ile konuşma uzun bir süre boyunca tamamen

ayrı iki alan oldu; fakat yaklaşık 5.000 yıl önce devrim niteliğinde bir icat yapıldı, insanlık tarihinin en önemli icadı. İnsanların üretmeye başladığı bu resimler artık canlıların ya da eşyanın simgeleri değil, konuşma seslerinin ve kelimelerinin zaman kipi belirten katı dizilişini taklit edecek şekilde düzene sokulabilen kelime simgeleriydi.

Yazının dış özellikleri diğer türdeki resimlerle aynıdır. Yazı yazmak konuşmaya göre çok daha yavaş ve zahmetli bir işlemdir; fakat metin kalıcıdır. Yazarın ölümünden çok uzun süre sonra bile, normalde erişilemeyecek olan bilginin aktarımı bu şekilde mümkün. Geçmişle ilgili kesin olarak bildiklerimizin çoğunu yazılı metinlerden öğreniyoruz; tarihçilerin, tarihöncesi ile tarih arasına hudut çizgisini tam da yazının toplumda kullanıma girdiği dönemden çekmeye çalışmalarının sebebi budur, ki yazının toplumda kullanımı çok farklı dönemlerde gerçekleşmiştir.

Çoğu araştırmacı, yazının ayrı ayrı en az üç kez icat edildiğine inanıyor: MÖ 3.000 civarında Mezopotamya'da Dicle ve Fırat civarında, MÖ 1500'den daha geç bir tarihte olmamak kaydıyla Çin'de, MÖ 3. ila 4. yüzyıllarda Orta Amerika'da. İlk icadın, tek icat olması olası. Kimi akademisyenlerin bu görüşü benimsemesinin sebebi, üç sistemin de temel ilkelerinin kayda değer oranda benzeşmesidir. Fakat bu bilginin günümüz Irak topraklarından Çin'e yolda hiç iz bırakmadan nasıl aktarıldığı ya da Colomb'dan neredeyse 2.000 yıl önce Atlas okyanusunu ya da belki Büyük okyanusu denizden nasıl aştığı açıklanamıyor. Ben (pek çokları gibi), kökenlerinin özerk olduğunu varsaymayı daha makul buluyorum.

Elinizdeki kitapta bu noktadan itibaren söylenen neredeyse her şey, belli metinleri temel alıyor; doğal olarak, metinler ancak yazının bilindiği toplumlarda üretilmiş olabilir. Bundan önce olan biteni çoğunlukla bilemiyoruz. Sanki başta birkaç ışıklı alan vardı, geri kalan her şey ise karanlıktaydı. Işık yavaş yavaş başka yerlere de yayıldı, sonunda bütün meskûn dünyayı aydınlattı. Bunun ağır ilerleyen bir süreç olduğunu ekleyelim; zira pek çok bölge-

de yazı, geçtiğimiz yüzyıla kadar hâlâ bilinmiyordu.

Dillerin tarihçesine odaklanan bu çalışmada, öncelikle yazı dillerini ele almak zorundayız. Yazı kendisini epey anlatır; bütün tarihin ön koşulu olmakla kalmaz, Dokuzuncu ve On Üçüncü Bölümlerde göreceğimiz üzere, fiilen dil de yaratır.

Yazılı kültürün üç özgün bölgesi uzun süre boyunca birbirinden bağımsız olarak gelişti, aralarında ya hiç temas olmadı ya da çok sınırlı bir temas gerçekleşti. Yazı yazma sanatı dünyanın büyük kısmına, ortaya çıktığı ilk iki bölgeden yayılırken, Orta Amerika'nın alfabesi ancak kısıtlı bir alanda kullanıldı. 16. yüzyılda Avrupalıların o bölgeyi istilasından sonra bu yazıyla ilgili bilgi ortadan kayboldu ve şifresi ancak son yirmi-otuz yılda çözüldü.

Dolayısıyla dünyanın yazı sistemlerinin iki mevkiden geldiği biliniyor: Batı Asya'nın, Avrupa'nın ve Afrika'nın yazı sistemlerinin kökü, Mezopotamya'da Sümerlerle doğmuş geleneğe uzanırken, Doğu Asya'nın tüm yazı sistemleri bir şekilde Çinceden türemiştir.

Bu kitap, Doğu Asya'da olup bitenlerden ziyade Batının tarihini işliyor. Fakat eski dönemlerle ilgili bu kısımda, batıdaki Mısır'la ve doğudaki Çin'le ilgili birer bölüm var; Çin'le ilgili bölüm, Doğudaki gelişmelere de kısaca değiniyor. Geniş Doğu geleneğini anlatmayı, son kısımda On Altıncı Bölüm'e kadar erteliyoruz; bu bölümde ise, üç bin yıl içinde Doğu ve Batı geleneklerinin nasıl ilk kez yakın temas kurduğundan ve bu ilişkinin ne gibi sonuçları olduğundan ve olacağından bahsedeceğiz.

4

HİYEROGLİFLER VE MISIR DİLİ

NEHİR VADİLERİ VE DEVLETLER

İlk tarımcılar, kimi alanların çiftçiliğe daha uygun olduğunu kısa sürede anladı. Pek çok nehir vadisi, son derece verimli bir toprak sunduğu gibi, sulama için su da temin ediyordu, böylece Dicle ve Fırat gibi Nil etrafında da insanlar birbirlerine yakın yerleşimler kurdu, kanallar ve barajlar sayesinde su tedarikini düzene soktu.

Toprağını ilerideki hasada hazırlayan çiftçi, mahsulüne başkalarının el koymasının önüne geçecek bir nevi toplumsal düzene güvenmek zorundaydı. İnsanların kanal kazmaya yatırın yapması için daha da fazla istikrara ve güvenliğe gereksinimi vardı. Kanal, uzun yıllar boyunca belli arsaları sulamak amacıyla yapılır ve bunu ancak, hem toprağı hem kanalı uzun süre elinde tutma şansı olan insanlar kazar.

Sıkı ve düzenli toplumların nehir vadilerinde ortaya çıktığı kesin. Bunlar, haklarında ayrıntılı bigiye sahip olduğumuz en eski topluluklardır; çünkü bir şeyleri yazıya ilk dökenler onlardı.

Fırat ve Dicle vadisinde yaşayan Sümerler, aşağı yukarı 5.200 yıl öncesinden itibaren, çiviyazısı olarak bilinen yazıyı icat edip kullandı. Birkaç yüzyıl sonra Sümerler tarih sahnesinden silindi ve yerlerini önce Akadlar, çok daha sonra da Asurlular aldı. Hepsinin dili farklı olsa da, aynı

yazı tipini kullanıyorlardı. Çiviyazısı [*cuneiform*], "çivi şekilli" demektir ve bu tür yazının ayırt edici özelliği, harflerin kil tabletler üzerine çivi şekilli işaretlerle kazınmasıdır.

3.000 yıl boyunca kesintisiz kullanılan bu sistem, yaklaşık on beş dilin gereksinimlerine uyarlandı. Pek çok işaret ve temel özellik binlerce yıl boyunca aynı kaldı ve Sümerce uzun süre edebiyat dili olarak yaşadı. MÖ yaklaşık 1800 ila 1700'de konuşma dili olarak ortadan kaybolduğu anlaşılıyor; fakat MÖ 6. yüzyılda Babil kâtipleri hâlâ, kendi dillerinin yanı sıra Sümerce okuma yazmayı da öğreniyordu. Bilindiği gibi, yazının önemli özelliklerinden biri, eski dilleri ve dil biçimlerini muhafaza edebilmesidir.

Burada, Nil vadisindeki Mısır devletinin yararlandığı biraz daha genç bir yazıya odaklanacağız.

DEVLET, DİL, YAZI

Mısırcanın korunmuş en eski örnekleri yaklaşık 5.000 yıl önce yazılmış. O zamanlar kalabalık nüfusuyla birlikte Nil vadisinin uzun, alçak, verimli kısmını denetimi altında tutan güçlü, merkezî bir Mısır devleti zaten vardı. Bu krallığı hiyeroglifle yazılmış yazıtlardan biliyoruz, fakat aynı zamanda binlerce anıttan, sanat eserinden ve başka arkeolojik kalıntılardan da tanıyoruz. Firavunların idaresi altındaki devlet, uzun vadede tüm öteki siyasi örgütlenmeleri bastırmıştı. Mısır dili yaklaşık 2.700 yıl devletin resmî dili olmuştur. MÖ 332'de İskender'in Mısır'ı fethine kadar Yunanca buna rakip bir dil olamadı ve Mısır'ın bağımsız devlet olma özelliğini yitirmesi bundan ancak 300 yıl sonra gerçekleşti.

Krallığın henüz ilk yüzyıllarında Mısırlıların yaptığı en harika iş, büyük piramitlerin inşasıydı. O zamanın teknolojisi düşünüldüğünde, piramit inşası belki 100.000 insanın onlarca yıl uğraşması anlamına geliyordu. Bu nasıl mümkün olabilmiştir?

Öncelikle, bu geniş krallıktaki bütün insanların böyle

bir maharet sergilemek için birbirleriyle iletişim kurması gerekir. Aynı dili konuşmaları durumunda bu iş zor olmaz; gerçekten de çoğunluğun aynı dili konuştuğu anlaşılıyor. Mısır'daki Eski Krallık, yüzbinlerce hatta milyonlarca insanın aynı dili konuşmasının en eski örneklerinden biri olabilir, belki de ilk örnektir. Eldeki bilgiler, en eski zamanlardan, krallığın 3.000 yıl sonraki çöküşüne değin Mısır'ın neredeyse tüm sakinlerinin Mısırca konuştuğuna işaret ediyor.

Bu işin nasıl başladığını ortaya çıkarmak pek mümkün değil; çünkü yazının gelişinden önce gerçekleşmiş olmalı. Küçük bir dil grubu, tarım devreye girdiğinde çok daha büyümüş olmalı. Neler olup bittiği ya da bunların nedeni konusunda kesin sonuçlara varmamız mümkün değil.

Büyük bir nüfusun binlerce yıl boyunca aynı dili konuşmayı sürdürmesi ve bu dilin lehçelere bölünmemesi ya da ayrı diller oluşturulmaması kayda değer. Bu durum, yukarıda söylediğimiz, dillerin değişime ve bölünmeye eğilimli olduğu görüşüne karşı güçlü bir sav teşkil ediyor. Mısır dili, tüm diller gibi zamanla değişti; fakat Mısırca birkaç dile bölünmedi, tek birim olarak kaldı. Neden?

Yanıt yeterince bariz. Siyasi otoritenin tek elde toplanması ve ülke genelinde iletişimin şart olması, dilin parçalara ayrılmasını engelleyen kuvvetlerdi. Mısır Krallığı'nda yaşayanlar Mısır diline sadık kalmak zorundaydı. Bu ülke, tek dil konuşan insanların büyük bir devlet kurup uzun süre egemenliklerini sürdürmesine ilk örnektir. Adeta, dil ve devlet birbirlerini destekleyen müttefikler haline gelmişti.

Bunun yetersiz bir açıklama olduğu kesin; çünkü bütün hakikat buysa, o halde neden tek baskın dili olan tüm devletler üç bin yıl ayakta kalamamıştır? Buna karşılık verirken, Mısırlıların gelenekselci kültürünü daha ayrıntılı anlatmalıyız. Fakat buradan çıkarılacak genel ders yine de geçerli. Güçlü bir devletin çoğunlukla bir esas dili olur ve devlet o dili destekler. Diller devletlere bağlıdır, devletler de dillere.

Mısırlıların piramitlerin inşasını nasıl becerdiği meselesine geri dönelim. Ortak dile ilaveten, emek fazlası da mevcut olmalıydı. Tarlalarda ve kanallarda harcanan emekle herkese yetecek kadar yiyecek temin edildikten sonra, kimilerinin başka işlere ayıracak vakti kalmıştır.

İş gücünün piramitlere ve başka projelere aktarılması devletin buyruğuyla oluyordu. İnşaat sırasında yüz binlerce insana yiyecek ve barınak temin edilmiş olmalı; çünkü bir yandan da kendileri için çiftçilik yapmaları pek mümkün değildi. O halde, yiyecek bir şekilde çiftçilerden alınıp inşaat işçilerine verilmek zorundaydı. Başka bir deyişle, devlet inşaat işini sürdürebilmek için çiftçilerden ağır vergi almalıydı. Tam da böyle olmuştur.

Fakat vergilendirme, teslim tarihlerini, teftişleri, vergi ve vergi mükellefi listelerini, makbuzları içeren bir sistem gerektirir. Listeler ve makbuzlar için ne gerekir peki? Yazı dili. Devasa piramitler inşa etmek için gerekli olan karmaşık örgütlenme, yazıdan yararlanmayı gerekli kılıyordu.

Pek çok araştırmacı, vergi ve makbuz gereksiniminin yazının icadı için ilk itici güç olduğuna inanıyor. Bütünlüklü bir sistemin gelişiminden önceki ön safhayı gösteren dolaylı bulgular mevcut: Sayı ve mal simgeleri listelerde ve makbuzlarda kullanılmış, ama bütünlüklü metinler oluşturmaya yarayacak bir yöntem yokmuş. Fakat çiviyazısında da hiyerogliflerde de en eski örnekler bile her türlü mesajı yazmak üzere kullanılabilecek bir sistemi gözler önüne seriyor.

HİYEROGLİFLER

Mısır hiyeroglif yazısı çoğunlukla resimli yazı biçimi olarak görülür. İşaretlerin pek çoğu açıkça bir şeyi tasvir eder ve işaretin anlamı genelde tasvir ettiği şeyle bir şekilde bağlantılıdır. Fakat tasvir edilen nesnelere bakıp metnin anlamını tahmin etmenin yolu yok. Çoğu işaret dilin sadece seslerini temsil ederken, kimi işaretler soyut ya da

dilbilgisel bir anlam taşır.

Yine de, başlangıç noktası aslında resimlerle temsildir. Dolayısıyla ⊙ işareti 'güneş' anlamına gelirken, 𓁹 işareti 'yüz' demektir. Fakat bu yöntem dilin öğelerinin ancak küçük bir kısmına karşılık gelir. Geri kalanını yazmak için başka yöntemler tasarlanmıştır.

Önemli imkânlardan biri, soyut kavramlar için resimlerden faydalanmaktı. Örneğin ⊙ işareti, güneşin görüldüğü 'gündüz' zamanı anlamına gelebilir. Bu, zorlama bir anlam yüklemesi değil; zira kimi dillerde aynı kelimenin iki kavram için de kullanıldığı biliniyor: Sisvanada *letsatsi* kelimesi hem 'güneş' hem 'gündüz' anlamına gelir. Bu yöntem sayesinde, resimle tasvir edilemeyen pek çok kavramı ifade etmek mümkündü.

Başka bir yol da, eylemi resimle betimlemektir. 𓂝 işareti, ayaklarla birlikte iki bacağı temsil eder, fakat 'varmak' anlamına gelir. Bu nevi anlam aktarımı, pek çok yüklemin belirtilmesine imkân tanımıştır.

Yine de bu kadarı, konuşma dilinin tüm kelimelerinin ve anlamlarının temsil edilmesine kesinlikle yetmez. Konuşma seslerini görme yetisine hitap edecek şekilde aktarmak şarttır; çünkü uygulamada, seslere belirli bağlamlarda atıfta bulunulmaksızın doğal bir insan lisanını aktarmanın yolu yok.

Mısırlılar bu amaçla, işaretlerini başka bir ilkeye göre seçti. Örneğin 𓂋 işaretinin birincil anlamı 'ağız', ama bunu ilk bakışta anlamak zor. Mısırcada 'ağız' kelimesinin sözlü biçimi sadece *r* sesiydi. O halde 'ağız' işareti başka bir anlam için, 'karşıt' kelimesi için de kullanılabilirdi; çünkü bunun da sözlü biçimi *r* sesiydi. Başka bir deyişle, bir işaret zaman zaman bizzat tasvir edilen nesne yerine, tasvir edilen şeyin sesi için de kullanılabiliyordu.

Bu noktadan itibaren, farklı sesleri temsil eden karakterleri yeni kelimeler oluşturmak amacıyla birleştirme safhasına geçiş kısa bir ilave adım demekti. 'İsim' kelimesinin anlamı 𓂋𓈖 işaretiyle yazılabiliyordu. Bu iki karakterin temsil ettiği sesler *r* ile *n* sesleriydi ve 'isim' an-

lamına gelen kelime *rn* idi. Bu ilke, daha uzun kelimelere de uygulanabiliyordu. 'Ev' anlamına gelen karakter idi ve bunun ses değeri *pr* idi. Bu işaret *t* ses değerini taşıyan işaretiyle birleştirildiğinde, *prt*, yani 'kış' kelimesini oluşturuyordu.

Latin alfabesine aktardığımız Mısırca kelimeler, sesli harflerden bütünüyle yoksun olduklarından, çok tuhaf görünür. Aslında bu şekilde telaffuz edilmiyorlardı; fakat Mısır yazısı sesli harf içermediği için, eksik olan sesli harfler tam olarak bilinmiyor. Bu dilde çok az sesli harf olması muhtemel; ayrıca sesli harfler, anlam ayrımı yaratacak derecede önemli olmayabilir. 'Ağız' anlamına gelen kelime *ra*, *ru* ya da belki *ar* diye telaffuz ediliyordu; 'isim' kelimesiyse *ran* ya da *rin* diye veya benzer bir şekilde okunuyordu; fakat bunlara ilişkin kesin bir bilgimiz yok. Emin olabileceğimiz tek husus, Eski Mısırcada sesli harflerin var olduğuydu. Sesli harf olmaksızın dil konuşmak mümkün değildir; dolayısıyla hepsinde sesli harf mevcut.

Sesli harfleri bir kenara bırakırsak, Mısırlılar işaretlerinin yardımıyla her kelimenin seslerini temsil edebiliyordu. Sesleri resimlerle temsil etmenin ardındaki fikre zaman zaman "resimsel yazı ilkesi" denir; çünkü resimsel yazı da kelime cüzlerini temsil eden resimleri birleştirme düşüncesini temel alır.

Yazıyı yorumlamak her zaman kolay değildi; çünkü pek çok kelime ya tasvir ettikleri şey ya da o kelimenin ses değeri anlamına gelebilir. Tamlayan denilen açıklayıcı işaretlerin varoluş sebebi bu. Tamlayanlar 'belirtilen' kelimenin ardına yerleştirilir ki hangi kelimenin kastedildiği belli olsun. Tamlayanlar aynı zamanda resimli işaret olarak doğmuştur. 'Güneş' kelimesinin karakteri, ışıkla, zamanla ve mevsimlerle bağlantılı tüm kelimeler için tamlayan olarak da kullanılıyordu. Dolayısıyla önce işaretlerini yazıp ardından bu kelimenin zamanla ilintili olduğunu anlatmak için ⊙ işaretini eklemek mümkündür; bu durumda *prt*'nin anlamı 'kış' olur.

Tüm bunlar kulağa karışık gelebilir, öyledir de. Hiye-

roglifleri okuyup yazmayı öğrenmek çok zaman alan bir işti ve nüfusun ancak küçük bir kısmı bu sanatta ustalaşabiliyordu. Uzmanların tahminine göre, Eski Mısır'da her yüz kişiden ancak biri okuma yazma biliyordu.

Okuma yazma bilen kişilerin bazıları toplumun en üst kademelerindeydi; fakat çoğu kâtip ya da yazmandı, yani okuma yazmayı meslek haline getirmiş kişilerdi. Vergi işlerine bunlar bakıyordu elbette, ama aynı zamanda resmî yazışmaları ve muhasebe kayıtlarını da hallediyorlardı. Sade vatandaşlar çoğunlukla Firavunları ve önemli kişileri yücelten pek çok yazıtı ve sayısız anıt mezarı görebiliyordu; fakat bunun haricinde, genel halkın okuyabileceği metinlere pek rastlanmaz.

Eski Mısır'ın dilsel durumu hakkında bilmediğimiz daha çok şey var. Bundan da önceki dönemlerle ilgili bilgileri başka yerlerden almak zorundayız ve eski Mısırlılar devletin resmî işleri dışında çok az şey hakkında yazdıkları için, başka birtakım gerçeklere ulaşmak da zor.

Yazı dilini çok az kişi öğrendiğinden, konuşmayı büyük ölçüde etkilemiş olması pek muhtemel değil. Modern zamanlarda yazı dili, konuşma dilinin taklit edebileceği bir model, hatta bir ülkü olarak görülür; fakat çok az kişinin okuma bildiği bir dilde böyle bir durum söz konusu olamaz.

Mısır araştırmacıları, Krallığın üç bin yıllık ömründe konuşma dilinin büyük oranda değişmiş olması gerektiğini gösterdi. Fakat hiyeroglif yazısı çok uzun süre boyunca aşağı yukarı aynı kalmıştır. MÖ 3000'lerin ortalarından MS 400 civarına kadar büyük bir değişiklik olmaksızın kullanılmıştır. Bu süre zarfında başka yazı sistemlerinin boy gösterdiği ve koşut olarak kullanıldıkları doğru; fakat bütün bu süre boyunca hiyeroglif yazısı kullanımda kalmıştır, hem de doğduğu zamanın konuşma dilini temel almış olmasına rağmen. Konuşma dili, tıpkı tüm konuşma dilleri gibi değişiklikler geçirdi; fakat hiyeroglif yazı sistemi aynı kaldı. Yazı ile konuşma biçimleri arasındaki bu tür uyuşmazlıklar çok yaygındır (bunu ileride göreceğiz);

fakat Mısır'da bu uyuşmazlık olağanüstü bir boyuttaydı.

MS ilk yüzyıllarda geleneksel yazıda ustalaşan kâtipler, konuşma dilini yazıya dökmenin karmaşık yöntemini öğrenmekle kalmıyor, kendi zamanlarından binlerce yıl önce dilin nasıl telaffuz edildiğini de öğreniyorlardı; yoksa kelimeleri doğru, geleneksel biçimde dile getiremezlerdi. Hiyeroglifler daha ilk döneminde bile zordu; geç dönemde bu yazıyı öğrenmekse müthiş güçleşmişti. Son kâtipler, günümüzün Mısır araştırmacıları kadar zorluk çekmiş olabilir.

5

ÇİNCE — GÜNÜMÜZE ULAŞMIŞ EN YAŞLI DİL

Çince, mazisi en az 3.300 yıl öncesine uzanan, ömrü bakımından Mısırcaya eşit, kesintisiz bir yazı geleneğine sahiptir. Fakat günümüzde bu dili konuşanlar, Mısır hiyerogliflerinin son kullanıcılarından çok farklı bir durumda. Öncelikle, Çince dinamik bir dil; bir milyarı aşkın kişi, yani geçmişte hiç olmadığı kadar kalabalık bir topluluk tarafından konuşuluyor. İkincisi, yazı sadece bir avuç kâtibin işi değil, yüz milyonlarca insanın günlük yaşamının parçası. Okuryazarlık oranı, Çin'in genç nesilleri arasında oldukça yüksek; gerçi yine de Britanya'ya ve diğer Avrupa ülkelerine kıyasla bir parça düşük olabilir.

Modern yazı Çincesi, oldukça yakın tarihe kadar kullanılmış olan klasik biçimden biraz farklı. Dolayısıyla, edebiyat geleneği çok uzun soluklu olsa da, bütünüyle anlaşılabilir durumda değil. Britanya'da insanlar ta Shakespeare'in zamanında kaleme alınmış metinleri okuyabilir; fakat Çin'de gençler çoğunlukla sadece geçen yüzyılda kâğıda dökülmüş eserleri anlayabilir. Bundan daha eski metinler uyarlanmış halleriyle okunur ve yalnızca eski yazı tarzlarını öğrenenlerce incelenebilir. Geçen yüzyıl içindeki önemli gelişmeler kitabın sonuna doğru ele alınacak. Bu bölümde önceki döneme odaklanacağız.

Çin uygarlığı, aşağı yukarı Mısır uygarlığı gibi doğdu. Sarı Nehir etrafındaki verimli bölgede, kralın hükmettiği bir devlet boy gösterdi. Yüksek miktarda darı hasadı ya-

pılıyordu; çeltik ise bu bölgeye daha geç tarihte girdi. Bu insanların dili Çinceydi. Mısır'daki gibi, bunun öncesinde kaç dilin var olduğunu bilemiyoruz. Shang (Yin) döneminden kalma en eski metinler MÖ 1300 civarında yazılmıştır ve doğrudan kralla ve maiyetiyle alakalıdır. Kutsal sayılan Shang kralları, tanrılardan çok özgün bir biçimde tavsiye istiyorlardı. Düz bir kemik parçası (çoğunlukla kaplumbağanın göğüs kemiği) çatlayana kadar ısıtılırdı ve kâhin, kralın sorduğu soruya yanıt bulmak amacıyla çatlağın desenini yorumlardı. Zaman zaman hem soru hem de yanıt çatlamış kemiğe kazınarak işlenirdi. Gömülen bu kemiklerin varlığı yüzyıl öncesine kadar unutulmuştur. Kralların yaşadıkları düşünülen yerde bu kemiklerden on binlercesi bulunmuştur.

Bu kehanet kemiklerinin üzerindeki yazı kesinlikle günümüz Çince yazısının eski bir biçimidir. Az sayıda olsa da, bazı yazı karakterleri hâlâ tamamen aynı görünüyor. Buna karşılık, binlerce yıl içinde onlarca karakterin evrim geçirdiği de görülüyor. Karakter oluşturmanın ve yorumlamanın temel ilkeleri ise değişmemiş.

Çinlilerin bu yazıyı ne zaman, nasıl yarattığı bilinmiyor. İlk tutarlı metinler MÖ 14. yüzyıldan kalma; fakat bu tarihten bin yıl önce imal edilmiş çanak çömleklerin kırık parçalarının üzerinde de yazı karakterine benzeyen şekiller bulunuyor. Kehanet kemikleri üzerindeki yazı belli ki tek gecede yaratılmış bir işaret kümesi değil, tam teşekküllü bir sistemdi. Belki de çok uzun süredir kullanımdaydı.

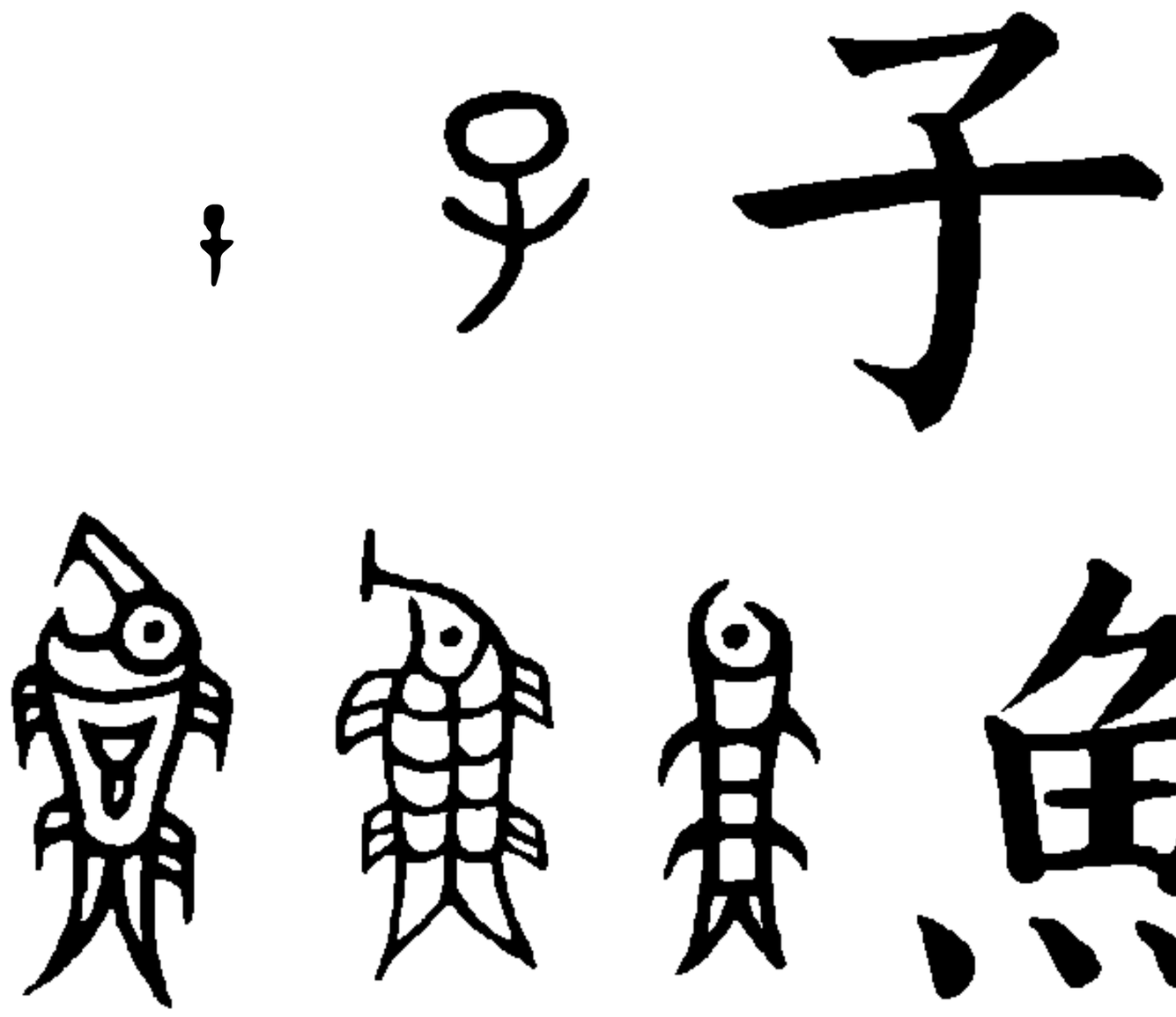
Kesin olan bir şey varsa, Çince yazının tıpkı Mısır ve Sümer yazıları gibi, yoğun tarımın yapıldığı, güçlü bir merkezî otoritenin hüküm sürdüğü bir bölgede doğmuş olduğudur. Amerika kıtasının yazı sistemi, güçlü kralların, hünerli mısır üreticilerini yönettiği Maya kültüründe vücut bulmuştu. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu gibi toplumlar örgütlenmeye ve vergi sistemine gereksinim duyar. Kraliyet yönetimlerinin yeni sistemler yaratıp, bu sistemi kullanacak yeni nesilleri eğitmeye uygun kaynakları vardı. Bir yazı biçimi icat etmek tek başına yeterli değildir;

oldukça çok sayıda insan bu yazıyı okuyup yazmalarının gerektiğini düşünmelidir. Okuryazar bir toplum inşa etmenin en zor kısmı, temel bir ilke oluşturmaktan ziyade, okuryazarlığa kullanım alanı yaratmak ve eğitimi örgütlemek olabilir.

BAŞKA TÜRLÜ YAZMAK

Çince yazı karakterleri, tıpkı Mısır yazı karakterleri gibi resimlerden doğdu. Kehanet kemikleriyle yaklaşık aynı dönemden kalma, işlenmiş tunç kaplar sayesinde bu karakterleri ayrıntılarıyla inceleyebiliyoruz. Resim 5.1'de görüldüğü üzere, 'çocuk' anlamına gelen karakter, bacakları kundaklanmış bebeğe benziyor ve 'balık' anlamına gelen karakterin çeşitli biçimleri var, ama hepsi çeşitli balıkların çizimleri. Bununla birlikte çoğu karakter, geleneksel biçimini çok erken bir safhada edinmiştir.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Mısırlılar belli bir kelime için ellerinde resimli karakter olmadığı zaman, çoğunlukla birkaç karakteri bir araya getirip kelimenin sessiz harflerini belirtirlerdi. Çinliler ise bu stratejiden faydalanamıyordu; çünkü dillerinin hem Mısırcadan hem de tüm Avrupa dillerinden önemli bir farkı bulunuyor. Çincede her hecenin anlamı vardır, ama tekil bir sessiz harfin anlamı olamaz. İngilizcede durum böyle değil, örneğin *cow* [inek] kelimesi, anlamı olan tek heceden oluşurken, yine tek heceden oluşan *cows* [inekler] kelimesi, *cow*'dan ve çoğul anlamı veren –s ekinden meydana gelir. Çincede çoğul hal ifade edilmek istenildiğinde (genelde kişi zamirleriyle yapılır), bağımsız bir hece eklemek şarttır. Heceler, dilin bölünemez atomlarıdır, dolayısıyla Çincede bir karakter tek heceyle ilişkili olabilir ama tek sessiz harfle ilişkili olamaz. İngilizceyi ve öteki Avrupa dillerini düşünürsek, sessiz harf karakteri olmayan bir sistemin kullanılamaz olacağını söyleyebiliriz; çünkü bu dillerde sesli ve sessiz harfler birleştirilip neredeyse sonsuz sayıda hece

Resim 5.1 İkl Çince karakterin gelişlml. Üst satır: "çocuk". Alt satır: "balık". Soldaki karakterler erken bronz çağından kalma, en sağdakiler ise klaslk yazı biçimleridir.

oluşturulabilir.

Öte yandan Çincede farklı hecelerin sayısı oldukça düşük. Dört ayrı titremi (ton) bir yana bırakırsak, modern standart Çincede sadece 420 hece var. Bu titremler de hesaba katılırsa, hece sayısı 1.300'e ancak yaklaşıyor. Hece, sesli harften önce sadece bir, ardından da bir sessiz harf alabilir, fakat sadece bir avuç sessiz harfin sona gelmesine izin verilir; onlar da *–m*, *-ng*, *-r*'dir. Dolayısıyla, kabul edilebilir hece sayısı, mesela İngilizceye kıyasla çok daha düşüktür. İfade edilmesi gereken tüm anlamlara yetecek kadar kalabalık olmadıklarından, çoğu hece birbiriyle alakasız pek çok anlam edinmiştir.

Aynısı İngilizcede de görülüyor. Örneğin *lime* [misket limonu] kelimesi, tropik bir meyveye, ıhlamur ağacına ya da kalsiyum okside atıfta bulunur. Fakat Çincede tüm tek heceli kelimelerin büyük bir kısmının böyle çoklu anlamı var. Bu durumdan ötürü Çince yazıda mevcut tüm heceleri belirtecek bir yola, ayrıca farklı anlamları ayırt etme yöntemine ihtiyaç duyulmuş, iki özellik de sisteme dahil edilmiştir.

Sistem şu şekilde işliyor. *Yáng* yazdığımız hece 'koyun', 'okyanus', 'varsaymak', 'erimek' ya da 'kınkanatlı

böcek' anlamına gelir. 羊 karakteri 'koyun' yerine geçiyor. Fakat bu karakter aynı zamanda, verilmek istenen anlam tipini gösteren başka karakterlerle birlikte öteki anlamları belirtmek için de kullanılabilir. 洋 karakteri 'okyanus' anlamına geliyor; telaffuzu belirleyen 'koyun' karakteri, 'su' anlamına gelen karakterle birleştirilmiş vaziyette. 炎 karakteri 'erimek' anlamına geliyor; telaffuzu belirten aynı karakter bu defa 'ateş' anlamına gelen karakterle birleşmiş. 'Varsaymak' ve 'kınkanatlı böcek' karakterleri, aynı ilke uyarınca oluşturulmuştur: Telaffuzu belirten *yáng* karakteri aynıdır; öbür anlam alanları ise bileşik karakterin öteki yarısı üzerinden belirtilir.

Bu sistem, hiyeroglif yazıda yararlanılan tamlayanlara oldukça benziyor. Çincede belirteçlere zaman zaman tamlayan da denir; fakat normalde kök (anahtar) olarak nitelenirler.

Bu birleştirmeli sistem, sonsuz sayıda karakter oluşturmayı mümkün kılıyor. Bunları öğrenmek hiç şüphesiz zor; fakat temel karakterlerin sayısı sınırlı. Modern Çincede sadece 200'ü aşkın kök kullanımda ve telaffuz belirten karakter sayısı binden az.

Her karakter, kelime olarak kullanılabilecek anlamlı bir hece belirtiyor (birkaç istisna dışında). Elbette bileşik kelime oluşturmak amacıyla heceleri birleştirmek mümkün; bunlar da hece başına tek karakterle yazılabilir. Örneğin Çin'in başkentinin adı, sıradan transkripsiyon göreneği uyarınca Pekin'dir [Beijing]. Çincede bu isim, 北京 karakterleriyle yazılır. 北 karakteri, *bey* diye telaffuz edilir ve 'kuzey' anlamına gelir; 京 karakteri *jing* sesiyle okunur ve anlamı 'başkent'tir. Dolayısıyla bu ismin anlamı 'kuzey başkenti'dir.

En eski dönemlerden itibaren kullanılan bu yazı sisteminin ana yapısı asla değişmemiştir. Güncel Çince de aynı şekilde iş görür. Fakat karakterlerin görünümlerinde, karakter envanterinde, çeşitliliğin kapsamında ve pek çok başka hususta çok büyük değişiklikler gerçekleşti. Ayrıca yazı ve konuşma Çincesi arasındaki ilişkiler bin-

lerce yıl içinde büyük değişikliğe uğradı. Burada bunların çok azına değinebildik. Aşağıda, yazının Çin toplumundaki rolüne odaklanıyoruz.

KÜLTÜR VE DEVLETLER

Çin'in çok iyi bilinen, köklü bir geçmişi var. Yazının kullanım alanlarından biri, geçmişte olan bitenin kaydını tutmaktır ve Çinliler, erken bir safhada sağlam tarih metinleri üretmeye başlamıştır. Devlet kimi dönemlerde palazlanıp topraklarını genişletmiş, kimi dönemlerde buhranlar ve topyekûn çöküş tehlikesi yaşanmıştır. Fakat Çin varlığını daima korudu. Bugünün devleti, Sarı Nehir etrafında yaşayan ve Çince konuşan insanları kapsayan siyasi bir teşekküldür, tam da kehanet kemiklerine sorular soran kralların hükmettiği devlet gibi. Bu, arada egemenlik kurmuş tüm rejimler için de geçerli. Bu anlamda, iktidarı bugün elinde tutanlar, kadim egemenlerin torunudur.

Fakat büyüklük konusunda ciddi bir fark var: Günümüzde Çin çok daha geniş bir ülke. Ne kadar büyümüş olduğu net değil; çünkü sonraki genişlemeler ve daralmalar çoğunlukla ayrıntılı bir biçimde betimlenmiş olmasına karşın, Shang Krallığı'nın [Yin Hanedanı] sınırları hakkında çok az şey biliyoruz. Çin zamanla belirgin biçimde genişledi ve Çin dilini konuşan kişi sayısı arttı.

Dünyada bin yılı aşkın süredir mevcut olan çok az devlet var. Mısır ve Çin, üç bin yılı aşkın süredir varlığını sürdüren yegâne devletlerdir. Tabii Çin, Mısır'dan hayli geniş. Günümüzde dünyanın en kalabalık ülkesi, uzun süredir de öyle. Bu açıdan bakılırsa, Çin gelmiş geçmiş en başarılı siyasi oluşumdur.

Peki, bunun sebebi ne? Bunun olası sebeplerinden biri, en baştan itibaren pek çok insanın aynı dili konuşması gibi basit bir olgudur. Sebebini bilmiyoruz, ama muhtemelen oldukça küçük bir topluluk bol gıda arzı sayesinde hızla büyüdü. Birleşik siyasi önderlik yönetime

yararlı olmakla kalmayıp, ortak fikirlerin ve değerlerin yaratılmasına ve yayılmasına da yarayan yeni yazı teknolojisinden faydalanmıştır.

Henüz erken bir safhada bile Çinlilerin, Mısırlılara kıyasla yazıyı çok daha çeşitli amaçlarla kullandığı görülüyor. En erken metinler arasında sadece tarihe değil, örneğin şiire ve siyaset bilimi olarak nitelenebilecek yazılara da rastlıyoruz.

MÖ ilk binyılın başlangıcında Çin, Zhou Hanedanı'na mensup krallarca yönetiliyordu; fakat MÖ 8. yüzyıldan itibaren yerel egemenler gerçek iktidarın büyük kısmını ele geçirdi. Görünürde ülkenin başında bir kral vardı, ama fiiliyatta ülke çok sayıda küçük devlete bölünmüştü ve bunlar, kaynaklarını birbirleriyle savaşmaya harcıyordu.

Bu çalkantılı dönemin Çin kültürünün oluşumuna belirleyici katkılarda bulunmuş olması kayda değer. En önemli şahsiyet, Batı'da Konfüçyüs, Çin'de Kongzi ismiyle tanınan felsefeci, siyaset bilimcisi, tarihçi ve daha birçok vasfı olan kişiydi. Onun hayata ve topluma dair görüşleri, Çin'de ve dünyanın kimi bölgelerinde hâlâ son derece etkili. Diğer önemli şahsiyetler arasında Konfüçyüs'ün takipçisi Menciüs'u (Mengzi) ve Taoculuğa can veren efsanevi Laozi'yi sayabiliriz.

Bu büyük düşünürler hiç yoktan ortaya çıkmadı. Öncüleri, öğretmenleri, büyük işlerin yapılmasına imkân tanıyan verimli bir ortamları olması şart. Milattan birkaç yüzyıl önce, Çin'de çeşitli eserlerden oluşan kayda değer bir edebiyat birikimi mevcuttu; ayrıca pek çok insanın kendini okumaya, düşünmeye, yazmaya adadığı yerler bulunuyordu. Doğal olarak o insanlar okula gitmiş, zamanlarının büyük kısmını eğitime adamıştı.

Konfüçyüs'ün yaşamı, bu tür insanların nerede bulunabileceğini açıklığa kavuşturuyor. Geleneksel anlatıya göre, oldukça varlıklı bir ailede büyümüş ve gençliğinin büyük kısmını okuyarak geçirmiş, küçük devletlerden birinde yüksek kademeden devlet memuru olmuş, fakat bir süre sonra emekliye ayrılıp başka bir yere taşınmış,

hayatının geri kalanını talebeleriyle sessiz sakin geçirmiş.

Kısacası ülkede okullar vardı ve egemenlerin saraylarında eğitimli insana gereksinim duyuluyordu. Okumak isteyip de maliyetini karşılayabilenler nüfuzlu kişiler haline geliyor, dolgun bir maaşa kavuşuyordu. Ufak devletlerle birlikte pek çok egemenin var olması dezavantaj yaratmıyordu; aksine, işverenlerin sayısı artıyordu ve kişi bir yerde tatmin olmazsa, başka yere taşınması mümkündü. Eğitim her yerde işe yarıyordu; çünkü bu devletlerin tümü Çinliydi ve her yerde aynı klasik metinler okunuyordu.

Bir ölçüye kadar farklı olan husus, yazı normlarıydı (ve muhtemelen, hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediğimiz konuşma tarzlarıydı). Devletler ayrı ayrı gelenekler geliştiriyordu; dolayısıyla yerel yazı çeşitleri, yerel karakterler ve benzeri unsurlar ortaya çıkmıştı. Eğer ufak devletler kalıcı olabilseydi, bu akımlar farklı farklı yazı dillerinin oluşmasıyla sonuçlanabilirdi. İşler böyle gelişmedi, ama farklı zamanlarda ve yerlerdeki benzer eğilimler altında bu tür gelişmeler gözlemlenecekti. Siyasi birlik homojen dille kol kola ilerlerken, siyasi bölünmeler dilsel farklılıklar doğurma eğilimindedir.

BÜYÜK DEVLET

MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda Qin devleti istikrarlı bir başarı yakalayarak, rakiplerini ardı ardına ortadan kaldırıp bünyesine kattı. MÖ 221'de Çin tekrar birleşmişti ve Qin önderi, kendini ilk *Huangdi* ilan etti; bu unvan 'kral' anlamına gelen iki kelimeden oluşur ve çoğunlukla 'imparator' olarak tercüme edilir.

İlk imparator, büyük bir iş başarmıştı: Başka icraatlarının yanı sıra, kendisi için muazzam bir anıt mezar inşa ettirdi; bu mezar, 1974'te keşfedilen ünlü pişmiş topraktan asker heykellerinin bulunduğu yerdir. Fakat gerçek mahareti, bu geniş ülkenin geneline ortak kuralları ve uygulamaları dayatması oldu. Merkezî yetkeyi güçlendir-

di, yönetimi tekrar örgütledi, ortak para sistemini devreye soktu. Aynı şekilde, yazı dili için de bir norm belirledi.

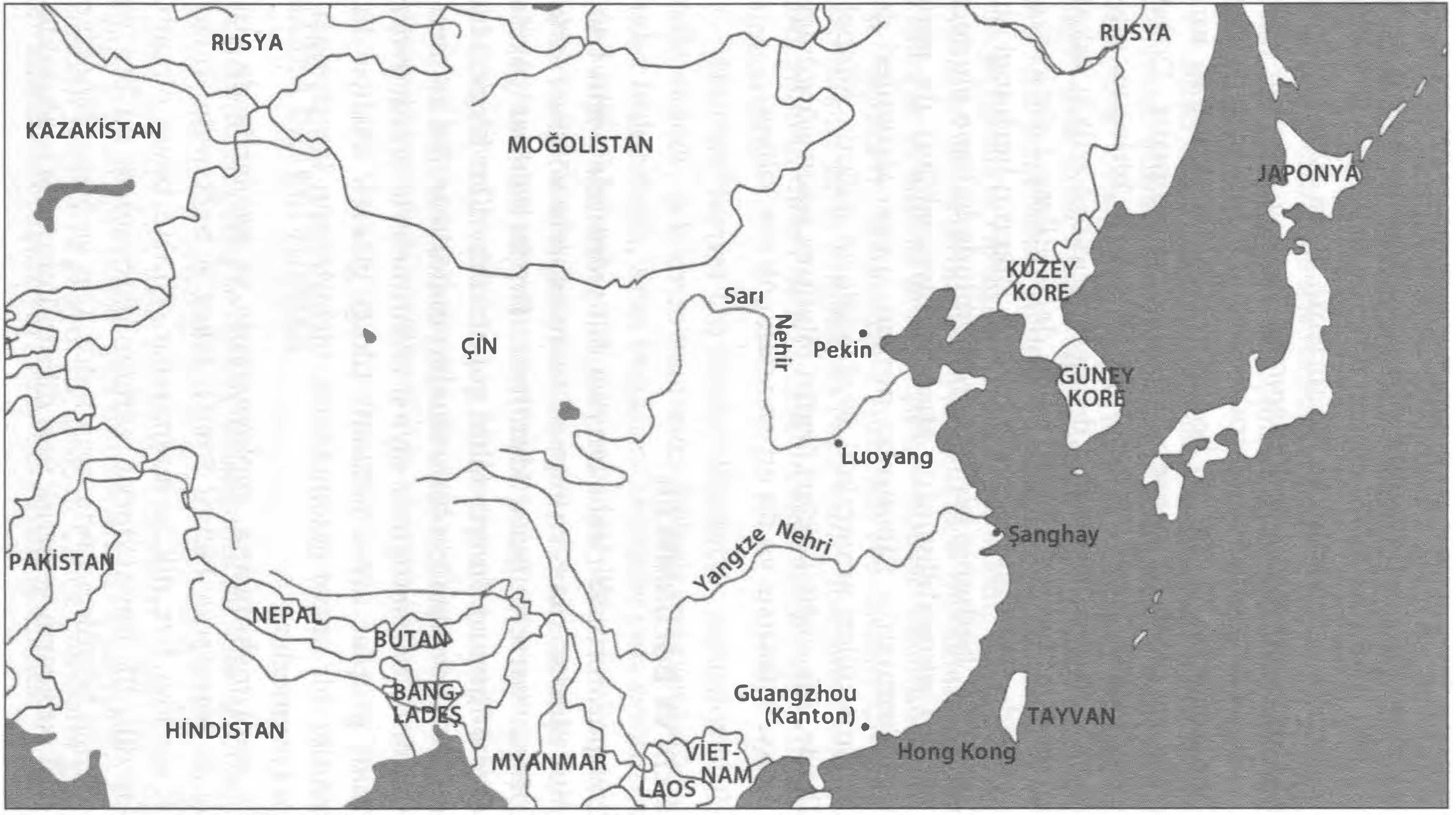
Önce, yazı karakterlerinin görüntüsünü düzene soktu. 'Küçük mühür' adıyla tanınan yazının her türlü edebiyat eseri, yazıt, kaşe vesaire için kullanılması zorunluydu; elyazısı ile normal yazının sonraki gelişimlerinin temeli bu yazı olmuştur. Fakat daha da önemlisi, aynı kelimeyi yazmada kullanılan seçenekler ayıklanıp atıldı; tıpkı pek çok yerel kelime, tabir, deyim gibi. Bütün Çin tek yazı biçimini benimsemek zorunda kalmıştı.

Bu reform kalıcı oldu. İlk imparatordan kısa bir süre sonra, Han adlı yeni bir hanedan başa geldi. Han imparatorları ülkeyi dört yüzyıl boyunca başarıyla yönetti; nüfuzlu devlet memurlarının yönetime büyük katkısı oldu. Öğretim büyük talep görüyordu ve yazı dilinin pek çok yönüne ilişkin kesin normlar ayrıntılarıyla belirlenmişti. Bu normlar 20. yüzyıla kadar neredeyse değişmeden yürürlükte kaldı.

Gelişkin bir bürokrasisi olan geniş devlet çok sayıda belgeye, kitaba ve tüm bu metinlerle başa çıkabilecek insanlara ihtiyaç duyuyordu. MS 1. yüzyıl civarında kâğıdın icadıyla yazılı metin üretmek çok daha kolaylaştı. Kâğıttan önce, kullanışsız bambudan ya da son derece pahalı ipekten faydalanıyorlardı. Bu önemli icat, metinlerin çok daha fazla kişiye ulaşmasını sağladı.

Çinli yetkililer, eğitimli devlet memuru arzını güvence altına almak amacıyla, daha MÖ 1. yüzyılda bir sınav sistemini yürürlüğe soktu. Birkaç yüzyıl içinde bu tertip sabit ve neredeyse değişmez hale geldi. Birkaç değişiklik hariç, yüzyıl öncesine kadar sürmüş olan bu sınavlarda öğrencilerin klasik Çin edebiyatı ve felsefesi bilgisi ve içgörüsü sınanıyordu; bilhassa da Konfüçyüs'ten türemiş geleneğe dair bilgileri ölçülüyordu. Tüm sınavları geçen bir avuç aday resmî makamlarda nüfuzlu ve paralı mevkilere yerleştiriliyordu.

Yeniliklere değil sürekliliğe öncelik veriliyordu. İmparatorluk sınavlarının konuları uzun süre boyunca değiş-

Harita 5.1 Çin. Günümüzün siyasi sınırları ve devlet adları gösterilmiştir ama metinde boy gösteren bazı eski yer adları da eklenmiştir.

memiştir. 19. yüzyılın en kıdemli yöneticileri, 11., hatta 2. yüzyıldaki öncülleriyle aynı şiirleri ve Konfüçyüs'ten aynı alıntıları takdir ve tahlil etmeyi öğrenmiştir. Mao Zedong, 20. yüzyılın ortasında yazdığı şiirlerde, 8. ve 12. yüzyıllardan kalma kalıpları taklit ediyordu.

Bu dönemlerin tamamında eğitimli insanlar aynı yazı diline aşinaydı. 2.000 yıl boyunca yazı karakterleri, anlamlar ve deyimler esasen değişmeden kalmıştır. Doğal olarak zaman zaman mevcut karakterlerin birleşimi olarak yazılan yeni kelimeler de sisteme dahil edildi; fakat sistemin gözden geçirilmesi ya da değiştirilmesi söz konusu olmadı. Okumayı öğrenen herkes, ülkenin herhangi bir bölgesinde, herhangi bir zaman diliminde kaleme alınmış metinleri okuyabiliyordu. Mısır'ın hiyeroglifleri de aynı işlevi görmüştür. Elbette bu durum, o yazı sistemleri ile konuşma dilleri arasındaki zayıf bağlarla alakalı. Alfabeli dillerde, ses değişiklikleri özgün telaffuza uzun süre bağlı kalmayı imkânsız ya da en azından çok zor kılıyor.

BİRLİK VE BÖLÜNMELER

İlk imparatorun birleşik bir yazı dili yaratılması için bastırmış olması, onun zamanında bile aslında bölgesel farklılıkların var olduğunu kanıtlıyor. Bu farklılıklar yazıda gözler önüne serilmişti; fakat çoğunlukla dilin birincil biçimi olan konuşmada bulunmaları makuldür. Bu kısmen, daha önce bahsettiğimiz siyasi bölünmelerin sonucuydu; çünkü gruplar arası temasın sıklığı giderek azalıyordu. İnsanlar bir araya gelemeyince, birbirlerinin konuşmalarını işitemezler.

Aynı mekanizma, toplayıcılarda ve avcılarda da çok sayıda konuşma biçimi üretti; fakat o bağlamda ancak çok az kişi her dili konuşmuştur. Çin'de böyle olmadı. Yazı dili, ilk imparatorun zamanından sonra iki bin yıl boyunca büyük oranda aynı kaldı. Çin ve Mısır örnekleri siyasi istikrarın ve ortak yazı dilinin konuşma toplulukla-

rını bölen akımlara nasıl karşı çıktıklarını gösteriyor. Bununla birlikte, konuşma dilleri asla değişmeden kalmaz. Sabit bir değişim içindedirler ve dil değişiklikleri geniş bir alanda, çeşitli yerlerde meydana gelir. Birleşik yazı biçimi olan bir dilin konuşma biçimleri ayrı lehçelere dönüşme eğilimi taşır.

Mısır'daki lehçe farklılıkları hakkında hiçbir şey bilmiyoruz; çünkü standart yazı dili dışında neredeyse hiç kayıt yok. Çinceye gelince durum epey farklı. Geçmişe ait kayıtlarda fazla bilgiye ulaşmak mümkün değil; fakat şu anki duruma bakıp birtakım sonuçlar çıkarabiliriz. Çincenin yaygınlıkla yazılıp okunduğu muazzam büyük sahada insanlar birbirlerini anlayamadıkları birtakım tarzlarla konuşur ve sayısız yerel çeşit mevcuttur. Tüm bu konuşma biçimleri, birbirleriyle ilintilidir ve kadim Çinceden türemiştir; tıpkı Fransızca, Portekizce, İtalyanca ve diğer tüm Roman dilleri ile lehçelerinin eski Latinceden türemiş olması gibi.

Mevcut durum On Altıncı Bölüm'de tartışılıyor. Burada sadece, çok uzun zamandır bölgeler arasında farklılıklar bulunduğu, ama bunların hepsinin yazı normunda yansıtılmadığı anlamını çıkarmalıyız. Yazı ve konuşma birbirlerine koşut gelişmez ve aynı yazı dilini bilip kullanan kimselerin konuşurken birbirlerini anlaması kaideye tabi değildir. Çin yazı dilinin binlerce yıl boyunca birörnek ve sabit kalmasına karşılık, konuşma Çincesi sürekli değişmiştir.

BAŞKA DİLLERİ YUTMAK

İlk imparator geniş ve oldukça kalabalık bir ülkede hüküm sürmüştü, ama bahsi geçen alan, günümüzdeki Çin'in yanında yine de çok ufak bir yerdi. Dönemin imparatorluğu aşağı yukarı günümüz Çin topraklarının kuzeydoğu kısmından meydana geliyordu. Bugün Çince çok daha geniş bir alanda konuşuluyor, yani dil yayılmış olmalı.

Elbette bu, kültürel ve siyasi genişlemeyle alakalı. Zamanın seyrinde Çin fethetmiş, fethedilmiş, parçalara ayrılıp birleşmiştir; fakat uzun vadede sonuç, Çincenin başka başka bölgelerde de başlıca dil haline gelmesi oldu. Her türlü toplumsal değişim bu dilin lehine işledi.

Peki neden? Askerî fetihler ille de dilin değiştirilmesiyle sonuçlanmaz, öyle olduğunda ise ya fatihler ya da fethedilenler özgün dillerinden vazgeçer. Aşağıda, iki duruma da örnek sunuluyor. Çince, Çinliler yeni topraklara adım attıklarında da, başkalarına boyun eğip yönetimleri altına girdiklerinde de, her seferinde üstün gelmiş olmasıyla özeldir.

Tarihsel kayıtlardan bazı örneklere göz atalım. Günümüzde Güney Çin ve Kuzey Vietnam olarak geçen topraklar milattan bir iki yüzyıl önce Çin askerlerince istila edildi. Bölge resmen Çin imparatorunun idaresine girdi ve ona haraç ödemeye başladı; fakat fiilen bağımsız sayılırdı. En başta sadece küçük bir seçkinler sınıfı Çince konuşurken, halkın çoğunluğu Tay ve Khmer gruplarının çeşitli dillerini konuşuyordu. Birkaç yüzyıl süren siyasi huzursuzluklardan ve çok sayıda Çinlinin bölgeye göçmesinden sonra, günümüzün Güney Çin topraklarında Çince baskın dil haline geldi; hâlâ da öyledir. Çince topluma üst tabakadan girmiş, alt basamaklardaki insanlarca yavaş yavaş benimsenmiştir.

Çin'in kuzeyi ise defalarca kuzeyden ya da batıdan sökün eden halkların istilasına uğradı. 4. yüzyılda başkent Luoyang [Lo-yang], Hunların eline geçti; daha yüzyıl geçmeden, Tabgaç (Çincede *Tuoba*) denen bir topluluk Kuzey Çin'i denetim altına almayı başardı ve 150 yıl boyunca bölgeyi elinde tuttu. Hem Hunlar hem de Tabgaçlar kısa sürede Çin halkı içinde asimile olup kendi dillerine sahip ayrı halklar olmaktan çıktılar. Çok daha sonra, 10. yüzyılda Kitanlar Kuzey Çin'in büyük kısmını istila etti. İki yüzyıl boyunca burada hüküm sürdüler, ama kısa süre içinde Çin toplumuyla kaynaştılar, kendi dillerinden vazgeçtiler. Son olarak aynı şey, 17. yüzyılda Çin'in son

imparatorluk hanedanını kurmuş olan Mançuların başına geldi. Ülkeyi 1911'e kadar yöneten Mançular bütünüyle Çin toplumunun parçası olmuş, kendi dillerini yitirmişti.

Özetlemek gerekirse, Çince tüm temaslardan muzaffer çıkmıştır. Tarihte kurallar yok, dolayısıyla bundan sonra ne olacağıyla ilgili sonuç çıkarmak doğru olmaz; fakat koşulların tutarlı olarak Çincenin lehine işlediğine işaret etmek mümkün.

Birincisi, boyut önemli. İnsan toplulukları yakın temas içine girdiğinde, büyük topluluğun dili baskın çıkma eğilimi taşır; gerçi bunun da istisnaları var. Çinliler daima diğer topluluklardan kalabalıktı.

İkincisi, kazanan dil, onu konuşanlara birtakım üstünlükler sağlamalı. Çin kültürü müthişti. Çinliler, karşılaştıkları insanlara kıyasla tarımda, teknolojide, bilimde çok daha ileriydi; felsefeyi ve edebiyatı saymıyorum bile. Tüm bunlardan pay almak isteyen kişi, Çince öğrenmek zorundaydı.

Üçüncüsü, yerleşik yazı biçimi olan dil, sırf konuşulan dilden çok daha avantajlı durumdadır. Nihayetinde, kültürel ilerleme için, yazılı biçimde bilgi aktarabilmek ve önemli metinleri okuyabilmek şart. Çince, Doğu Asya'nın ilk yazı diliydi ve uzun süre bu konuda tek olmuştur. Başlangıçtan bugüne dek, dünyanın o köşesinde en önemli yazı dili olagelmiştir.

KOMŞULAR

Çin'in çevresindeki halklar ve ülkeler daima alıcı taraftı. Baskın kültürden gelen etkiler çoğunlukla belirleyiciydi ve teknik yenilikler, ayrıca toplumsal şablonlar, felsefe ve dinî fikirler hep Çin'den dışarıya ihraç ediliyordu. Komşu ülkelerin yetkilileri çoğunlukla iyi Çince konuşurdu; Çin kültürünü, felsefesini, edebiyatını öğrenmek, eğitimin temel unsurlarındandı.

Günümüz Vietnamının kuzey kısmı bir zamanlar

Çin'e aitti ve daha sonra bu bölgede doğmuş olan ülkenin 19. yüzyıldaki Fransız işgaline dek Çin'le yakın bağları vardı. Çok uzun süre boyunca burada yazı dili olarak sadece Çince kullanılmıştır. Vietnamca, Çinceyle hiç de ilintili değil, fakat ses yapıları benzeştiğinden, bir süre sonra Çince yazının bir çeşitlemesi Vietnamcaya kolayca uyarlanmıştır. Nôm denen bu yazı 14. yüzyılda genel kullanıma girdi; fakat Fransız işgalinden sonra kabul edilen Latin alfabesi, günümüzde de Vietnamca yazı dilinde kullanılan sistemdir.

Çin'in kuzeydoğusuna düşen Kore uzun süre komşusunun idaresi altında kalmış olmasa da, tarih boyunca buradan gelen dış etkilerle şekillenmiştir. Kore dili, Çinceyle akraba değil; fakat henüz MS 5. yüzyılda Korece ilk olarak Çin yazısıyla yazıldı. Birkaç yüzyıl sonra, Çincede olmayıp da Korecede bulunan sayısız soneki ve dilbilgisi öğesini temsil eden bütüncül bir sistem yürürlüğe girdi. Sadede gelirsek, Koreliler kendi öz kelimelerini Çince yazıyla yazıyor, araya bir dolu özel işaret sıkıştırıyordu.

15. yüzyılda, tamamen hecelere dayanan bir Kore yazısı icat edildi. Dilbilimciler konuşma seslerini, incelikli ve çok şık bir biçimde simgeleyen bu yazıya hayranlık duyar. 'Hangul' denen bu yazı, Çince karakterlerle yan yana kullanılabilir; fakat bütünüyle onların yerini de alabilecek niteliktedir. Nitekim hangul yavaş yavaş egemen hale gelmiştir. Kuzey Kore'de sırf hangul kullanılırken, Güney Kore'de belirli bağlamlarda hâlâ Çince karakterlerin kullanıldığı oluyor.

Kore'nin güneydoğusuna düşen Japonya, Çin uygarlığının erken dönem bilgisini Koreliler aracılığıyla almıştır. MS 7. yüzyıldan itibaren Japonlar, Çinlilerle doğrudan iletişim kanalları kurdu; bunun sebebi kısmen, Budacılığın o dönemde Çin'den gelip burada yayılması ve Japonya'da baskın din haline gelmesiydi. Çin kültürü, Çince kelimeler, Çin yazısı ithal edildi. Bununla birlikte, Japon dili Çinceden çok farklıdır. Japonlar, Çince karakterlerin (Çince karakterlere benzeyen Japon icatları dahil) heceleri

imleyen karakterlerle birlikte kullanıldığı kendi yazılarını yarattı. Japon yazısı Koreceden çok daha karmaşıktır ve bunun sebebi, "katakana" ve "hiragana" denen iki ayrı hece işareti kümesidir; üstelik ikisi de, "kanci" adı verilen Çince tarzı karakterlerle birlikte kullanılabilir.

Kısacası, Çin'in en önemli üç komşusu da Çin'nin güçlü etkilerine maruz kalmıştır. Yüzyıllar boyunca Çin'den teknolojik unsurlar, kavramlar, kelimeler ve yazı karakterleri alan bu ülkelerin hiçbirinde, Çince konuşan önemli azınlıklar yoktu (Vietnam'ın erken aşaması haricinde); fakat hayli gelişmiş olan Çin yine de dilinin önemli yönlerini ihraç etti ve komşu ülkeler bunları kendi kültürlerine dahil etti.

YAZI VE TOPLUM

Toplumlar ne kadar yaşlanabilir? Kaç yaşında olmaları gerekir? Yukarıda, Mısır ve Çin devletlerinin 3.000 yılı aşkın süredir var olduğunu belirttim. Bu konu tartışmaya açıktır; çünkü iki ülke de zaman zaman yabancı egemenlerin idaresi altına girmiştir. Fakat günümüzde Çin toplumu, Konfüçyüs öğretisinin önemli etkilerini açıkça koruyor. Son Mısırlılar da en eski ataları gibi hiyeroglif yazısı kullanıyor, ölülerine neredeyse aynı şekilde saygı gösteriyordu. Toplumsal yapılar ve gelenekler çok uzun süre varlığını sürdürebilir.

Bununla birlikte, yazı hem geçmişte olan biteni anlatan bilgi için, hem de eski kuşakların fikirlerinin ve başarılarının aktarılması için gerekli. Yazı dili olan toplum, faydalanabileceği ve zamanla zenginleştirebileceği bir deneyim birikimine sahip demektir. Bu birikim öyle büyük ve değerli hale gelebilir ki başka diller konuşan başka toplumlar, bu birikimin önemli kısımlarını kendi bünyesine katabilir; tıpkı Çin'in komşularının yaptığı gibi.

Mısır ve bilhassa Çin, Birinci Bölüm'de betimlemiş olduğumuz toplayıcı ve avcı toplumların karşı ucunda

durur. O toplumlarda dilin muhafazası birkaç yüz insana bağlıydı ve gençler öğrenmeleri gereken her şeyi, büyüklerin ağzından sözle öğreniyordu. Bu tarz toplumlarda grup kimliği ve aidiyet hissi güçlü olabilir; fakat bunlar ne çeşitlilik kazanır ne de uzun ömürlü olurlar. Yazı olmadan, o dili konuşan sınırlı sayıda kişi büyük bir gelenek ve içgörü teşekkülünü elde tutup aktaramaz.

Mısır'da ve Çin'de bu iş yapılabilirdi ve yapılmıştır. İki ülkenin de tarihleri, devamlılıkları açısından muazzamdır. Muhafazakârlık da söz konusu; çünkü toplumsal yaşamın önemli yönleri, binlerce yıl boyunca değişmeksizin kalmış. Çincede, Çin'e çoğunlukla 中国 denir. İlk karakter *zhōng*'u temsil ediyor ve 'orta, merkez' anlamına gelir; ikinci karakter *gúo* 'devlet, ülke' anlamındadır. Eski dönemlerde Zhongguo, 'merkez devletler'i imliyordu. İngilizcede bu yapı çoğunlukla 'Orta Krallık' olarak anılmıştır. Bu isim, iki bin yılı aşkın süre önce genel kabul gördü; kısacası bu devlet, son derece uzun bir süre boyunca kendi dilinde aynı isimle bilinmiştir. Aynısı, çok sayıda önemli kavram için de geçerli.

Elbette bunun epey faydaları var; fakat değişime bir parça açık olmak iyi değil mi sorusu geliyor akla. Çin'de geçen yüzyıl bir karışıklık dönemiydi; bu durum dil kullanımını da etkilemişti. Bundan ileride bahsedeceğiz. Genel hatlarıyla konuşmak gerekirse, tüm sorunlar kitaplara danışılarak çözülemez. Toplayıcılar ve avcılar iletilen bilginin kısıtlı havuzundan alabildiğini alıyordu, ama beklenmedik talihten yararlanarak çok deneyim kazanmışlardı. Elbette bu yeteneğe tüm toplumlarda gereksinim duyulur ve yazılı geleneklerin fazlasıyla baskın hale gelmesi muhtemelen bu yeteneğe ayakbağı olur.

Bu, oldukça yaygın bir kanaat ve kimi Batılı yazarlar, bilhassa Mısır ve Çin örneklerine işaret etmiş, kısmen bunların yazı sistemlerine atıfta bulunmuştur. İki sistemde de seslerden ziyade kelimeleri imleyen karakterler var; bu tarz sistemler, dildeki kaçınılmaz değişikliklere karşı daha az duyarlıdır; dolayısıyla aynı anlamları ve düşünce-

leri çok uzun süre nakletmeyi sürdürürler. Bu tür yazıları öğrenmek de zor, tam ustalığa erişmek için epey eğitim ve alıştırma şart. Bu durumun muhafazakârlığı ve ezberciliği öne çıkardığı, yaratıcılığı baltaladığı öne sürülmüştür.

Belki de öyle; fakat buna dair somut ve doğrudan bir bulgu yok. Her halükârda Mısırlılar ve Çinliler, ellerinde epey uzun süre boyunca tuttukları sistemle iyi iş çıkardılar. Farklı yazı türlerini çeşitli bakımlardan işlevsellikle-rine göre kıyaslayan araştırmalar yürütülmüş, ama çok net sonuçlar elde edilememiştir. Tüm sistemlerin artıları ve eksileri var. Dahası, yazıları dillerden ve kültürlerden ayırmak zor iş; örneğin, Çin yazısı İngilizce yerine geçse nasıl bir performans sergileyeceğine dair tahminde bulunmak oldukça anlamsız.

Şimdi, daha doğal bulacağınızı tahmin ettiğim tarzla, yani alfabeyle yazılan dilleri gözden geçirmenin vakti geldi.

İLAVE OKUMALAR

Üçüncü Bölüm

Yazının gelişimiyle ilgili birtakım kitaplar var; mesela Fischer (2001). Ayrıca, yazı sistemlerinin özellikleri hakkında kitaplar da mevcut; örneğin Coulmas (2003) ve tüm büyük sistemler hakkında ayrıntılı el kitapları bulunuyor, örneğin Coulmas (1996).

Dördüncü Bölüm

Mısır yazısı için kısa bir tanıtım için bakınız Davies (1987). Mevcut metin içindeki örnekler, bu kaynaktan alınmıştır. Collier ve Mansley (1998) sağlam bir ders kitabıdır.

Beşinci Bölüm

Norman (1998), Çin dilinin mükemmel bir genel incelemesidir. Moore (2000), en eski dönemlere odaklanarak ve kehanet kemikleri ile tunç eşyalardan bahsederek, yazı sistemine temel bir giriş sunuyor. Çin tarihiyle ilgili bir dolu inceleme mevcut; mesela Ebrey (2010).

ÜÇÜNCÜ KISIM

DİLİN YAYILMASI

6

YUNANCA — FETİH VE KÜLTÜR

Kitabın bu kısmında, üç ünlü dili ve bunların geniş alanlara yayılışını ele alacağız ve bir ölçüye kadar bunları birbirleriyle kıyaslayacağız. Yayılmaları çeşitli sebeplerden ötürü gerçekleşti, sonuçları da farklı olmuştur. Bazı diller büyüklüklerinden bir şey yitirmez, bazılarıysa küçülür ya da yok olur. Sekizinci Bölüm'ün sonuna doğru kimi kıyaslamalar yapıp bazı sonuçlara varmaya çalışacağız.

DİL VE ALFABE

Pleiadlar göğü terk etti,
Ay kayboldu. Şimdi gece:
Kavuşmanın vakti geçti.
Tek başımayım döşekte.

Bu dörtlük, yaklaşık 2.600 yıl önce Yunanca yazılmış bir şiiri çevirme girişimidir. Yunanca metinde bu 'ben'in, kadın olduğu açıkça anlaşılıyor. Yazarı, onca küçük Yunan devleti içinde bağımsız bir devlet olan Midilli adasında yaşayan şair Sappho'ydu.

Burada dilden, şimdiye dek çok fazla hesaba katmadığımız bir şey için faydalanılmış: Av seferine çıkılmasını ya da kanal kazılmasını örgütlemek, vergi toplamak ya da egemenlere ve tanrılara haraç ödemek için değil. İnsan deneyimlerine ilişkin sanatla ifade edilmiş bir açıklama olan

bu metin, Batı geleneğinin ilk lirik şiirlerinden biridir.

Elinizdeki kitap, şiir sanatı hakkında değil, diller ile tarih arasındaki ilişkileri ele alıyor. Fakat Yunanlar örneğinde sanatsal dil, tarihin anahtarlarından biridir. Mısırlıların, Çinlilerin ve daha geç tarihli pek çok kültür merkezinin aksine Yunanlar, dayanıklı bir dil ve önemli bir kültür yaratan bir imparatorluk kurarak ortaya çıkmadı. Yunan kültürü kimi önemli imparatorluklarda baskın hale gelmeden önce de, Yunanların edebiyat dili, Yunan felsefesi ve Yunan sanatı mevcuttu.

Yunan dilinin muazzam tarihi, Homeros'un manzum destanlarıyla başlar; Yunan alfabesinin icadı sayesinde bu şiirler sonraki nesillere aktarılabildi. Yunan alfabesi için –birkaç önemli yenilik yapılmakla birlikte– Sami yazıları model alınmıştı. Şair Sappho, yaşadığı dönemden sadece iki yüzyıl önce tasarlanmış olan bu yazıdan faydalanabiliyordu.

Yunan alfabesi, İngilizce için kullandığımız Latin alfabesine çok benziyor. Aslında Latin alfabesi, Yunan alfabesinin bir çeşidinden türetilmiştir. Benzerlikleri tespit etmek çok kolay. Şiirin Yunan alfabesiyle yazılmış aslı şöyle:

ΔΕΔΥΚΕ ΜΕΝ Α ΣΕΛΑΝΝΑ
ΚΑΙ ΠΛΗΙΔΕΣ. ΜΕΣΑΙ ΔΕ
ΝΥΚΤΕΣ. ΠΑΡΑ Δ' ΕΡΧΕΤ' ΩΡΑ.
ΕΓΩ ΔΕ ΜΟΝΑ ΚΑΤΕΥ ΔΩ.

Latin alfabesinde ise şu şekilde yazılıyor:

DEDUKE MEN A SELANNA
KAI PLEIADES. MESAI DE
NUKTES. PARA D' ERKHET' ORA.
EGO DE MONA KATEUDO.

Alfabeli yazının üstünlüklerinden biri, şiir ritmini gösterebilmesidir. Hiç Yunanca bilmeyen biri bile, ilk dizede sekiz hece olduğunu anlayabilir. Aynısı, müteakip dizeler için de geçerli. Her dizede ikinci, beşinci ve yedinci heceler vurgulanıyor. Bu ritim, yukarıdaki çeviride de taklit edilmiştir.

Yunan alfabesinin prensipte Latin alfabesiyle aynı tarzda iş gördüğü, T, M, N misali pek çok harfin özdeş olduğu ortada. Çoğu harfte farklar sadece bir tasarım meselesi, örneğin Δ, D harfine denk gelirken, Γ harfi G'ye denk geliyor. I, E, A, O sesli harfleri, tıpkı Latin alfabesindekiler gibi görünüyor; bunlar, eski çağlarda Yunancada tıpkı Latince, İspanyolca, İtalyancadaki gibi telaffuz ediliyorlardı. İngilizlerin bu harfleri telaffuz edişi, başka dilleri konuşanların bakış açısına göre oldukça tuhaf. Bu durum, İngilizcedeki değişikliklerle alakalı. Yunan ve Latin alfabeleri arasında daha karmaşık farklar var; fakat bunlar nispeten önemsiz meselelerle ilgili ve burada o farklardan söz etmeyeceğiz.

Yunan ve Latin alfabelerinin benzerliği, yukarıdaki gibi büyük harfle yazıldıklarında daha iyi görülüyor. Büyük harfler, karakterlerin özgün biçimlerini temsil ediyor. Matematikçiler ve başka bilimciler zaman zaman İngilizce metinlerde küçük Yunan harflerinden faydalanır. Şiir küçük harflerle yazıldığında, nispeten farklı görünüyor (normal imlada, bir dolu aksan ve vurgu işareti eklenir):

δεδυκε μεν α σελαννα
και πλειδες. μεσαι δε
νυκτες. παρα δ' ερχετ' ωρα.
εγω δε μονα κατευδω.

O halde Yunanların elinde, hem anlamı hem de konuşulan dilin telaffuzunu temsil edebilen bir yazı vardı. Bu şekilde yazarlar, kendi konuşma tarzlarını makul ölçüde yazıya dökebiliyordu; böylece okuyucular, her kelimeye hangi ses dizisinin uygun görüldüğünü kesin bir biçimde anlayabiliyordu. Hiyeroglifler ve Çince yazı genelde bu şekilde işlemez; çok eski çağlara ait Yunanca için kullanılmış, büyük oranda heceli bir yazı sistemi olan Lineer B de öyledir. Buna ilaveten, alfabeli yazıyı öğrenmek, eski sistemleri öğrenmekten kolaydı, özellikle de başlangıç aşamalarında. Böylece meslekten kâtiplerin oluşturduğu küçük topluluk dışındakiler de yazı dilini kullanabiliyordu.

Bu iki veçhe de önemliydi; ancak pek çok insanın okuyup yazmayı öğrenmiş olması hiç şüphesiz daha önemliydi. Toplam nüfusun ancak oldukça küçük bir yüzdesi kültür işleriyle meşgul olsa da, Yunan kültürü yine de muhtemelen önceki her kültürden daha büyük bir ölçekte yazılı kültüre dönüştü. Daha önce bahsettiğimiz gibi, ilk uzun metinler Homeros'a atfedilen harika manzum destanlardır: *İlyada* ve *Odysseia*, genelde MÖ 700 civarına tarihlendirilir. Kısa süre içinde başka türlü yazılar da dolaşıma girmiştir. 7. yüzyılda Sappho gibi lirik şiirler yazanlar vardı; fakat elbette kanun, resmî kayıt, mezar yazıtları gibi idarî ya da resmî metinlere de rastlanıyor.

Yaklaşık aynı dönemde Yunanlar, bilim ve felsefe hakkında kalem oynatmaya başladı. İlk dönemlerde Batı Asya'nın ve Mısır'ın yüksek kültürlerinden epey etkilenmişlerdi. Bu olgu, 19. yüzyılın ortasında belirginleşmiş olan "Avrupa'nın üstünlüğü" görüşüyle uyuşmuyor; bu nedenle uzun süre hafifsenmiş ya da düpedüz görmezden gelinmiştir. Yine de Yunanların öncüllerini fersah fersah aştıkları kesin; zamanla oturttukları standart ise bazı bakımlardan asla geçilememiştir. Eserlerini MÖ 4. yüzyılda kaleme almış olan Platon ve Aristoteles gibi yazarlar, hem tarih boyunca izlerinden gidenler sayesinde dolaylı olarak, hem de hâlâ pek çok kişi tarafından okundukları için doğrudan muazzam etkiye sahipler. Sadece Konfüçyüs gibi ilk Çinli felsefecilerin statüsü onlarınkiyle karşılaştırılabilir.

YARATIM OLARAK DİL

Tam da şairlerin, felsefecilerin, bilimcilerin Yunanca konuşmasından ötürü, dilin kendisi değişiklik geçirdi. Özgün bir akıl her zaman yeni bir ifadeye, daha önce var olmamış bir kelime kombinasyonuna, hatta yeni bir kelimeye ihtiyaç duyar. Yunanlardaki yeni düşüncelerin haddi hesabı yoktu; bunun sonucunda pek çok yeni kelime uydurulmuştur. Okumada ve yazmada alfabeden fayda-

landıklarından, o yeni kelimeler kaydedilip korunmuştur. Bu şekilde Yunan dili, daha önce hiçbir dilde var olmamış kelimelerle ve anlamlarla zenginleşti. Yazarlar, kendi metinlerini üretmekle yetinmiyor, dili, ifade gücü daha yüksek ve çok yönlü kılmaya yardımcı oluyorlardı.

Yazı, ileri düşüncenin olmazsa olmaz koşulu değildir. Sokrates hiçbir şey yazmamış olsa da, pek çok çağdaşı tarafından en büyük felsefeci sayılıyordu. Gerçi Sokrates'in, felsefe alanındaki öncüllerinin ve rakiplerinin yazdıklarını okumuş olması hiç de önemsiz değil. Bunun yanında, eğer Platon eserlerinde onu resmetmemiş olsa, Sokrates'i ve fikirlerini bilemezdik. Platon'un ve Aristoteles'in eserlerinin hâlâ okunmasının sebebi elbette sırf yazar olmaları değil; çünkü onlardan sonra epey kalem oynatmış ama unutulmuş binlercesi de var. Günümüze ulaşmalarının sebebi, çığır açan düşüncelerini kâğıda dökmüş olmalarıdır. Bu ve başka yazarların çabalarıyla şekillenen Yunan yazı dili, Batı geleneğinin parçası olmuş pek çok öğe barındırıyordu; o kelimeler ve kavramlar hâlâ mevcut, İngilizcede ve öbür Avrupa dillerinde yaşıyor.

Okula gidip tarih (Yunancada *historia*), matematik (*mathematike*), fizik (*phusike*) öğreniyoruz, coğrafyaya (*geographia*) ve felsefeye (*philosophia*) el atıyoruz. Demokraside (*demokratia*) yaşadığımız için kendimizi politikaya (*politike*) adayabiliriz, kişisel ekonomimizle (*oikonomia*) uğraşabiliriz ya da estetik (*aisthetika*) ilgi alanlarımızın peşinden koşabiliriz, mesela tiyatro (*theatron*) ya da müzik (*mousike*) gibi.

İngilizcede ve öbür Avrupa dillerinde, açıkça eski Yunancadan alınmış çok sayıda ödünç sözcük bulunuyor. Başka dillerden alınmış ödünç sözcükler de mevcut, ama Yunancadan gelenler özel. Bunların pek çoğu, gerçekliğin fenomenlerini (*phainomena*) gruplandırdığımız kategorileri (*kategoriai*) sağlayarak varlığımızı inşa etmemize önayak oluyor. Dünyaya dair anlayışımız kısmen Yunanlarca icat edilmiştir; onlara ait tasarımlar ve şablonlar dilimizde hâlâ yaşıyor.

DİLLER EŞİT Mİ?

Eğer Yunanca böyle önemli, hakikaten böyle muazzam hale gelmişse, öteki dillerden ya da birkaç yüzyıl önceki halinden "daha mı iyiydi"? Eğer öyleyse, hangi bakımlardan ve ne kadar daha iyiydi? Diller, değişebildikleri gibi evrim de geçirir mi? Diller arasında kıdem sırası var mı, varsa neyi temel alıyor?

Bu soruların yeni olduğu söylenemez. İlkçağdan beri insanlar, dillerin göreli değeri hakkında fikir yürütüyor. 20. yüzyıldan önce çoğu insan, sıralama ölçütleri kişiden kişiye değişse de, böyle bir kıdem sırasının varlığını doğal addediyordu. Kimileri, yukarıda bahsettiğimiz türde olgulara işaret ediyordu: Belirgin bir edebiyat ve zengin bir sözcük dağarcığı. Kimileri ise dilin güçlü bir imparatorlukla bağlantılı olmasını, kalabalıklar tarafından konuşulmasını daha önemli buluyordu. Bu mesele uzun bir süre boyunca dinin alanına ait sayıldı. Tartışmaların merkezinde, Babil'de dillerin karışmasından önce konuşulan asıl dilin hangisi olduğu sorusu yer alıyordu. En rağbet gören aday İbraniceydi (başka dilleri destekleyenler de vardı).

Kimi dillerin medenî ve gelişmiş, kimilerinin barbar ve ilkel olduğu görüşü tekrar tekrar nükseden bir düşünceydi ve bu mantık çizgisi 19. yüzyılda, sömürgecilik çağında Avrupa'da hâkim görüş haline geldi. İngilizce ve Fransızca gibi sömürgeci dilleri elbette tanım gereği gelişkin sayılırken, sömürgelerde yerli halkların konuştuğu diller çoğunlukla ilkel olarak sınıflandırılıyordu.

20. yüzyılın ilk yarısında pek çok dilbilimci ve başka bilimciler, örneğin önde gelen antropolog Franz Boas, dilbilim olgularına ters düştükleri gibi sağlam bir gerekçeyle bu görüşlere karşı çıktı. Kuzey Amerika'nın "Yerlileri", Güney Afrika'nın "Buşmanları" ya da Avustralya "Yerlileri" gibi "ilkel" halkların konuştuğu dillerin, kelimenin hiçbir makul anlamında ilkel olmadığı anlaşılmıştı. İşin doğrusu, herhangi bir "gelişkin" Avrupa diline kıyasla daha karmaşık sözdizimleri, daha incelikli biçimbilimleri,

daha zorlu ses sistemleri olabildiği bugün biliniyor. Yeni düşünceleri ifade etme ve yeni kavramlar oluşturma potansiyeline gelince, bu özellik, tüm insan dillerinde ortaktır ve hepsinin temel yapısında yer alır.

O halde, ileri düşüncelerin ve incelikli ayrıntıların ifade edilmesine uygun olmayan diller diyebileceğimiz herhangi bir ilkel dil yok. Tüm diller bu tür amaçlar için kullanılabilir. Dilbilgisiyle ilgili sebeplerden ötürü söze dahil edilen ya da dışarıda bırakılan şeyler bakımından farklılıklar olduğu doğru. Ayrıca diller, farklı kavram kümeleri aracılığıyla gerçekliği çok farklı biçimlerde tasvir edebilir. Dolayısıyla, bir dilde söylenebilen her şeyin başka bir dilde de söylenebileceği düşüncesi her zaman geçerli değil. Fakat Yunancanın, Çincenin ya da İngilizcenin, barındırdıkları ve başka dillerin mahrum olduğu niteliklerden ötürü ileri düşünüşe daha uygun olduklarını gösteren bir bulgu kesinlikle yok.

Günümüzde dilbilimciler genellikle tüm dillerin eşit değer taşıdığı hükmüne varmış durumda. Bu pek çok açıdan tek makul görüştür; özellikle de kişi, tüm insanların eşit değerde olduğuna inanıyorsa. Her dil, birilerinin anadilidir ve her insan için ilk dil, kişisel kimliğinin önemli bir parçasıdır. Dolayısıyla belli bir dilin başka bir dilden daha değersiz olduğunu ileri sürmek, belirli insanları aşağılamak anlamına gelir. Her dil, onu konuşanlar açısından tamamen yeterli bir ilk dil olabilir ve buna göre saygı görmelidir.

Fakat tüm insanlar eşit değerde olsa bile, insanların kabiliyetlerinin, yeteneklerinin ve talihlerinin farklılık sergilediği herkesin malumu. Aynısı diller için de geçerli. Platon ya da Konfüçyüs herhangi bir dili konuşmuş olabilirdi, ama biri Yunanca, öbürü Çince konuşmuştur. Bir dilin kapsamı genişleyebilir, eskisine kıyasla çok yönlü bir araç haline gelebilir. Kimi talihsiz durumlarda ise işlev kaybedip daha sınırlı hale gelebilir.

Her dil eşsizdir ve tıpkı tüm öteki diller gibi aynı içkin değeri taşıdığı varsayılmalıdır; fakat diller her şeyi eşit

oranda düzgün ifade edemez. Tüm diller, tüm işlevleri yerine getirme ve tüm düşünceleri ifade etme potansiyeli taşır; gelgelelim her dilin bu işi tüm durumlarda becerdiği doğru değildir. Tıpkı her insanın elinden her işin gelmemesi gibi, her dil de bütün ifade biçimlerini içermez.

Bu mesele daha önce, San dillerinin sözcük dağarcığı bağlamında işlenmişti. O zaman, bir dildeki kelimelerin, o dilin konuşulduğu kültürde gereksinim duyulan kelimeler olduğuna işaret etmiştim. Sözcükler, tıpkı birçok Yunanca kelimenin başına geldiği gibi, belli bir dilde yaratılıp pek çok başka dile aktarıldığında, o özgün kültürün unsurları da aktarılmış olur ve çoğunlukla bu unsurlar da dönüşür. Bu şekilde aktarılan kelimelere genelde "ödünç sözcük" denir. Aslında bu terim yanıltıcıdır: O sözcükler, geldikleri yere asla dönmeyecektir ve aktarım tamamlandığında, yeni dilin ve yeni kültürün ayrılmaz, uyarlanmış parçaları olurlar.

Peki, bu iyi bir şey mi? Bu konuda da farklı kanaatler mevcut. Pek çok insan, kendi dillerinin ve kendi kültürlerinin mümkün mertebe dış etkilerden korunması gerektiğini düşünüyor. Elbette bu tutum boş yere değil. Her dil, ayrı bir eserdir ve bünyesine başka bir dilden öğeler kattığı takdirde, o dile daha fazla benzer, o ölçüde de eşsizliğini kaybeder.

Fakat bana kalırsa, bu uslamlama hatalı. Bir dile yeni bir kelimenin girmesi o dili zenginleştirir, işlevselliğini artırır. Eğer yeni kelime, tamamen aynı anlamı taşıyan eski bir kelimenin yerine geçiyorsa, dil hiçbir şey kazanmış olmaz; fakat bu nadiren gerçekleşir. Yeni kelimeler çoğunlukla dilin işlevselliğini ileri taşır.

Özetlemek gerekirse, diller aynı sınırsız potansiyeli taşıyor; fakat kimi diller, sözcük dağarcıkları (deyimler ve tabirler dahil) bakımından üstün bir ifade imkânından faydalanıyor. Buna karşılık, kelimeler ve tabirler kolayca alınabilir ve diller bu şekilde kaynaklarını muazzam artırabilir. Yunan dili örneğinde, Yunanca olağanüstü bir ölçekte verici dil olarak hizmet etmiş, alıcı tüm dillere fay-

dalı olmuştur. Şimdi, Yunancanın başka veçhelerine göz atmanın vaktidir.

ALFABE VE LEHÇE

Telaffuzu yansıtan bir yazı sistemi, okuyucuların da yazarların da işini kolaylaştırabilir. Fakat bu sistemin sonuçlarından biri, farklı lehçeler konuşan yazarların farklı yazmalarıdır, özellikle de yazıya ve telaffuza dair üzerinde anlaşılmış görenekler yoksa.

Yunanca yazının ilk yüzyıllarında hem imla hem de başka özellikler epey farklılık sergiliyordu. Her yazarın kendi istediği gibi yazdığı doğru olmasa da, her birinin kendi lehçesinde yazdığını söyleyebiliriz.

O zamanlar Yunanistan'da oldukça farklı birkaç lehçe vardı; fakat bunların hepsiyle karşılıklı anlaşmak mümkündü. Eski edebiyat metinleri çeşit çeşit lehçeden türemişti. Sappho, şiirlerini Midilli'nin Eolis lehçesiyle söylerken, Platon, Attika bölgesinde bulunan Atina'da yaşadığı için Attika lehçesiyle yazıyordu.

Bizim bakış açımızla bu nispeten kayda değer bir durum. İngilizcede kimi günümüz yazarlarının edebî kaygılarla yerel lehçelerden faydalandığı doğru. Fakat lehçe kullanımı, çoğunlukla diyaloglarda ya da muhtemelen şiirde veya kısa öyküde olmak kaydıyla nadiren tutarlı olarak sürdürülür. Başka yazı bağlamlarında boy gösteren standart dille yazılması beklenir genelde.

Fakat eski Yunanistan'da standart bir dil yoktu. Doğru Yunancanın ne olduğuna karar veren okul mercileri, yayıncılar vesaire bulunmuyordu. Olamazdı da; çünkü Yunanistan'da siyasi birlik sağlanmamıştı. Yunanca konuşanlar, çok sayıda küçük bağımsız devlette yaşıyordu ve hiçbir devlet, ötekiler üzerinde egemenlik kuramamıştı. Bu durum, Çin'in Zhou hanedanlığı sırasındaki durumuna oldukça benziyor. Fakat Çin'in önceden tek devlet olması önemli bir farklılıktı; Yunanistan'ın tamamında

hüküm sürmüş bir devlet olmamıştı.

Ancak kendilerine *Helen* diyen insanlarda ortak bir kimlik anlayışı vardı; günümüzde Yunanlar, kendilerinden bahsederken hâlâ bu ismi kullanır (Batıda Helen'den ziyade Yunan teriminin kullanılmasının sebebi, Romalıların kullandığı kelimenin benimsenmiş olmasıdır). Yunan tanrılarını ve kahramanlarını tanıyan, Delfi'deki kâhine danışan, Olimpiyat oyunlarına katılan, Yunan dili *hellenike glossa*'yı konuşan halklar Yunan sayılırdı. Öbürleri "barbar"dı, yani anlaşılmaz konuşan kişinin Yunanca karşılığı olan *barbaroi*. Bu kelime muhtemelen sesi taklit ediyor: Yabancı dil konuşan kimseler, "bar-bar-bar" diyor gibi algılanmış olabilir.

Dolayısıyla, birörnek dil ve tek devlet, insanların birbirlerine bağlı hissetmelerinin şartı değil. Maalesef, karşılıklı barış da şart değil. Yunan devletleri pek çok kez kendi aralarında savaşmış, ortak dış düşmanı püskürtmek amacıyla ancak birkaç kez birleşmiştir. Fakat ihtilaflarına rağmen, başka devletlerin yazarlarının yazdıklarını okuyor, hatta lehçelerini öğreniyorlardı.

Lehçeler arasında, kulakla gayet kolay saptanan farklılıklar bulunsa da, lehçeler arasındaki farklar büyük değildi. Örneğin Sappho'nun Eolis lehçeli şiirinde "ay" kelimesi *selanna*'yken, Attika lehçesinde *selene*'ydi. Sappho, "tek başına" için *mona* (dişil) sözcüğünü kullanırken, Attika'da bu kelime *mone*'dir. Sistemli bir farklılığın olduğu anlaşılıyor: Eolis lehçesindeki pek çok örnekte kelimenin sonuna gelen sesli harf *a* iken, Attika lehçesinde sona gelen sesli harf *e*'dir. Bu gibi hususları öğrenmek zor değil. Kayda değer olan şey, yazarların zaman zaman kendi lehçelerinden farklı bir lehçeyle yazmayı başarmalarıdır. Örneğin koroların icra ettiği şarkıların Dor lehçesiyle sunulması gibi bir gelenek yerleşmişti; dolayısıyla Attika ve başka lehçelerle konuşan yazarlar, koro sözlerini Dor lehçesiyle yazıyordu. Bu tutum, Aiskhylos'un, Sophokles'in, Euripides'in kaleme aldığı ünlü Yunan tragedyalarında olağanüstü bir durum yaratmıştı. Üçü de Atinalıydı ve

oyunlarını çoğunlukla Attika lehçesiyle yazıyorlardı. Fakat koro için kaleme aldıkları sayısız şarkıda ve parçada Dor lehçesi kullanmışlardı (ya da bunun benzerini). Böylece aynı yazar, aynı eser içinde bir lehçeden öbürüne geçip, yine geri dönüyordu.

Dolayısıyla Yunanların ortak bir yazılı dili vardı, ama birörnek bir dil değildi bu: Yazıda birtakım lehçe çeşitleri mevcuttu. Her devlet (Yunancada *polis*) kendi siyasi menfaatlerini kolladığından, farklı bölgelerin dil biçimlerinin itibar ve kullanım açısından eşit olması doğaldı. Fakat her zamanki gibi koşullar değişecekti.

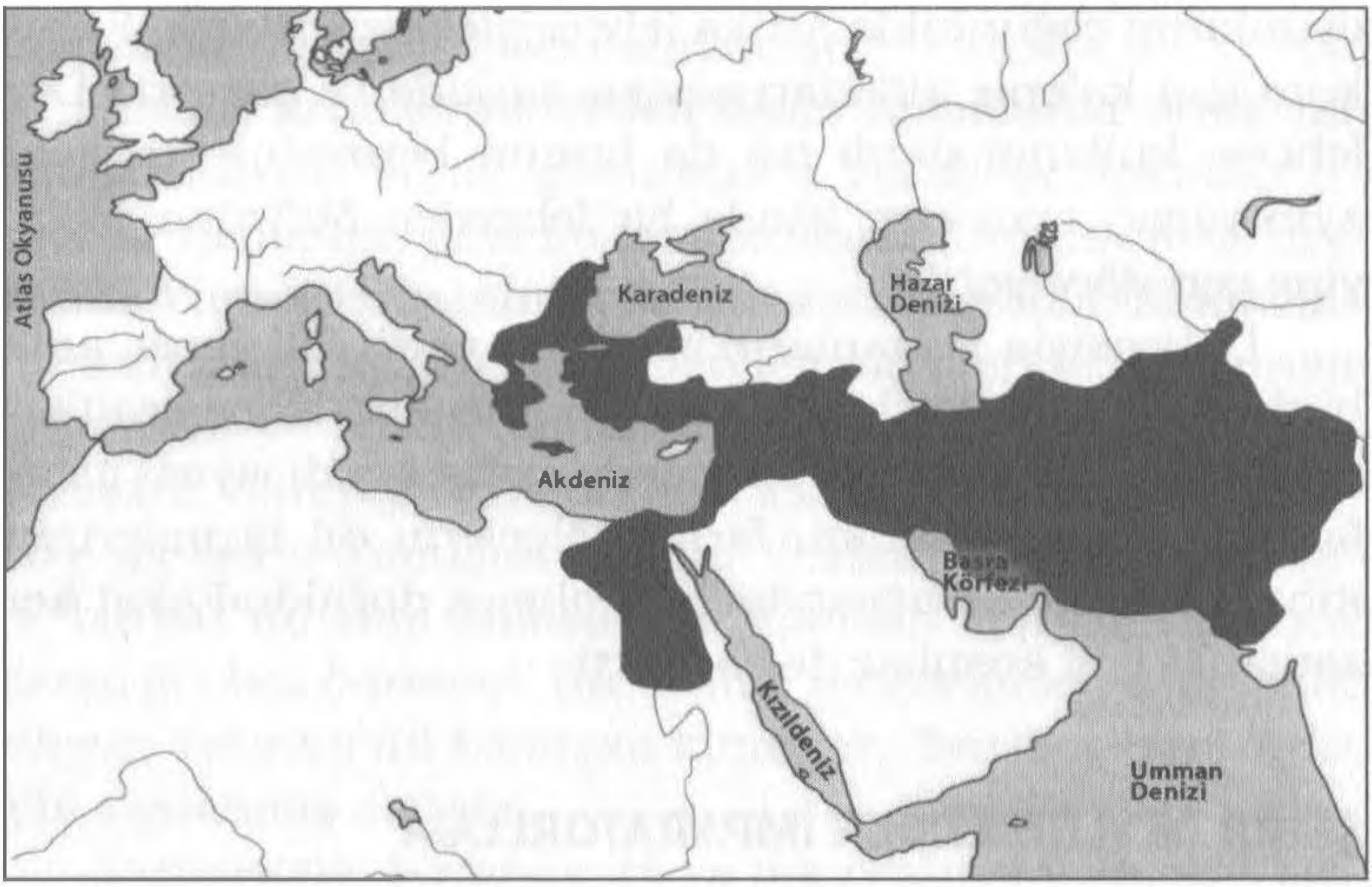
ŞEHİR DEVLETLERDEN İMPARATORLUĞA

MÖ 5. yüzyılda Atina güçlenerek, çoğu Yunan devletini egemenliği altına aldı. Buna uygun olarak, Atina'nın lehçesi Attika itibar kazandı. Fakat Atina kısa süre içinde siyasi nüfuzunu büyük oranda kaybedecekti. MÖ 330'larda belirleyici bir değişiklik meydana geldi.

Günümüzün Kuzey Yunanistan topraklarında yaşamış olan Makedonyalılar, imparatorluklarını çok hızlı genişletti. Bütün Yunanistan'a ve çok daha ötesine boyun eğdirdiler: Türkiye'den Mısır'a kadar Akdeniz'in doğu kısmındaki tüm ülkeler ve doğuya uzanan geniş topraklar; günümüzün Irak toprakları, İran, hatta bir süreliğine Afganistan. Seferleri sırasında İndus ırmağına, yani Hindistan sınırına ulaştılar.

Makedonyalılar Yunan değildi, ama dilleri hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Bununla birlikte yönetici sınıfı Yunan kültüründen derinden etkilenmişti ve ünlü kralları İskender, önde gelen pek çok Makedonyalı gibi Yunan tarzı eğitim almıştı. Ünlü filozof Aristoteles, İskender'e öğretmenlik yapmıştır. İskender ve generalleri bu muazzam krallığın bütününde yönetim dili olarak Yunancayı kullanmıştı.

İskender'in ölümünden sonra, imparatorluk kısa süre

Harita 6.1 MÖ 324 civarında Büyük İskender'in imparatorluğu

içinde dağıldı ve yeni devletler kuruldu. Mısır, bu devletlerden birinin nüvesi haline geldi; günümüzün Türkiye topraklarından İran'a kadar geniş bir alan başka bir devletin özünü oluşturdu; Yunanistan'la birlikte Makedonya üçüncü bir siyasi birim haline geldi. Fakat üç ülkede de Yunanca resmî dil olma özelliğini korumuştur, üç ülkede de askerî ve idari seçkinler Yunanca konuşuyordu.

Bunların konuştuğu Yunanca aşağı yukarı Attika lehçesiydi. Attika lehçesinin hafif tadil edilmiş bir biçimi yavaş yavaş bütün bölgede ortak yazılı dil olarak kurumsallaştı. Buna, "ortak (dil)" anlamında *koine* deniyordu. Bu standart, idarenin resmî dili olarak yerleşti ve aşama aşama geleneksel lehçelerin yerini aldı. Bu lehçelerin birkaç yüzyıl içinde yazılı kayıtlarda yok olduğu görülüyor; öyle anlaşılıyor ki insanlar bunları konuşmayı da bırakmış.

Bu şekilde Yunanca, çeşitli devletlerde birkaç yazılı lehçe biçimi olan bir dilden, birtakım büyük güçlerin konuştuğu birörnek resmî dile dönüşmüş gibi görünüyor. O ülkelerde çoğu insan hiç Yunanca konuşmuyordu, en azından ilk dönemde. Sömürge döneminde Hindistan'da ve

çeşitli Afrika ülkelerinde İngilizce nasıl konuşulduysa, Yunanca da bu ülkelerde aşağı yukarı öyle konuşuluyordu.

Söz konusu devletler kimi dönüşümler geçirmiş olsa da, Yunanca çok uzun süre resmî dil olarak kalmıştır. İskender'in fetihlerinden yüzyıl sonra, Roma İmparatorluğu Doğu Akdeniz'de etkisini hissettirmeye başladı. İki yüzyıl süren kararlı bir genişlemenin ardından, Romalılar nihayet MÖ son yüzyıl içinde Yunanistan'dan Mısır'a dek tüm ülkeleri birleştirdi.

Batıda fethettikleri ülkelerde sistemli bir biçimde kendi dillerini yayan Romalılar, doğuda bu siyaseti gütmemişlerdir. Yunanca, uzun soluklu Roma hâkimiyeti boyunca idarenin ve iktidarın dili olarak kaldı. Roma İmparatorluğu'nun iki resmî dili vardı: Batıda sadece Latince, doğuda çoğunlukla Yunanca (bazı koşullarda ise Latince).

Roma döneminde Yunanca, Hıristiyanlığın ilk yazı dili olarak önemli bir rol daha üstlendi. İsa, Aramice konuşuyordu, ama Yeni Ahit'i derlemek üzere toplanmış ana Hıristiyan metinleri Yunanca kaleme alınmıştı ve Yunanca pek çok Hıristiyanın gözünde en önemli dildi. Fakat ilk Hıristiyanlık sadece o dilin kullanımıyla kısıtlı değildi. Batıda Kilise'nin dili Latinceydi (buna daha sonra değineceğiz). Doğuda, erken dönemin pek çok cemaati Ermenicenin, Süryanicenin, Kopt dilinin yanı sıra kendi dillerini konuşuyor, önemli metinler o dillere tercüme ediliyordu.

Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı yarılarında yaşanan tarihsel gelişimlerindeki farklılığın yanı sıra idare dillerindeki farklılık, imparatorluğun nihayetinde ikiye bölünmesinin sebeplerinden biridir. MS 330'da, Doğunun nihai fethinden 300 yıl kadar sonra, İmparator Konstantin, Boğaziçi kıyısındaki Konstantinopolis şehrini kutsayıp onu ikinci başkent yaptı ve Roma'nın eşiti kıldı. Roma İmparatorluğu 395 yılında doğu ve batı olarak ikiye ayrıldı. Konstantinopolis şehrinden yönetilen Doğu Roma, yazı dili olarak fiilen Yunancayı kullanmıştır.

İlkçağ dünyasının pek çok dinî mezhebinden biri olan Hıristiyanlığı imparatorluğun resmî dini haline getiren

Konstantin, Yunan dilini bu açıdan da güçlü kılmıştır. Doğu Roma'da Kilise'nin yeğlediği dil de Yunancaydı.

Bizans İmparatorluğu da denen Doğu Roma İmparatorluğu, ilk döneminde oldukça geniş topraklara sahipti ve uzun süre varlığını devam ettirdi. Müslüman gücünün genişlemesinden ötürü boyutu zamanla ufaldı; fakat Türklerin 1453'te kazandıkları nihai zafere kadar, Konstantinopolis imparatorluğun merkezi olarak kaldı. Bütün bu süre zarfında resmî yazı dili Yunancaydı ve tıpkı ilkçağda *koine*'nin kullanılmış olduğu tarzda kullanılıyordu. Dolayısıyla, Büyük İskender'in zamanından 15. yüzyıla kadar, yani 1.700 yıldan uzun bir süre Yunanca kesintisiz kullanımda kalmıştır.

YENİ YUNANCA

Yunancanın tarihi, Konstantinopolis'in düşmesiyle bitmiyor. Yunan dili Yunanistan'da, ülke 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesindeyken de konuşma dili olmayı sürdürdü. 19. yüzyılın başında Yunanistan bağımsızlığına kavuştu ve Yunan dili bir kez daha yazılı, resmî dil statüsüne kavuştu.

Fakat artık, eski yazı dilini diriltip eskisi gibi kullanılmasını sağlayacak kadar canlı değildi. O zamanın konuşma dili, ilkçağdaki halinden öyle uzaktı ki eski yazı biçimini kullanmak hiç gerçekçi olmayacaktı. Dil çok fazla değişime uğramıştı. Dahası, bu yeni devlet, eski imparatorluğun ardılı falan değildi. 19. yüzyılda, yeni ve birbirine rakip iki yazı dili biçimi ortaya çıkmıştı. Bir tanesi, "halk (dili)" anlamındaki *demotikos*'tu ve modern konuşma Yunancasına makul oranda yakındı. "Arındırılmış (dil)" anlamındaki *katharevusa* adıyla anılan öbürü, klasik Yunanca kaynaklı pek çok kelime ve biçim içeriyordu.

Bu iki biçim edebiyatta, okullarda, resmî ortamda uzun süre rekabet etti. Dil sorunu o dönemde oldukça ihtilaf yaratıyordu ve dile çoğunlukla siyasi bir anlam yük-

leniyordu. Katharevusa, muhafazakâr görüşlerle ilintilendirilirken, demotikos devrimci görüşle bağdaştırılıyordu. Katharevusanın zaferinin (en azından o ana kadar) son günleri, askerî cunta dönemiydi. 1967'de katharevusanın okullarda zorunlu dil olması buyuruldu; fakat cunta devrildikten kısa süre sonra, 1976'da, demotikos tek resmî dil biçimi olup, öyle kaldı. Katharevusanın da demotikosun da, türedikleri ilkçağ Yunancasıyla ortak yanı çoktur ve iki bin beş yüz yılı aşkın süre önce ilkçağda icat edilmiş aynı alfabeyle yazılırlar.

Yunanların dillerine verdikleri isim ile yabancıların kullandığı isim arasında ilginç bir fark mevcut. İngilizcede *Modern Greek* (modern Yunanca) tabiri, bu dili ilkçağ ve Bizans Yunancasından ayırır. Aynı şekilde, Fransızca *grec moderne* (modern Yunanca), Almanca *Neugriechisch* (yeni Yunanca) vesaire de öyle. Fakat Yunanlar normalde "elleniki glossa", yani 'Helen dili' terimini kullanır; oysa bu, 2.400 yıl önce Platon zamanında dile verilen isimdi. Elbette herkes, modern dilin ilkçağdaki dille özdeş olmadığının farkında; fakat aynı ismin kullanılması, Yunanların güçlü devamlılık hissini gösteriyor.

YUNANLARDAN ÖĞRENMEK

Yunan dilinin uzun ve muhteşem tarihsel yolculuğu bir çemberi andırıyor. Dil en başta çoğunlukla günümüzün Yunanistan topraklarında konuşuluyordu. Zamanla, Doğu Akdeniz civarındaki bütün devletlerin dili haline geldi, bu özelliğini bin yılı aşkın süre devam ettirdi. Sonra, birçok bölgede tekrar yok oldu ve yüzyıllar boyunca, esasen başka bir dil konuşan bir imparatorluğun belli bir köşesinde köylülerin konuştuğu bir dile indirgendi. Derken, yeniden canlılık kazandı ve 3.000 yıl önce ilk ortaya çıktığı bölgede artık resmî dil. Bu gelişmeler, dillerin tarihiyle ilgili pek çok hususun altını çiziyor. Birincisi, uzun vadede ne olacağı hiç belli olmaz. Eğer MÖ 400 tarihinde

biri, Yunancanın yüzyıl sonra bilinen dünyanın yarısında resmî dil olacağını öngörseydi, bu fikri ciddiye alan çıkmazdı. Sonuç olarak olaylar böyle gelişti. Bu bakımdan, dillerin talihi, devletlerin talihinden ayrı değildir.

Ayrıca lehçelerin nasıl geliştiğinden de dem vurmalıyız. Geniş bir dil alanında çeşitlemeler boy gösterir, böylece lehçeler ortaya çıkar. Örneğin çeşitli Germen dillerinin, özgün dilin lehçelere ayrılmasıyla oluştuğunu, lehçeler birbirinden gitgide uzaklaştıkça da ayrı dillere dönüştüklerini anlatmıştık. Hint-Avrupa dil grubu içinde yaşanan bu tür birtakım gelişmeler belgelenmiştir. Bu durum, bazı örneklerde tipik, hatta kaçınılmaz bir süreç gibi görünür.

Fakat Yunancanın tarihi, bunun her zaman böyle olmadığını gösteriyor. Çok eski zamanlarda, 2.000 yılı aşkın süre önce, açıkça ayrı birkaç Yunanca lehçesi ve bunların ayrı yazı biçimleri vardı. Bunlar birbirinden uzaklaşıp kendi başlarına birer dil haline gelmedi; bilakis, büsbütün farklı bir gelişme yaşandı. Ortak bir konuşma ve yazı biçimi kurumlaşıp öyle öne çıktı ki öteki lehçeleri neredeyse tamamen ortadan kaldırdı. Bu lehçeler, yazı dili olarak ortadan kayboldu ve belli ki konuşma biçimleri de yok oldu. Modern Yunancanın lehçelerinin var olduğu kesin; fakat bunlar ortak biçim olan *koine*'den gelişmiştir ve ilkçağın Eolis, Dor gibi lehçeleriyle ilintili değillerdir.

Fakat ilginç bir istisna mevcut. Peloponnesos'un (Mora) kimi köylerinde konuşulan ve Yunanistan'ın diğer bölgelerinde anlaşılmayan Tsakonya dilinin, ilkçağın Dor lehçesinden türediği tahmin ediliyor. Bu durum, eski lehçelerin, eğer genele yayılıp varlıklarını sürdürebilselerdi, kesinlikle ayrı diller haline geleceğini gösteriyor. Fakat artarda gelen güçlü imparatorluklar dilin baskın biçimini kullandığı için, özgün lehçeler kaybolup gitmiştir.

Dolayısıyla, dillerin lehçelere bölünüp bunların da yeni dillere can vereceğini söyleyen bir doğa yasası yok. İnsanlar birbirinden ayrı düştükleri ve siyaseten bağlı olmadıkları takdirde, bir süre sonra dilde bölünme gerçekleşir. Fakat ortak bir devlet söz konusuysa ve devlet

dilin belli bir biçimini benimsemişse, öteki lehçeler zayıflayıp yok olabilir. Yani, dil sistemindeki değişiklikler, o dilin kullanımında ortaya çıkan değişikliklerden bağımsız değildir. Dil sisteminin içinde olup bitenler, siyasi ve toplumsal durumdan hatırı sayılır ölçüde etkilenir.

Ortak yazı dili, lehçe farklarını azaltmaya kesinlikle katkıda bulunur; özellikle de, eğer güçlü bir devletin yetkesi bu gidişatı destekliyorsa. Yunanca örneği, bir dilin aynı bölgede, hiç bölünmeden binlerce yıl yaşayabileceğini kanıtlıyor. Yukarıda gösterdiğimiz üzere, benzeri Mısır için de geçerli; fakat Yunanistan'daki lehçe durumu hakkında daha fazla malumatımız var, bu da daha kesin hükümlere varmamızı mümkün kılıyor.

Katharevusa ile demotikos arasındaki yakın tarihli çatışmaya bakarak, dilin siyasetle başka bir şekilde daha bağlantılı olduğunu da görebiliriz. Arkaik ve muhafazakâr yazı biçimi, konuşma diline daha yakın, güncel biçimle yarıştırılmıştı. Tercih sadece dilsel bir meseleden kaynaklanmıyordu. Hayatın başka alanlarındaki korumacılık ve yenilik yapma tutumlarıyla da ilişkiliydi. Dilsel muhafazakârlık ile siyasi muhafazakârlığın örtüşmesi bir kural değildir; fakat Yunanistan'da yaşanan buydu; benzer başka örnekler de vardır.

Fakat Yunan dilini ilgilendiren en önemli olgu, Yunan kültürünü taşıyan araç olarak üstlendiği roldür. Batı geleneğinin temelindeki düşünceler ve görüşler, ilk olarak eski Yunanistan'da ifade edilmiştir. Yunanlar epik ve drama gibi birkaç edebiyat türü geliştirdi; edebiyatlarını elbette Yunanca kaleme alıyorlardı. Pek çok bağlamda kullanılmasından ötürü, dilin yazılı biçimi, insan etkinlikleri açısından son derece faydalı ve çok yönlü bir aygıta dönüştü; bunun başlıca sebebi, zengin sözcük dağarcığı ve çeşitli türlerde mevcut metinlerin bolluğuydu.

Makedonyalıların, imparatorluklarının resmî dili olarak Yunancayı seçmesinin başlıca sebebi buydu. İlk zamanlarda kültürel açıdan Yunanların etkisi altında kalan Romalılar, imparatorluklarının doğu yarısında Yunanca-

nın resmî dil olmasına izin verdi; bu dilin itibarı, kültürdeki rolünden kaynaklanıyordu. İktidarda bulunanlar, buna eşdeğer bir şey sunamamış, bu dili kendi amaçları uyarınca kullanmayı yeğlemiştir. Yunanca ileride daha da yüksek bir statüye kavuşacaktı; çünkü Hıristiyanlığın ilk ve en önemli metinlerinin dili olacaktı.

Tarihi boyunca birkaç imparatorluğun yükselişini ve düşüşünü sağ salim atlatmayı başaran Yunanca, kendine özgü kültürel statüsünü korudu. Nadiren de olsa, bir dil siyasi kudrete üstün gelebilir.

7

LATİNCE — FETİH VE DÜZEN

İMPARATORLUK VE DİL

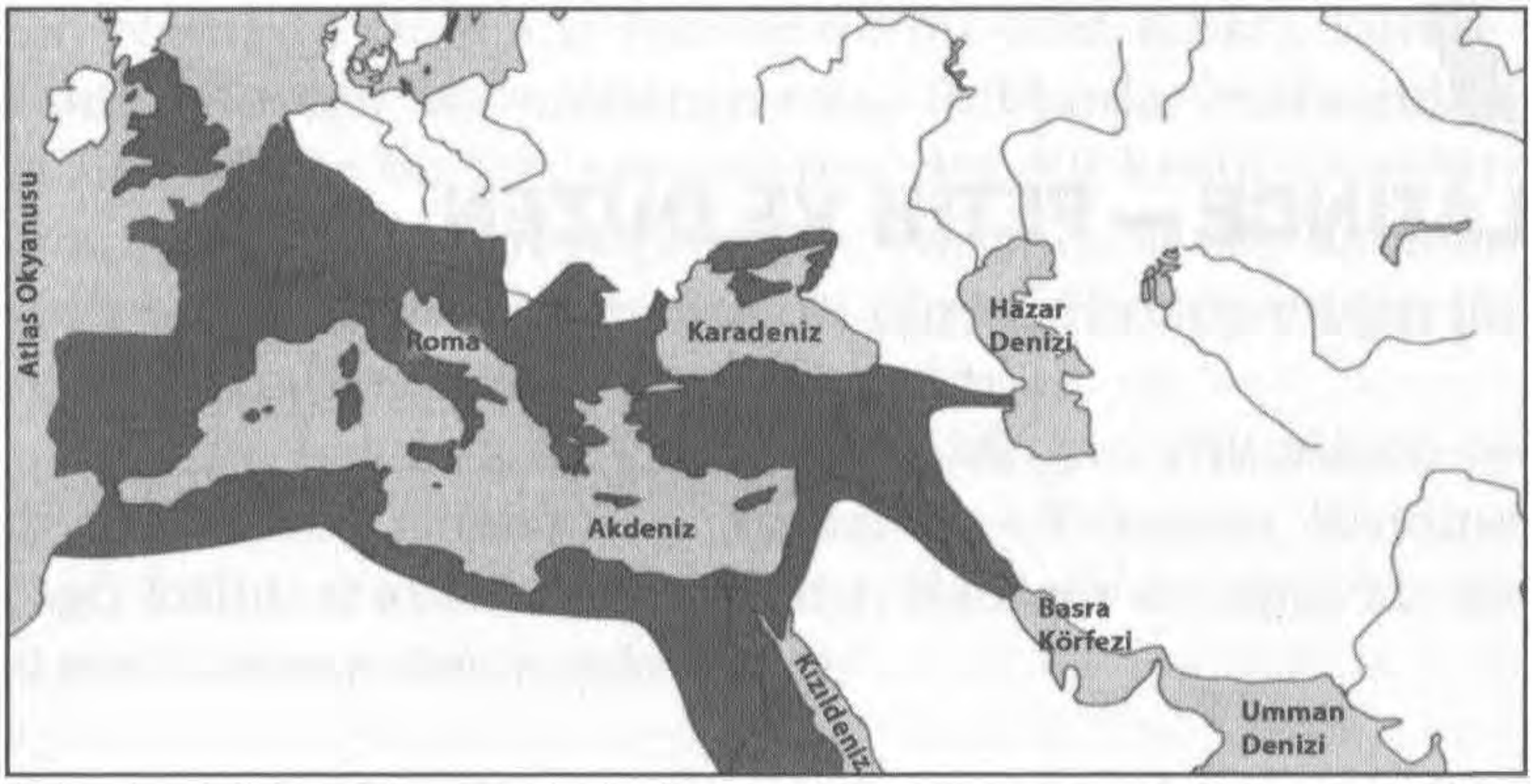
Sizin kaderiniz, Romalılar, halklara ve ülkelere hükmetmek!

Bu mısra, Romalı yetkililerin küstah tutumuna harika bir örnektir. İmparator Augustus'un isteğiyle Vergilius'un kaleme aldığı, Romalıların milli şiiri *Aeneis*'in ana pasajlarından birinde geçer.

Bu mısradan, ileriki dönemlerin emperyalistleri de faydalandı. Elimde, *Aeneis*'in 1930'larda Faşist dönem sırasında İtalya'da basılmış bir nüshası var. Bu satır, kapakta öne çıkarılmış.

İmparatorluk inşa eden biri olarak, Mussolini beceriksiz bir amatördü. Fakat Napoleon gibi modern zamanların çok daha yetkin fatihleri bile Romalıların yanında acemi görünür. Onların fetihleri, bu Korsikalınınkiler kadar hızlı ve göz alıcı değildi, ama çok daha uzun süre ayakta kalmıştır. Romalıların başarısının sebeplerinden biri, kendi dillerini yaymalarıydı.

Roma ilk başta İtalyan yarımadasının ortasındaki benzer onca devlet içinde alelade bir şehir devletti. Geleneksel olarak Roma'nın MÖ 753'te kurulduğu söylenir. Günümüzün tarihçileri ve arkeologları, bu değerlendirmenin hakikatten çok uzak olmadığını düşünüyor. İlk birkaç yüzyılda devlet, şu anki Roma şehrinin toprakla-

Harita 7.1 MS 100 civarında Roma İmparatorluğu

rından çok fazlasına sahip değildi. Roma'nın dili Latince o zamanlar sadece Roma'da konuşuluyordu; elbette çevresindeki kimi küçük şehir devletler de muhtemelen benzer diller konuşuyordu.

Aşağı yukarı en baştan itibaren Romalılar, daha fazla toprak ele geçirip komşu devletlere boyun eğdirmeyi hedeflemişti. Bu sayede nüfuz alanları yüzyıllar içinde genişledi. MÖ 4. yüzyılda, İtalyan yarımadasındaki baskın güç haline geldiler ve müteakip yüzyılın sonuna doğru, Sicilya dahil İtalya'nın tartışılmaz efendisiydiler. Hem doğuya hem batıya doğru sistemli olarak genişlediler ve MS 100 civarında imparatorluk en geniş sınırlarına ulaştığında, Romalılar Ren'in batısından (İskoçya ve İrlanda hariç) Tuna'nın güneyine kadar bütün Avrupa'ya, Mısır dahil bütün Kuzey Afrika'ya, ayrıca günümüzün Filistin, Suriye, Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk topraklarına ve çok daha fazlasına hükmediyordu. Akdeniz çevresini ve bunun ötesindeki geniş toprakları kapsayan bu devasa alan, imparatorluğun batı yarısının çözüldüğü MS 5. yüzyıla kadar, üç yüz yıl daha bütünlüğünü korudu.

MÖ yaklaşık 600'den kalma kimi yazıtlarda Latinceye rastlanır. Henüz bu erken tarihte bile bu dilin ve İtalya'nın başka dillerinin yazı biçimleri mevcuttu. Romalılar yazma

fikrini muhtemelen kuzey komşuları Etrüsklerden almıştı. MÖ 5. yüzyıla dek Orta İtalya'da baskın güç olan Etrüskler, Yunan alfabesini dillerinin gereksinimlerine göre uyarlamışlardı. Romalılar da Etrüsk yazısını tadil edip Latin alfabesini geliştirdi; o zamandan beri pek çok halk, dillerini yazarken bu alfabeden faydalanmıştır. Hemen her yerde hâlâ bu alfabeye rastlanır, mesela elinizdeki kitapta.

Yaklaşık MÖ 300'den önceki yüzyıllardan kalma çok az Latince yazıt var elimizde; günümüze hiçbir uzun metin ulaşmamış. Aslında Roma halkı muhtemelen fazla yazı yazmayan çiftçi ve askerlerden müteşekkildi. Fakat 3. yüzyılın sonundan itibaren Roma muazzam ekonomik kaynaklara sahip bir yer, Akdeniz çevresinde Yunanca konuşan şehirlerle yakın temas içindeki bir ticaret merkezi haline gelince, Latince edebiyat dili olarak yerleşti.

Bu bakımdan ve başka bakımlardan Romalılar, en başta Yunan modelini yakından takip etmiştir. Ancak kısa süre içinde Roma edebiyatı kendi maharetiyle öne çıktı, MÖ ve MS 1. yüzyıllarda zirvesine ulaştı. Cicero, Caesar gibi nesir yazarları, Vergilius ve Horatius gibi şairler bugün hâlâ okunan eserler yarattı ve bu süreçte can verdikleri edebiyat dili ve edebiyat tarzları 2.000 yıl boyunca Avrupalı yazarlara model oldu.

Fakat Yunanca yazının ve edebiyatın kökeni ile Roma'da buna karşılık gelen gelişmeler arasında büyük farklar mevcut. Öncelikle, en baştan itibaren bütün Romalı yazarlar homojen bir dil kullanmıştı. Lehçe farkları yoktu; çünkü dilin yazı biçimi elbette Roma'da konuşulan dili temel alıyordu. Bu durum, Roma şehrinin siyasal ve düşünsel etkinliğin tartışılmaz merkezi olduğu, gerisinin ise sadece çeper bölgeler statüsünde bulunduğu gerçeğini yansıtıyor.

İkincisi, istisnasız neredeyse tüm Romalı yazarlar Roma'da yaşıyordu ve çoğunlukla toplumun en üst katmanına mensuptular. Cicero da Caesar da devleti yönetmiştir; tarihçiler Sallustius ve Tacitus yüksek rütbeli birer komu-

tan ve yetkiliydi; filozof Seneca ise, İmparator Neron'un hem muhafızı hem de öğretmeniydi. Şairler Vergilius ve Horatius güçlü kişiler değillerdi, fakat İmparator Augustus'un himayesi altındaydılar. Roma edebiyatını şekillendirenler, iktidarın kalbine yakın duran insanlardır.

Fakat bu gibi insanların doğru düzgün konuşup yazabildikleri için böyle ayrıcalıklı konumlara ulaştığı da öne sürülebilir. Roma'da, büyük toplulukların önünde ikna edici konuşmalar yapabilmek elzemdi. Önde gelen insanların çocuklarının eğitiminde, topluluk önünde konuşma dersleri önemli bir yere sahipti; Roma tarzı eğitim büyük oranda belagat eğitiminden oluşuyordu. Öğrenciler, başka faaliyetlerinin yanı sıra, dillerini zenginleştirmek için de epey okuyor, konuşma hazırlayıp icra etme konusunda sistemli bir eğitim alıyordu. Konuşma ve yazma bakımından Latince dilinde ustalaşmak, Roma toplumunda başarıyı yakalamanın anahtarıydı.

Dile gösterilen dikkat bir tür saplantı haline gelmişti. Doğru dil normu yerli yerine oturmuştu. Herkesin, Roma'daki en iyi konuşmacılar ve yazarlar gibi konuşup yazması isteniyordu. Dilbilgisi ve belagat ustaları neredeyse her şeyi kurala bağlıyordu: imla ve telaffuz, biçimler, kelime tercihleri, tarzların dereceleri.

Roma'daki devlet iktidarı o zamanlar dili, yani Latinceyi ve bu dilin çok dar tanımlı bir biçimini benimsemişti. Başka lehçelerin ve tarzların ne ölçekte var olduğunu bilmiyoruz; çünkü korunmuş metinlerde resmî biçim hâkimdir. Duvar yazılarından ve gündelik konuşmayı taklit eden az sayıda metinden, var olduğunu tahmin ettiğimiz toplumsal çeşitliliğe dair genel bir izlenim ediniyoruz. Herkesin Cicero gibi konuşması mümkün değildi elbette. Fakat Roma hâkimiyeti sürdüğü müddetçe imparatorluğun farklı köşelerinde insanların lehçeler geliştirdiğini gösteren herhangi bir bulgu yok. Genel olarak, bildiğimiz haliyle Latince dili, çok az çeşitlilik sergiler.

Peki, Roma dışındaki vilayetlerdeki sıradan insanlar nece konuşuyordu? Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Latin-

ce başlangıçta yalnızca kentte konuşuluyordu, fakat zamanla hem yazı hem konuşma dili olarak yayıldı. Bu gelişmenin ayrıntılarını takip etmek zor olsa da, ana olgular berraktır. Milattan birkaç yüzyıl önce, İtalya'da aşağı yukarı yerli yerine oturmuş yazı biçimleriyle birlikte birkaç dil vardı ve bunların bir kısmı kesinlikle Latinceye kıyasla daha fazla insan tarafından konuşuluyordu. Etrüsk, Osk, Umbria dillerinde ve başka dillerde metinler günümüze ulaşmıştır. Yüzyıllar geçtikçe o dillerle yazılmış yazıtların ve metinlerin sayısı azalıyor ve görünen o ki MS 100'den sonra hiçbiri yazıda kullanılmamış. Konuşma dili olarak kullanılmış olabilirler, fakat bunu açıkça gösteren bulgu yok. Her halükârda, çok uzun süre önce yok oldular, bunun ilkçağda gerçekleştiği neredeyse kesin. Bunlardan türemiş hiçbir modern dil bulunmuyor; dolayısıyla Latincenin bütün İtalya'da bunların yerini almış olduğu belli.

Aynısı, Batı Avrupa'nın büyük kısmında da gerçekleşti. Romalılar, MÖ son iki yüzyıl içinde günümüzün Fransa, İspanya, Portekiz topraklarını ve Sicilya ile Sardinya adalarını fethettiğinde, buralarda pek çok dil konuşuluyordu. İlkçağın geç döneminde çoğu insan Latinceye geçmişti; günümüzde söz konusu topraklarda yaşayanların büyük çoğunluğu Latinceden türemiş diller konuşuyor. Başka diller konuşan iki grup var: Kuzey İspanya'da ve Güneybatı Fransa'da Basklar, Bretonya'da Bretonlar. Fakat Bretonların, Roma işgali sonrası Galya'da dillerini korumuş bir Kelt halkı olmaktan ziyade, geç ilkçağda Britanya'dan gelmiş Keltlerin torunu olduklarına inanılır.

Nasıl oldu da bunca halk Latinceye geçti? Başka dil konuşan bir devletin, o ülkeyi ele geçirip siyaseten egemen olması, daha önce bahsettiğimiz gibi, insanların uzun vadede bile özgün dillerini terk edecekleri anlamına gelmez. Örneğin yedi yüzyıllık İngiliz hâkimiyetine rağmen, Galler'de Galce hâlâ yaşıyor. Tarihte buna benzer pek çok örnek bulunduğundan, Roma İmparatorluğu'ndaki bu muazzam dil değişikliğini açıklamak gerektiriyor.

Sebeplerden biri kesinlikle yönetim biçimiyle ilgilidir.

Romalılar kendilerini göz alıcı fetihlere adamış olsalar da, bir toprağı ele geçirdiklerinde etkin bir yönetim kurmak için gerekli tüm adımları atarlardı. Fethedilen ülkeye kısa süre içinde valiler, askerler, vergi tahsildarları, hâkimler, müfettişler, gümrük memurları ve pek çok başka görevli gönderilirdi. Ticaret büyük oranda Romalı tacirlere devrediliyor, onlara ayrıcalıklı muamele ediliyordu.

Bu nedenle, toplumda üst basamaklara tırmanmak ya da sadece konumlarını güvence altına almak isteyenler Latince öğrenmek zorundaydı. Neredeyse her türlü meslekte ilerlemek için Latince bilmek şarttı ve bu dili öğrenmek pek çok üstünlük getiriyordu. Dahası, Roma öncelikle askerî bir güçtü, imparatorluğun her yerine yayılmış garnizonlarda çok sayıda asker besliyordu. Ordunun da dili Latinceydi; dolayısıyla bu mesleği seçenler Latince bilmek zorundaydı. Çok sayıda genç adam, dili öğrenmiştir. Örgün eğitime gelince, okullar sadece Latince eğitim veriyordu (bir de ileri düzeylerde Yunanca).

Kentlerde insanların muhtemelen birkaç nesil içinde Latinceye geçmesine karşılık, doğal olarak çoğunluğu barındıran kırsal alanda insanlar özgün dillerini çok daha uzun süre korudu. Fakat Latince nihayet kırsala da yayıldı. Daha dirençli toplulukların bile geç ilkçağda Latinceye geçmesinin sebeplerinden biri belki de, Latincenin yeni din Hıristiyanlıkla yakın ilişki içinde olmasıydı.

Hıristiyanlık Roma'ya erken bir tarihte ulaştı. MS 64'te şehir yandığında, bu yeni hizbin taraftarları kundakçılıkla suçlanmış, İmparator Neron pek çok Hıristiyanı işkenceye ve ölüme yollamıştı. İncil ve öbür Hıristiyanlık metinleri çok erken bir dönemde Yunancadan Latinceye tercüme edildi. İmparatorluğun batı yarısındaki Hıristiyanlar, kiliselerinde sadece Latince konuşuyordu. Hıristiyanlık güçlendi ve 4. yüzyılda Konstantin'in bu dine geçmesinden sonra, Roma devletiyle bağdaşır oldu. Kilise, inananların, devletin her türlü hükmüne oldukça farklı bir ölçekte katılmasını ve boyun eğmesini istiyordu.

Bu şekilde, Güneybatı Avrupa halkları Latince konuş-

maya başladı. Buna ilaveten Latince günümüzün Cezayir, Tunus, Libya topraklarında da neredeyse Avrupa'daki kadar yerleşti. Fakat birkaç yüzyıl sonra Kuzey Afrika'ya yeni fatihler, yani Araplar sökün edecekti. Arapların siyasi gücü ve İslam dini Arapçayı besliyordu ve ileride bahsedeceğimiz üzere, Latince buralarda zamanla unutuldu.

Roma İmparatorluğu'nun başka köşelerinde ise Latince asla egemen dil olamadı. İmparatorluğun doğu yarısında Romalıların resmî dil olarak Yunancayı kullandığını anlatmıştım. Britanya'da Latince, imparatorluğun çöküşünü sağ salim atlatacak kadar kök salamadı; bunun sebebi muhtemelen bu ülkenin geç bir tarihte ele geçirilmesi ve Roma'dan çok uzakta olmasıydı. Bu kuzey karakoluna göçmeye çok az Romalı yanaşmıştır belki de. Yakın temasın ve uzun soluklu yerel etkinin bulunmaması sonucunda, kesin bir dil değişikliği görülmedi.

DİL DEĞİŞİMİ VE DİLİN YOK OLUŞU

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkıldığı MS 5. yüzyılda, Güneybatı Avrupa'da çoğunluk Latince konuşuyordu; öbür dillerin ancak önemli unsurları ayakta kalmıştı. Bin yıl önce, Roma'nın kuruluş döneminde, bu bölgelerde insanlar hiç şüphesiz pek çok, belki yüzden fazla dil konuşuyordu; hiçbir dil kalabalık gruplarca konuşulmuyordu.

Tıpkı eski Mısır ve Çin'deki gibi, devlet ile dil arasında bir tür uyum vardı. Fakat o ülkelerde genellikle dilin korunması söz konusuyken, Roma İmparatorluğu'nda devlet dili muazzam bir yayılma evresine girdi. Güçlü merkezî iktidar tüm imkânlarıyla ve aygıtlarıyla, nüfusun büyük kesiminin, Latinceyi birinci dil olarak kabul etmesini sağladı.

Dil değiştirmek sıra dışı bir tutum değildir ve tarih boyunca defalarca gerçekleşmiştir. Fakat tarihte siyasi iktidarın el değiştirmesiyle birlikte, dilin de değiştirilmesi pek fazla örneğini gördüğümüz bir olay değildir.

İnsanların normalde başka dile geçmeye meyilli ol-

mamasının temel sebebi, dilin bir iletişim aracı olmakla kalmayıp, kişinin ait olduğu topluluğu ve kendisini tanımlamasının da aracı olmasıdır. Kişinin, anne babasından öğrendiği dil, o dili konuşanlarla güçlü bir duygusal bağ kurmasını sağlar. İnsanların, çok ciddi sebepler dışında anadillerinden vazgeçmemesinin nedeni budur.

Yine de insanların zaman zaman bu sıçramayı yaptıkları görülür. Sebepleri çoğunlukla Eski Roma'dakilerle benzerdir: Güçlü bir devletin etkisi ve ekonomik saikler, kimi zaman resmî dinle ortaklaşa çalışır.

Roma İmparatorluğu'ndaki dil değiştirme uygulamasının uzun vadeli etkisi pek çok dilin yeryüzünden silinmiş olmasıdır. Daha önce bahsettiğimiz üzere, binlerce yıllık dönemde, dünya tarihindeki başlıca eğilim budur. Bir dilin yok olmasının doğal yolu, muhtemelen Romalılar zamanında gerçekleşen durumdu: Belli bir dili konuşanlar yavaş yavaş başka bir dile geçer. İlk evrede aileler ikidilli hale gelir ve bir sonraki nesilde çocuklar, önce asıl dili öğrenmek yerine işe yeni dille başlar. Daha da ileride, asıl dili öğrenmeyi de bırakırlar.

Peki, bu iyi mi, kötü mü? Yanıt net değil. Bir dilin ortadan kaybolması, kültürel bir yapının gözden yitmesi anlamına gelir. Bütün kelimeleriyle ve ifadeleriyle, dilbilgisiyle ve sesleriyle bir dilin oluşması, yüzlerce ya da binlerce yıl alan bir süreçtir. Binlerce ya da milyonlarca insanın katıldığı, süregiden, toplu bir yaratım edimidir bu. Tüm o insanların deneyimleri ve fikirleri o dilin bünyesine işlenmiştir ve dil yeryüzünden silindiğinde, bütün bunlar geri dönüşsüz bir biçimde kaybolur.

Öte yandan, diller müzelerde korunacak yapılar değildir. Yararlanılan vasıtalardır ve insanların başka bir dile geçmesinin sebebi, karşılaştıkları durumda yeni dili kendileri ve çocukları için ifade aracı olarak yeğlemeleridir. Roma İmparatorluğu için geçerli olan sebepler çoğunlukla Çin'deki sebeplere benzer. Eğitim, kültür, din, önemli insanlarla temas, iş, para ve güç... hepsi önemlidir. Küçük ve aciz bir dile saplanıp kalmak yerine güçlü ve büyük

bir dili konuşursanız, bunların tümüne ulaşmanız kolaylaşır. İnsanların, anadillerinden vazgeçmesinin sağladığı üstünlük çoğunlukla bundan kaynaklanır.

Dil değiştirme ve dillerin yok oluşu, modern zamanda oldukça sık karşılaşılan durumlar olduğundan, bu konuya birkaç yerde daha döneceğiz. Latincenin yayılmadan sonraki tarihiyse, bunun tersi bir sürecin, yeni dillerin doğuşunun ilginç bir örneğidir. Dillerin doğuşu, Dokuzuncu Bölüm'ün konusu olacak. Şimdi, Latincenin Avrupa'da halen süren rolünü anlatacağız.

ULUSLARARASI DİL OLARAK LATİNCE

Batı Roma İmparatorluğu 5. yüzyılda pek çok Germen halkın istilasına uğradı: Ostrogotlar ve Vizigotlar, Suevler ve Vandallar, Burgonlar ve Franklar. Her topluluk, imparatorluğun bir köşesinde iktidarı ele geçirdi; böylece imparatorluk parçalara ayrıldı. Son Batı Roma İmparatoru 476'da tahttan indirilmiştir.

Bu siyasi kargaşa, başlarda dilsel durumda önemli bir değişiklik doğurmadı. İnsanlar Latince konuşmayı sürdürüyordu. Muhtemelen çok kalabalık olmayan Germen toplulukları güçlü bir üst sınıf oluşturduysa da, tebaaları onların dilini benimsemedi. Aksine, o Germen dillerinin tümü artlarında pek iz bırakmadan zamanla kayboldu. Gotik yazının kimi Kitabı Mukaddes cüzlerinin tercümesi sayesinde yazı dili olarak yerleştiği, 5. yüzyıldan kalma elyazmalarında hâlâ korunduğu doğru; fakat sözlü Gotik, tıpkı öbür istilacıların dilleri gibi ortadan kalkmıştır. İşgalcilerin dillerini koruduğu tek büyük alan Britanya'ydı; buna ileride değineceğiz. Kıta Avrupasının Germen fatihleri iktidarlarını kaybetmedi, ama yeni nesiller bir süre sonra tebaalarının diline geçti.

Bunun nedeni, Germen fetihlerinin yüzyıllar önceki Roma fetihlerinden çok farklı olması. Germenler etkili savaşçılardı; fakat yöneticileri, vergi tahsildarları, tüccarları,

yol mühendisleri ya da rahipleri yoktu. Dillerinin, hukuk ve ekonomi bağlamlarında Latincenin yerini alabilecek yazı biçimleri yoktu. Askerî güçle hâkimiyeti ellerine geçirebildiler, fakat vatandaşların yaşamı aşağı yukarı eskisi gibi sürdü.

Latincenin ve Roma kültürünün bu şekilde Germen işgalcileri mağlup ettiği söylenebilir. Fakat bu tam bir zafer değildi. İmparatorluk, küçük krallıklara, hatta ufak prensliklere ve dükalıklara bölününce, pek çok şey değişti. İletişim ve ticaret aksadı. Şehirler ve kasabalar önemlerini büyük oranda yitirdi, nüfusları azaldı. Bu süreçte birçok bölgede okuryazarlık bilgisi hemen hemen yok oldu. Okullar neredeyse yalnızca manastırların ve kiliselerin bünyesinde ayakta kalabildi. Geçim ekonomisi, hâkim ekonomik tablo haline geldi. Pek çok bölgede gerçekten önem taşıyan tek siyasi varlık, yörenin köşkü ya da konağıydı. 7. yüzyılda Batı Avrupa'da güçlü bir siyasi iktidar mevcut değildi ve Hıristiyan Kilisesi dışında hiçbir örgütlenme yok gibiydi.

Elbette bu durumun dil bakımından önemli sonuçları olmuştur. Elimizde o döneme dair pek fazla doğrudan tanıklık yok; çünkü insanlar bu yüzyıllarda çok az yazı kaleme almıştır. Yine de, olup bitenler hakkında makul tahminler yapmak mümkün.

Yazılan metinlerin tamamı Latinceydi. İmparatorluk dağılmış olsa da, Latince uzun süre boyunca eski sınırlar içinde, hatta ötesinde tek yazılı dil olarak kaldı. 6. yüzyılda nispeten çok metin üretildi ve eğitim alan kişilere çoğunlukla klasik yöntemle yazı yazma öğretiliyordu. 7. ve 8. yüzyıllarda çok az metin kaleme alınmıştır; var olanların dili de çoğunlukla tuhaftır. Klasik yöntemle yazmak istedikleri anlaşılan yazarlar, eğitim eksiklikleri yüzünden bunu başaramamıştır. Kâğıda dökmüş oldukları yazıların bazılarının tek kelimesini anlamak mümkün değildir.

Bu yüzyıllarda konuşma dili büyük bir değişim geçirmiş olmalı. Roma'nın merkezî iktidarının eski güçlü etkisi bütünüyle ortadan kalkmıştı. Artık ordu yoktu, okullar kapılarını kapamıştı ve tacirler, imparatorluğun bir kö-

şesinden diğerine fikirler ve sözcükler taşımıyordu. Minik bucaklar kendi hallerine bırakılmıştı, dış temaslar asgariye inmişti. Bu bir bakıma, Roma'nın fetihlerinden önceki döneme dönüş anlamına geliyordu.

Bu gelişmenin dil açısından sonuçları beklendiği gibi gelişti. Eskiden Roma İmparatorluğu olan toprakların farklı köşelerinde konuşma biçimleri hızla birbirinden uzaklaştı. Her bölge kendi konuşma alışkanlıklarını oluşturdu. İmparatorluk ayakta kaldığı müddetçe Latince hiç ya da çok az lehçe farklılığı göstermişti; fakat imparatorluğun çöküşünden sonraki birkaç yüzyıl içinde, homojen imparatorluk dili pek çok bölgesel ve yöresel dile dönüştü. Dilsel değişiklikler artık denetim altında tutulmuyordu.

Bunu, sonrasında olup bitenlerden ve eski imparatorluğun çeşitli yerlerindeki konuşma biçimleriyle ilgili kimi yazılı bildirilerden biliyoruz. Fakat uzun müddet, yeni yazı dilleri boy göstermedi. 7. ve 8. yüzyıllarda bir şeyler kaleme almış bir avuç kişi ellerinden geldiğince Latince yazmıştır. Bunların neredeyse hepsi ruhban mensubu ya da keşişti.

Ancak 800'lerde durum değişti. Kilise okulları ıslah edilip iyileştirilmiş, daha fazla insan Latince okuma yazma öğrenmişti. 12. yüzyıla gelindiğinde, Latince bütün Avrupa'da (Roma İmparatorluğu'na katılmamış kimi ülkeler dahil; mesela günümüzün Almanya, Danimarka, Polonya toprakları gibi) yaygınlıkla yazıda kullanılıyordu. Avrupa genelinde baskın yazı dili Latinceydi ve birçok ülkede başka bir dille yazılmıyordu. O sıralar artık kimsenin anadili olmasa da, Latince pek çok bağlamda konuşuluyordu, özellikle de Kilise adamları arasında. Bunlar okulda Latince konuşmayı ve yazmayı öğrenmek zorundaydı.

Latince birkaç yüzyıl boyunca Avrupa'nın ortak yazı dili olarak kaldı. Öteki yazı dillerinin doğurduğu rekabet zamanla arttıysa da, Latince ayrıcalığını korumuş, ancak yavaş yavaş mevkisini kaybetmiştir. İleride buna değineceğiz.

Latince, Kilisedeki egemenliğini 16. yüzyılın ilk yarısındaki Reform hareketine kadar sürdürdü. Reformla birlikte Protestan kiliseleri, ibadeti ulusal dilleriyle yapmaya

geçti. Katolik kilisesiyse, Latince konusundaki ısrarını sürdürmüştür. 1960'lara kadar bu dil, dünyanın her yerindeki Katolik kiliselerinin mihraplarında konuşuldu.

Bilim ve yüksek eğitim dünyasında da, Latince çok uzun süre yazı ve konuşma dili olma özelliğini sürdürdü. Bilimsel ve akademik metinlerin başka dillerle yazılması ancak 18. yüzyılda kabul görmeye başladı. Fransız Descartes, İngiliz Newton, Alman Leibniz gibi önceki yüzyılların büyük düşünürleri, öncü eserlerini Latince kaleme almıştır.

Dolayısıyla Latince, artık anadil olarak konuşulmasa da, yazı dili ya da bilim kültür dili olarak varlığını korudu. Yüzyıllar boyunca farklı anadiller konuşan insanların yazı ortamı görevini görmüş, sonraki yüzyıllarda yavaş yavaş çökerken yerini diğer dillere tedricen bırakmıştır. Bugün hâlâ Katolik kilisesinde ve bilimin kimi alanlarında bir ölçüye kadar kullanılıyor; özellikle tıpta ve biyolojide uluslararası terminoloji dili olarak.

O halde, uzun müddet boyunca tüm eğitimli Avrupalılar (İngilizler de dahil), en azından iki dilliydi. Anadillerinin yanı sıra okulda Latince yazıp konuşmayı öğreniyorlardı. Aslında okulun ana amacı buydu ve elbette bu, sorunlu bir durumdu. Öte yandan, Latince öğrenmiş kişi, bütün Avrupa'dan insanlarla hem yazılı hem sözlü olarak iletişim kurabiliyordu. Bizim zamanımızda İngilizce dünyanın pek çok köşesinde benzer bir rolde; fakat buna daha sonra değineceğiz. En azından, İngilizce'nin henüz uluslararası bir dil olarak, altı ila yedi yüzyıl önce Latincenin Avrupa'da yerleştiği ölçüde kurumsallaşmadığını belirtelim.

Latin dili, Avrupa'daki konumunu çoğunlukla Kiliseye borçluydu. Hıristiyan inancı yüzyıllar boyunca toplumsal yaşamın sorgulanamaz bir köşe taşı olarak kaldı ve hâkim kurum, Hıristiyan kilisesiydi. Batı kilisesi en başta Latinceyi seçmiş ve bu durumu sürdürmüştür. Binyılın büyük kısmında örgün eğitim Kilise eliyle verilmiştir ve bu durum hayati sonuçlar doğurmuştur; çünkü okullarda iş

başında olanlar, hangi dille yazılacağını da belirliyordu.

Dolayısıyla toplum, insanların konuştuğu dili temel alan bir yazı dili kullanma ihtiyacı duymuyordu. Çocuklar yazı dilini, konuşmaya başladıktan çok sonra, okulda öğrenir. Büsbütün farklı bir dili benimseyip, ilk konuşulan dili yazmayı asla öğrenmemek mümkün. Ortaçağın büyük kısmında Avrupa'da durum buydu. Günümüzde Afrika'da ve Asya'da yüz milyonlarca insan benzer bir durumda; ancak onların okul dili Latince değil, İngilizce, Fransızca ya da Portekizce.

LATİNCENİN ETKİSİ

Latince yaygınlıkla ve uzun müddet kullanımda kaldığı için, tüm ana Avrupa dillerini etkilemiştir. Bu dillerin pek çok kelimesi ortak ve sözcük dağarcıkları genelde Latince kelimelerden oluşuyor, ayrıca önce Latinceye alınıp sonra bu dillere aktarılmış Yunanca öğeleri de kapsıyor. İngilizcedeki Latince kökenli kelimeler çoğunlukla Fransızca üzerinden bu dile girmiştir.

Vergilius'un bu bölümün başında aktardığımız mısrasının Latincesi şöyle:

Tu regere imperio populos, Romane, memento!

Mısranın bire bir çevirisini ele alalım: "Sen, Romalı, imparatorluktaki halklara hükmetmeyi unutma!" Cümledeki tek tek her kelime, bir ya da daha fazla İngilizce kelimenin temelini oluşturur. *Regere*, yani hükmetmek, *regent* [naip] ve *regiment* [askerî alay, kalabalık] gibi İngilizce kelimelerin kökenidir ve bunun sıfat-fiili *rectus*, yani 'hükmedilmiş', *correct* [doğru] ve *direct* [doğrudan] gibi kelimelerin kökünü oluşturur. İngilizce *reign* [hüküm sürmek] kelimesi, bununla yakından bağlantılı Latince *regnare* kelimesinden geliyor. *Imperio*, İngilizce 'empire' [imparatorluk] kelimesine ve pek çok başka sözcüğe can vermiştir, örneğin *imperialism* [emperyalizm] ve *imperialist*

[emperyalist] gibi. *Populous* 'peoples' (halklar), İngilizceye Fransızcadan *people* biçiminde girmiştir; fakat aynı Latince kelime, *population* [nüfus] ve *populist* [popülist] gibi terimlerin doğrudan modelidir. *Romane* 'Romalı', Latincede *Roma* adıyla anılan şehrin isminden geliyor. İngilizcede, doğrudan ya da dolaylı olarak bu isimden türetilmiş başka kelimeler de var, örneğin *romance* [gönül ilişkisi] ve *Romania* [Romanya] gibi. *Memento* "unutma!", İngilizcede bazen hiç değiştirilmeden bu haliyle, 'hatırlatıcı' anlamında kullanılır. Bu kelimenin türediği köke, *memory* [bellek], *memorize* [ezberlemek] ve *remember* [hatırlamak] gibi İngilizce kelimelerde de rastlanıyor.

Özetlemek gerekirse, bu Latince mısradaki her kelime, gündelik, sıradan bazı İngilizce kelimelerle bağlantılıdır. Bunların hepsi ya doğrudan Latinceden alınmıştır ya da Fransızca üzerinden veya nadiren İtalyanca gibi başka modern Avrupa dilleri üzerinden İngilizceye girmiştir. Mısranın ilk kelimesi *Tu*, bir istisna. Aslında bunun İngilizce muadili var (artık kullanım dışı): *thou* [sen]. Bu, bir ortak miras örneğidir. Kelimenin hem Latince hem İngilizce biçimi, bunu kendi öncüllerinden, Kök-Hint-Avrupa dilinden miras almıştır.

Dolayısıyla Latince, doğrudan ya da dolaylı yollarla İngilizceye pek çok kelime katmıştır. Latince kelimeler çoğunlukla alelade cisimlerin tanımlarından ziyade soyut kavramlardır; bu örneklerde de bunu görebiliyoruz. Latince ve Yunanca, gerçekliği betimleyip anlamak amacıyla kullanılabilecek kelimeler ve kavramsal çerçeveler sunmuştur. Kavramlar olmasa, dünya kargaşa içindeymiş gibi görünürdü. Öte yandan kavramlar, gerçekliğe, kavramların kendisi dışında var olmayan bir tutarlılık atfedebilir. Latince ve Yunanca üzerine kurulmuş olan Avrupa sözcük dağarcığı, ister iyi ister kötü olsun, gerçekliğin özelliklerini gözlemleyip fark etmemizi sağlayan gözlükler sunmuştur bize.

8

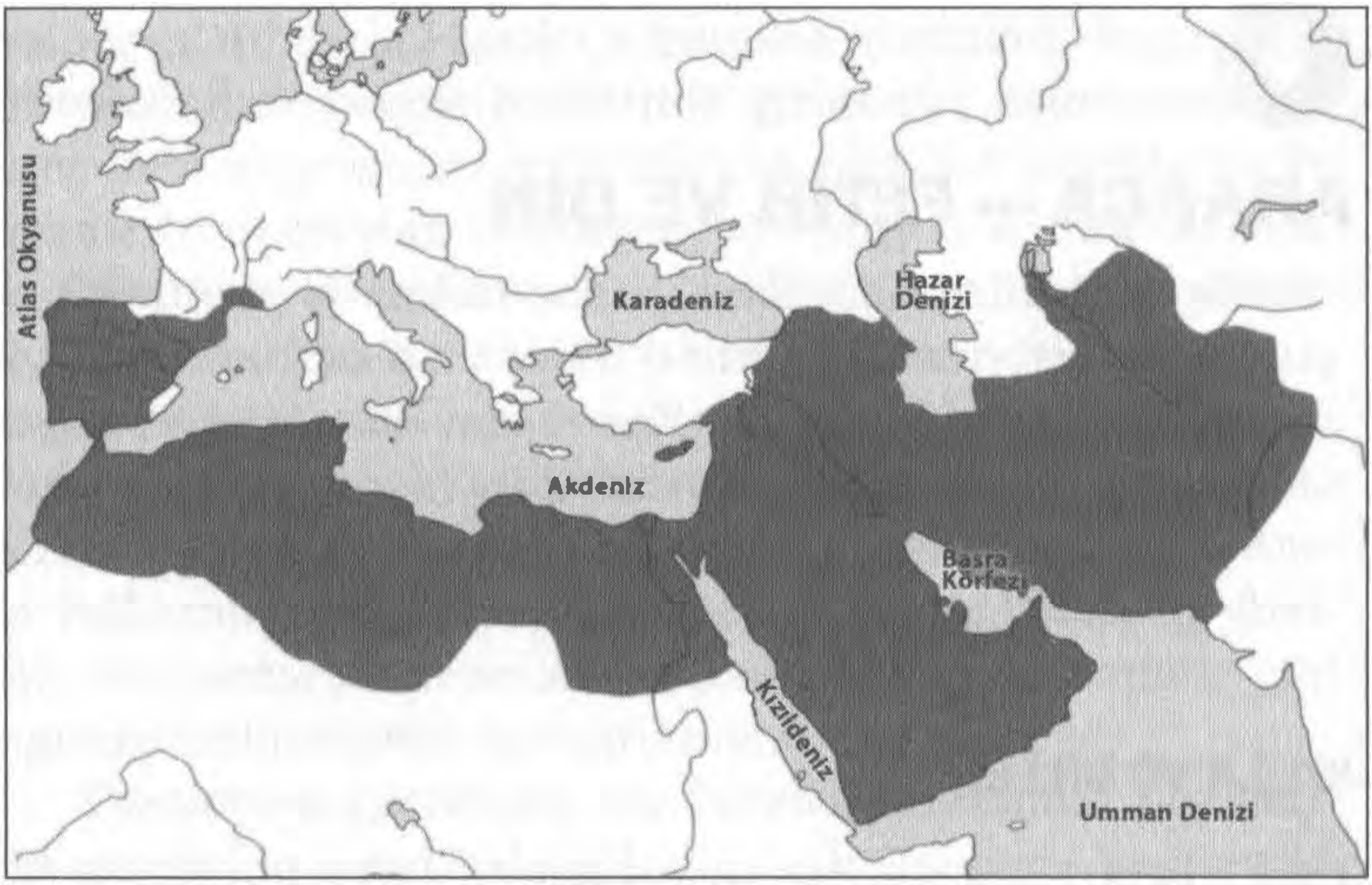
ARAPÇA — FETİH VE DİN

İSTİLA VE DİLLER

611 yılında Arapça, Arap yarımadasının diliydi ve İslam henüz mevcut değildi. 711 yılında Arapça konuşan Müslümanlar, günümüzün İspanya topraklarının büyük kısmını fethederken, kimi Müslüman orduları, yaklaşık 6.000 kilometre doğuda, günümüz Pakistanının bir bölgesi olan Sind'de çarpışıyordu. Arada kalan toprakların tamamı çoktan Müslüman hâkimiyeti altına girmişti.

Kayıtlı tarihte bu kadar köklü değişim pek yoktur; büyük çaplı dil değiştirmelere daha azının bile yol açtığı görülür. Fatihlerin sadece toprak ve iktidar peşinde olmayışı bu vakayı çok özel kılıyordu: Onlar görevleri dinlerini yaymak olan kişilerdi.

Kimi diller, o ya da bu şekilde dinle bağlantılıdır. İbranice en baştan itibaren Yahudiliğin dili olmuştur ve hâlâ öyledir. İbranice kimi metinleri Hıristiyanlar da Müslümanlar da kutsal sayar. Sanskrit, Hinduizm için çok önemli; Pali ile Sanskrit ise Budacılar için önde gelen diller. Önceki iki bölümde açıkladığımız gibi, Yunanca ve Latince, Hıristiyanlık içinde özel birer yer işgal ediyor. Tüm bu diller, anadili olma özelliklerini yitirdikten çok uzun süre sonra dinî bağlamda yazılmış, konuşulmuştur. Arapça vakası bir parça farklı. Araplar, bu yeni dini pek çok halka hızla yayabildi ve bir süre sonra bu halkların

Harita 8.1 750 civarında Arap âlemi

birçoğu, Arapların dilini anadili olarak benimsedi. Yazı dili olarak hâlâ kullanımda olan Arapça, Kur'ân'ın kaleme alındığı 7. yüzyıldan beri ancak asgari düzeyde değişiklik geçirmiştir.

Dinin kurucusu Muhammed, nüfuzunu genişletme arzusu taşıyan siyasi bir önderdi aynı zamanda. Öldüğünde, mürit sayısı hatırı sayılır bir rakama ulaşmıştı. Halefleri, geniş ve gitgide büyüyen ordulara komuta etmiştir. Bu Arap savaşçılar, hem iç savaşlardan hem de daha büyük komşularla girilen savaşlardan sağlam bir deneyim edinmişlerdi.

Yine de çölden gelen bu savaşçıların sadece onlarca yıl içinde böyle geniş toprakları ele geçirebilmesi oldukça kayda değer. Bunu kısmen, bu toprakları sorunlarla boğuşan egemenlerin elinden almış olmalarına bağlayabiliriz. Pers İmparatorluğu, Arap yarımadasından Hindistan'a kadar uzanıyordu. Kuzeyde ve batıda Bizans İmparatorluğu vardı. Bu büyük uluslar, 7. yüzyılın ilk yarısında birbirleriyle uzun soluklu ve yıkıcı savaşlara girişmişlerdi. Persler yirmi yıl boyunca Bizans topraklarının koca bir

kısmını işgal etmiş, fakat Bizans imparatoru karşı saldırıya geçmiş, hatta Pers başkenti Ktesiphon'u almayı başarmıştı.

Arapların saldırıya geçtiği 640'larda, Pers İmparatorluğu o yıkıcı yenilginin doğurduğu ağır iç sorunlarla boğuşan, çöküşün kıyısında bir imparatorluktu. Doğu Roma İmparatorluğu da iyi durumda değildi. Persler karşısında kazanılan zafer hiç şüphesiz bir nimetti; fakat ülkenin ekonomisi felaket haldeydi ve yönetim işlevsizleşmişti. Araplar hem siyasi hem askerî bağlamda azami üstünlüğe sahipti; çünkü birbirlerine darbe indirmek uğruna tüm kaynaklarını tüketmiş iki üstün güçle karşı karşıyaydılar.

Doğuda Pers İmparatorluğu tamamen çökerken, Araplar her şeyi ele geçirdi. Batıda Bizans İmparatorluğu ayakta kaldı, ama çok küçüldü: Ellerinde kalan, günümüz Türkiye toprakları ile Güneydoğu Avrupa'nın kimi bölümleriydi. Araplar, Suriye'yi, Filistin'i, Mısır'ı ilhak etti. Ayrıca Afrika kıyısından Atlas okyanusuna kadar ilerleyip, İspanya'nın büyük kısmına el koymak amacıyla boğazı aştılar. Böylece, eskiden Batı Roma İmparatorluğu'na ait olan geniş topraklara yayıldılar.

Bu devasa ülke birkaç yüzyıl boyunca en azından kâğıt üzerinde ruhani iktidarı icra eden halifenin idaresinde, siyaseten az çok birleşik kalmıştır. Toprakların her yerinde tam denetim sağlayan güçlü bir merkezî yönetim asla kurulamadı; bölgeler fiilen oldukça bağımsızdı ve birçok ihtilaftan sonra birkaç ayrı devlet ortaya çıktı. Dolayısıyla bu görkemli fetih, ayakta kalmayı başaran bir imparatorluğun başlangıcı olamadı.

Öte yandan fatihler, İslam'ı yayma girişiminde çok başarılıydı. Ele geçirdikleri tüm ülkelerin başlıca dini İslam olmuştur ve çoğunda hâlâ öyledir. Buna ilaveten dinin yayılımı o zamandan beri başka doğrultularda da sürmüştür. Günümüzde Bangladeş ve Endonezya, neredeyse bütün nüfusun Müslüman olduğu büyük ülkeler; İslam ayrıca Sahra'nın güneyindeki Afrika topraklarında da önemli bir din. Kısacası dinin yayılımı, askerî zaferler-

den daha kayda değer ve uzun soluklu oldu.

Fakat Arap dili aynı şekilde egemen olamadı. Önceki bölümlerde, siyasi değişikliklerin genellikle dil geçişlerinden daha hızlı olduğunu ve göz alıcı istilaların her zaman dilsel durumu değiştirmediğini gördük. Kutsal metinlere sahip dinlerin kaçınılmaz olarak tek bir dille temel bir ilişkisi vardır; fakat dilin, dinle birlikte yayılması şart değildir.

MS 6. yüzyıla kadar geniş Arap yarımadasında göçebelerin ve kalıcı yerleşimcilerin dili olan Arapça, İbraniceyi, Fenike dilini ve birçok başka dili kapsayan Sami dilleri grubuna üyedir. Bu dil, Fenike dilinden türemiş bir alfabeyle yazılıyordu ve hâlâ aynı alfabe kullanılıyor. Fenike dili, Yunan alfabesinin de çıkış noktasıydı; dolayısıyla temel ilkeler bizim yazımız için de geçerli. Fakat Arapça sağdan sola yazılır ve karakterlerin biçimi, kelime içindeki konumlarına göre bir parça değişkenlik gösterir. İslamdan önce yazı geniş çaplı kullanımda olmasa da, göçebe Bedeviler olağanüstü şiirler üretiyordu; bu şiirler, en erken yazılı metinler arasındadır. Muhammed, Kur'ân başlığı altında derlenecek metinleri söyleyerek yazdırmıştı. Bu kitap ve Bedevi şiirleri, klasik yazı Arapçasının normlarını belirlemiş metinlerdir. Siyasette ve kültürde gerçekleşen neredeyse patlama biçimindeki ilerleme sayesinde bu yazı dili, kısa süre içinde yeni kurulmuş imparatorlukta dinin, yönetimin, kültürün dili oldu.

Konuşma Arapçası da zemin kazandı. Yeni ülkelere asker ve yerleşimci olarak kaç Arabın göç ettiğini söylemek zor; fakat en başta çoğu yerde azınlıkta kalmış olmalılar. Çoğu göçmenin oralarda yerleştiği ve pek azının geri döndüğü görülüyor. Arap yarımadası muhtemelen aşırı kalabalıktı ve Araplar, fetihten çok önceleri de günümüzün Suriye ve Irak topraklarına göç ediyordu. Sonrasında ele geçirdikleri ülkelerde elbette en yüksek konumları elde ettiler. En başta pek çoğu kışlalarda konaklıyordu; fakat kışlalar zamanla genişleyip, Arapça konuşulan yeni kasabalar haline geldi. Bu tür kasabalar, dilin daha fazla yayılmasında çekirdek işlevi görmüştür. Eski, köklü şehir-

lerde Arap önderler başa getiriliyordu ve Arapça, İslamın sahasında dayatıldığı gibi, idari işlerde de dayatılıyordu. Bunun etkisiyle, kimi şehirler oldukça kısa süre içinde Arapça konuşmaya başladı.

Bununla birlikte, eski Pers ve Bizans imparatorlukla-rının çeşitli köşelerinde belirgin farklılıklar vardı. Arapça günümüzün İran topraklarına, Pers ülkesinin kalbine nüfuz etmekte başarılı olamamıştı. Pers dili (Farsça), temeli sağlam ve dinamik bir kültürün ortamıydı, hem kentsel hem kırsal alanlardaki nüfusun konuştuğu dildi. Sonuçta Arapça kimi bölgeleri işgal edip baskın dil oldu, Eski Farsça yazı dili kullanımdan kalktı. Fakat nüfusun büyük kısmının konuşmayı sürdürdüğü Farsça, 10. yüzyılda hakiki bir diriliş yaşadı. Günümüzde Arapça alfabesiyle yazılmasına ve başka açılardan da etki altında kalmış olmasına rağmen, Farsça hem yazı hem konuşma dili olarak konumunu güvence altına almayı başardı. Arapça asla Doğunun başlıca dili olmadı.

Mezopotamya, yani günümüzün Irak toprakları ise çok farklıydı. Yalnızca egemenlerin ve yöneticilerin dili olan Farsça kısa süre içinde yok oldu. Özellikle kentlere çok sayıda Arap göç etti ve Arapça kısa süre içinde pek çok kasabanın ve şehrin dili haline geldi. Zamanla kırsal nüfus da Aramiceyi terk edip Arapçaya geçti. Ülkenin kuzey kısmında konuşulan Kürtçe ise ayakta kalmayı başardı; Kürtler İslam dinini benimsemiş olmasına rağmen, o bölgede hâlâ Kürtçe konuşulur.

Eski Doğu Roma İmparatorluğu topraklarında, Suriye'de, Filistin'de, Mısır'da Yunanca, İskender'in MÖ 4. yüzyıldaki işgalinden itibaren neredeyse bin yıl boyunca egemenlerin ve bürokratların dili olagelmişti. Şehirlerdeki nüfusun önemli bir kısmı da muhtemelen Yunanca konuşuyordu. Fakat özellikle kırsal bölgelerdeki çoğunluk, yüzyıllar boyunca konuştuğu dilleri koruyordu: Suriye'de ve Filistin'de Süryanice ve Aramice, Mısır'da Mısırca (ileride Kopt dili denecekti).

Araplar bu bölgelerde de resmî dil olarak Arapçayı kul-

lanıma soktu. Yerinden edilen Yunanca iki yüz yıldan kısa süre içinde tamamen ortadan kaybolmuş gibi görünüyor. Dilin siyasi desteği kalmayınca, konuşanların da dili kısa süre içinde terk ettiği sonucuna varabiliriz. Bu ülkelerde çoğunluk Hıristiyan olsa da, Yunanca dinî bağlamda da az kullanılıyordu. Suriye'de Kilise'nin dili Süryaniceydi; Mısır'da Kopt kilisesi vardı. Dolayısıyla, Bizans egemenliği ortadan kalkınca, Yunanca bütünüyle unutuldu.

Arapçanın rolü başta Yunancanınkine benziyordu; fakat Arapça konuşan göçmenler erken aşamalardan itibaren kalabalıklar halinde gelmiş gibi görünüyor. Dil kısa süre içinde şehirlerin dışında bile konuşulur oldu; fakat baskın dil haline gelmesi biraz zaman aldı. Arapçanın yaklaşık dört yüz yıllık egemenliğinden sonra, 11. yüzyılda Hıristiyan Koptlar kendi edebiyatlarını Arapça yazmaya başladı; bunun sebebi muhtemelen çoğunluğun o dile geçmiş olmasıydı. Kopt dili uzun süre konuşulmuştu; fakat birkaç yüzyıldır anadil olarak konuşulmuyordu. Hıristiyan Kopt kilisesi hâlâ mevcuttur ve kadim dili kullanmayı sürdürüyor. O halde Koptların din değiştirmeden dil değiştirdiği söylenebilir.

Batıda, Afrika'nın kuzey kıyısındaki nüfusu kalabalık bölgelerde eski kent dilleri olan Latince ile Yunanca terk edildi ve Arapça benimsendi. Fakat orada da Arapça, genel halk içinde ancak yavaş yavaş yayıldı. 11. yüzyılda Arap yarımadasından gelen ikinci dalga göçmenlerin belirleyici olduğu düşünülüyor; zira şehirlerin ve bereketli kırsal alanların o tarihlerde Arapçayı benimsemiş olduğu görülüyor.

Fakat Kuzey Afrika nüfusunun büyük bir kısmı, Berberi dillerini konuşmayı sürdürüyordu. Fenikelilerin, Yunanların, Romalıların, Vandalların ve Arapların art arda istilalarından önceki kadim zamanlardan beri bölgede bu diller konuşuluyordu. Çoğu Berberi, iç bölgelerde yaşıyordu ve bazıları göçebeydi. Pek çok Berberi önder Arap istilacılarla ittifak kurdu; böylece Berberiler, müteakiben yaratılan devletlerde önemli roller üstlendi. Berberiler kısa

süre içinde Müslümanlığa geçtiyse de, çok azının Arapçayı benimsediği anlaşılıyor; bu iki dil yüzyıllarca birlikte var olmuştur. Elbette Arapça yavaş yavaş zeminini genişletti; fakat bugün bile Fas'ta ve Cezayir'de Berberi dili konuşan geniş azınlıklar mevcut.

Dolayısıyla, 7. yüzyıldaki değişimin dil bakımından nihai sonuçları, Irak ve Akdeniz kıyısı boyunca günümüzün Lübnan ve Suriye topraklarından Fas'a kadar uzanan ülkelerin, Arapça konuşan ülkeler haline gelmesidir. Arapçanın kırsal alanlarda yerleşmesi uzun zaman, en azından dört ila beş yüzyıl sürdü. Dillerini hâlâ değiştirmemiş pek çok topluluğa rastlanıyor.

Bu noktada birkaç soru sorulabilir. Arapça neden eski Roma topraklarında ağır basarken, Irak hariç, eski Pers İmparatorluğu topraklarında etkisiz kaldı? Yanıt, Pers ülkesinin büyük nüfusunun hem şehirlerde hem kırsalda bütünüyle Farsça konuşmasıymış gibi görünüyor. Araplar bazı şehirlere yerleşmiş olsa da, bütün nüfusu etkileyecek kadar kalabalık değillerdi. Öte yandan batıda, egemen kent azınlıkları, kırsal bölgedeki halkın konuşmadığı dilleri kullanıyordu. İki yüzyıl öncesine kadar kırsal nüfusun, kent nüfusuna kıyasla her zaman en az on kat fazla olduğunu da unutmayalım. Sonuçta Yunanca ve Latince, artlarında fazla iz bırakmadan silinebildi. Kırsal bölgelerde insanlar dillerini kolayca değiştirmedi; fakat Arapça, şehirlerde ve kasabalarda tamamıyla egemen konuma geldi. Muhtemelen kırsal alanlara bile muazzam bir Arap göçü yaşanmıştı; en azından, daha önce Yunanca ve Latince konuşan insanlara kıyasla çok daha fazla Arabın buralara geldiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla Arapça sonunda çoğu yerde üstünlüğü ele geçirdi.

Peki din? Elbette çoğu insanın Müslümanlığa geçmesi çok önemli bir olgudur; fakat konuşma dilindeki değişiklik, din değişiminin kesin sonucu değildir. Dahası, İslam inancını kucaklamayan kimi halklar da Arap dilini benimsemiştir. Koptlar, dinlerinden değil dillerinden vazgeçerken, Persler, Kürtler, Berberiler dillerini değiştirme-

den din değiştirdiler. Bu iki tür değişiklik çok farklıdır. Birey, yeni bir dini, bilinçli bir seçim yaparak ya da bir nevi teşvikle kısa sürede kabul edebilir; fakat kişinin dil değiştirme sürecini tek başına tamamlaması, anadilini unutması imkânsızdır. Elzem olan gelişme, çocukların, anne babalarının konuştuğundan farklı bir birinci dil öğrenmesidir; bu da ikidilli topluluklarda mümkündür.

Bu sebeple, dil değiştirmeler genellikle farklı diller konuşan pek çok insanın yakın temas içinde olduğu yerlerde daha kolay gerçekleşir. Bu toplumsal profil, kırsala göre şehirlerde çok daha geçerlidir; dolayısıyla dil değiştirmede şehirlerin başı çekmesi doğal. Nüfusu kalabalık Nil deltasında Koptların Arap dilini benimsemesi, buna karşılık, Sahra çölünün çeperlerindeki Berberilerin bu dili benimsememesi, bu yüzden pek de şaşırtıcı değil.

YÜKSEK KÜLTÜRÜN DİLİ OLARAK ARAPÇA

Büyük fetihlerden sonraki yüzyıllarda, edebiyat Arapçası alanında kayda değer başarılar elde edildi. İslam ve kutsal metni Kur'ân doğal olarak en itibarlı konumdaydı; fakat genel eğitimin ve bilgi birikiminin artması çok önemli sayılıyordu. Arapça neredeyse sadece konuşma dili olagelmişken, kısa süre içinde din sahasının çok ötesine geçip, her türlü yazılı bilgi aktarımının gerçekleştiği canlı bir ortama dönüşmüştü. İdari işlerde, ticari işlemlerde, askeriyede kullanılıyordu. Ayrıca kısa süre içinde kurmaca yazın, felsefe ve din metinleri için de kullanılır oldu. Eskiden kullanımda olan çeşitli yazı dillerinin yerine Arapçayı geçirme siyaseti belirlenmiş ve genel olarak yürürlüğe sokulmuştu.

Irak'ta Bağdat ve İspanya'da Cordoba (Kurtuba) gibi şehirler, pek çok kaynaktan gelen etkileri soğurup dönüştüren önemli düşünce merkezleri haline geldi. Bizans, günün teknolojisine ve bilimine dair bilgi temin ediyordu; fakat hepsinin ötesinde kadim Yunan edebiyatını ve fel-

sefesini sunuyordu. Doğuda önemli Pers yazarlar vardı, ayrıca Müslüman dünyasının pek çok yerinde Yahudi âlimler bulunuyordu. Daha da doğuda Araplar, Hint uygarlığıyla temasa geçmişti; İspanya'da ise Katolik Hıristiyanlıkla ve Latince yazı diliyle tanışmışlardı. Avrupa'nın erken ortaçağı olarak anılan dönemde Arap kültür yaşamı çiçek açıyordu.

Bu dinamik ortamda Arapça yazı dili, çok sayıda seçkin yazar tarafından geliştirildi. Dil kullanımında Kur'ân ve eski şiirler örnek alınıyordu, dilbilgisi kuralları ve doğru kullanım hakkında tartışmalar erkenden başlamıştı. Dilin Kur'ân'daki şekliyle ve Muhammed'in zamanında Bedevilerin kullandığı biçimde yazılması gerektiği fikri herkesçe kabul görüyordu. O halde dilin yazı normu, Latincenin yazı normu kadar sabit ve değişmezdi, ayrıca kutsal yazıyı temel alıyor olmak gibi ilave bir otoritesi mevcuttu. İlkokullarda, Kur'ân okuma ve dinî eğitimin yanı sıra katı kurallı bu dil de öğretiliyordu. Elbette medreselerde yani yüksek okullarda daha ileri düzeyde konuşuluyordu.

Konuşma dili tabii ki değişmiştir; fakat geniş imparatorluk ayakta kaldığı müddetçe bölgeler arasında oldukça sık temas gerçekleşmesi muhtemelen lehçe farklılıklarının yayılmasına engel olmuştur. Beklendiği üzere, siyasi koşullarla birlikte bu durum da değişti.

ÇÖKÜŞ, BÖLÜNME, LEHÇELER

12. yüzyıldan itibaren, İslam ülkelerinin yüz yüze geldiği siyasi sorunlar giderek ciddi boyutlara vardı. Bağdat'ta oturan halifeye bağlı merkezî otorite önce fiilen hissedilmez oldu, ardından bağımsız pek çok Müslüman devletin kurulmasıyla bütünüyle ortadan kalktı. Dahası, yabancı istilaları yaşanmaya başlamıştı. Haçlı seferleriyle gelen Hıristiyan Avrupalılar, Akdeniz'in doğu kıyısının büyük kısmını işgal edip yüzyılı aşkın süre ellerinde tuttu. Türk halkları (İslama geçmişlerdi), doğudan gelip Ortadoğu'nun

büyük kısmında iktidarı ele geçirdi. Moğollar 13. yüzyılda kuzeydoğudan girdi. Fakat Türkler, Moğolları püskürttü ve 13. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu doğdu. Türk dilini benimsemiş olan bu Müslüman devlet, Arapların hüküm sürmüş olduğu toprakların çoğunu bünyesine kattı, buna ilaveten son Bizans imparatorunu yenip imparatorluğu yeryüzünden sildi. Çok uzun süre ayakta kalan Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı ertesinde yıkıldı.

Arapça konuşanların çoğunluğu yüzyıllar boyunca, siyasi iktidarı Türklerin elinde tuttuğu ülkelerde yaşadı. Bunun bariz sonuçlarından biri, dillerinin itibarını kısmen yitirmesidir. Fas gibi kimi Arap ülkeleri bağımsızlığını kaybetmemişti; fakat başka bölgelerdeki Arapça konuşan gruplarla temaslar artık pek düzenli değildi. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun hem siyasi hem iktisadi alanda cidden zayıf düşmesi, ülkenin çeşitli kısımlarının büyük oranda kendi başının çaresine bakmasını zorunlu kıldı.

Genişleyen Avrupa güçleri 19. yüzyılda Akdeniz'in güneyindeki ve doğusundaki ülkelerde kendi menfaatlerini kovalıyordu. Fas ve Tunus, Fransa'nın himayesi altına girdi, Cezayir ise düpedüz sömürgeleştirildi. Süveyş kanalı Britanya için stratejik önem taşıyordu; onlarca yıl Mısır'da fiilen hüküm sürmesinin sebeplerinden biri budur. Irak ve günümüzün Ürdün'ü Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Britanya mandası olurken, Suriye ve Lübnan ise Fransız mandası altına girdi.

Dolayısıyla, Arapça konuşanlar, birkaç yüzyıldır genelde uzaktan gelen yabancıların hüküm sürdüğü ayrı devletlerde ve topraklarda yaşamıştır. Kimi bölgelerde Türkçe, Fransızca ya da İngilizce, uzun süreler zarfında yönetimde ve eğitimde Arapçanın yerini aldı.

Bu uzun soluklu siyasi parçalanmışlıktan ötürü, Arapçanın farklı konuşma biçimleri gelişti. Dildeki değişikliklerin olağan bir şekilde gerçekleştiğini görüyoruz. Günümüzde, Arapça oldukça farklı tarzlarda konuşulu-

yor. Farklılıklar öyle belirgin ki örneğin Iraklı biri Fas'tan gelen birini ya da Faslı Iraklıyı anlayamayabiliyor. Öte yandan, birbirlerine yazıyla hitap etmede sorun yaşamıyorlar. Arap ülkelerinin tümü hâlâ klasik Arapça yazı dilini kullanıyor. Ülkelerin tamamında okullar, özgün Kur'an metnini okumayı ve onun kuralları uyarınca yazmayı öğretiyor. Bu nedenle günümüzde, konuşma dilleri oldukça farklı ama yazı dili ortak olan pek çok Arap devletinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bu sıradışı durum sonuçta eğitimciler, basın yayıncılar ve daha pek çok kişi açısından sorun yaratıyor. Uzun vadede işlerin değişmeden sürmesi zor; fakat bir sonraki adımda ne olacağını söylemek kolay değil.

TEK DİL Mİ YOKSA PEK ÇOK MU?

20. yüzyılın ortasından itibaren pek çok Arap ülkesinde siyasi durum istikrara kavuştu ve ekonomi neredeyse her yerde iyileşti. Fransa'nın Afrika'daki sömürgeleri, Fas, Tunus, Cezayir devletlerine dönüştü. Bir zamanlar İtalyan sömürgesi olan Libya da Avrupa egemenliğinden kurtuldu; tıpkı Mısır ve Suriye gibi. Arap yarımadasındaki bazı ülkeler ekonomik açıdan son derece varlıklı. Arap ülkelerinin her biri, okul ve dil kullanımı gibi meselelerde tek başına karar alıyor.

Siyasi durum, genel eğitim seviyesi ve elverişli ekonomik kaynaklar elbette ülkeden ülkeye değişiyor. Fakat iş dil siyasetine gelince, bütün ülkeler Arapçaya kuvvetli bir ilgi duyuyor. Fransızcanın eğitim ve idare alanlarının büyük kısmını ele geçirdiği Eski Fransız sömürgelerindeki yeni, bağımsız devletler Arapçayı teşvik etmiştir; teşvik konusundaki heyecan düzeyinin ülkeden ülkeye değiştiğini de belirtelim. Ülkelerin tamamında eğitim dili Arapçadır (her ne kadar seçkinlerin çocukları çoğunlukla, tıpkı geçmişteki gibi, İngilizce ya da Fransızca eğitim veren okullara gidiyor olsa da). Arapça hem idarenin ve

siyasetin dili, hem de gazetelerde, radyoda, televizyonda genel kullanımda. Arap ülkelerinin Arapçayı teşvik etmesi, neredeyse hepsinin fikir birliğine vardığı bir konudur.

Ama hangi Arapça? Yazı dilinde bile kimi sorunlar yaşanıyor. Açıkçası klasik yazı Arapçasının 21. yüzyılda kullanıma uygun hale gelmesi için bir ölçüde elden geçirilmesi gerekiyor. Son birkaç yüzyılda, modern nesneler ve kavramlar için dile çok sayıda yeni kelime sokulması zorunlu hale geldi. Pek çok örnekte, Arapça konuşan dünyanın farklı köşelerinde farklı tercihler yapıldı. Bazı ülkelerin dili koruma ve dile standart getirme maksatlı akademileri, kurumları var ve buralardan gelen tavsiyeleri eşgüdümlemeye uğraşıyorlar, ama uluslar üstü bir otoriteye ya da hakemliğe sahip değiller. Dolayısıyla modern sözcük dağarcığı, ülkeden ülkeye değişme eğilimi taşıyor.

7. yüzyılın dilbilgisinin Arapçanın bütün konuşma biçimlerinden pek çok bakımdan farklı oluşuysa büyük bir sorun yaratıyor. Örneğin yazı dilinde isimlere takı eklenir, fakat konuşma dilinde takı falan yoktur. Dolayısıyla çocuklar okumayı öğrenirken, konuştukları dilden hem dilbilgisi hem sözcük dağarcığı açısından çok farklı bir dil sistemine hâkim olmak zorunda. Okumayı ve yazmayı öğrenmek neredeyse aynı anda başka bir dil öğrenmek anlamına gelir. Eğitimde büyük bir sorun olan bu durum, pek çok öğrencinin doğru düzgün yazmayı öğrenemeyişinin başlıca sebeplerinden biri.

Yazma dilini sadeleştirmeye ilişkin tartışmalar yapılıyorsa da, şimdiye dek böyle bir değişiklik yürürlüğe sokulmadı; bu da pek şaşırtıcı sayılmaz. Değişiklik yapmak, Kur'an dahil eski metinleri anlamayı zorlaştıracağından, dinî önderlerin pek çoğu, hatta hemen hepsi bu değişikliğe kuvvetle muhalefet ediyor. Ayrıca Arap ülkelerinin tümünde kabul gören siyasi, kültürel ya da dinî bir önderlik yok; dolayısıyla herkesin güvenini kazanıp genel bir reforma önderlik edebilecek konumda herhangi bir kişi ya da grup bulunmuyor.

Arapçanın konuşma biçimleri yazı dilinden çok uzak-

laşmış durumda; kendi aralarındaki farklar da büyük. Sadeleştirmek gerekirse, her ülke için başlıca tek bir konuşma biçimi bulunuyor. Bazı ülkelerin konuşma biçimleri oldukça benzeşiyor, başka ülkelerde ise oldukça ayrı lehçeler konuşuluyor. Doğal olarak, en büyük farklar, coğrafi açıdan uzak konuşma biçimleri arasında görülüyor.

Gündelik hayatta yalnızca yerel lehçe konuşulur; fakat pek çok kişi aynı zamanda, daha itibarlı başka bir konuşma biçimini de yeterli düzeyde kullanır. Okulda çocuklar yazı dilini (çoğu) kuralına göre konuşmayı öğrenir. Resmî konuşma dili olan ve Arapça konuşulan bölgenin bütününde birörnek olduğu varsayılan bu biçim, örneğin Kur'an'dan alıntı yapılırken kullanılır. Bu şekilde konuşabilmek ve Arapça konuşan ülkelerin insanlarıyla serbestçe iletişim kurabilmek değerli bir niteliktir. Bununla birlikte, yeterli eğitimi olmayan kimselerin, öğrenmesi epey zor olan bu dili kavranması bile imkânsıza yakındır.

Yerel lehçe ne zaman konuşulmalıdır? Resmî konuşma dilinden faydalanmak ne zaman yerinde olur? Aslında bu soruyu yanıtlamak çok zor, en azından halk önünde konuşan insanlar açısından. Yerel dil, samimiyet ve yakınlık mesajı verirken, resmî dil insanın sözünün geçmesini sağlar. Dinleyici ne kadar kalabalıklaşırsa, bu seçimi yapmak o kadar sıkıntılı hale gelir. Film, radyo, televizyon gibi sözlü ortamlar, pek çok ülkede insanlara ulaşılmasını mümkün kılar; fakat çoğu dinleyici konuşan kişiyi ya anlamaz ya da eğitimsiz sayar. Konuşmacı çeşitli etkenleri hesaba katarak seçim yapmak zorundadır. Genellikle iki alandan da kelime ve tabirler kullanılarak orta yolun bulunduğu görülüyor.

Arapça konuşulan ülkelerde ortak ve son derece eski yazı dilinin ortak resmî konuşma dili için kalıp görevi gördüğü söylenebilir. Normalde herkes kendi yerel lehçesini konuşur; yerel lehçe, öteki lehçelerden, ayrıca yazı dili ile resmî konuşma dilinden epey farklıdır. 12. yüzyıl civarında Güney Avrupa'da durum herhalde aşağı yukarı böyleydi. O zamanın konuşma dilleri, yazı dili Latinceden ve

birbirlerinden oldukça uzaktı, ayrıca genelde kiliselerde ve manastırlarda konuşulan bir konuşma Latincesi vardı. Ruhban, prensipte Kilisenin ilim dilini konuşuyordu, ama aslında araya gündelik konuşma dilinden kelimeler, tabirler de serpiştiriyordu. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Fransızca ve İtalyanca gibi yeni yazı dilleri konuşma biçimlerinden yaratılmış ve o yeni diller aşama aşama Latincenin yerini almıştır.

Arap dünyasında da benzer bir sonuca varılacağını gözümüzde canlandırabiliriz. Konuşma dili biçimlerini temel alacak, örneğin Mısırca ve Fasça gibi yeni yazı dilleri ortaya çıkacak mı? Uzun vadede bu diller klasik Arapçanın sonunu mu getirecek?

Geleceği öngöremeyiz; fakat bu iki durumun benzerlikleri ve farkları hakkında kafa yormak mümkün. Latince, Katolik Kilisesiyle yakından bağlantılıydı; Arapçanın yazı biçiminin Kur'an normlarından sapmayışının sebebinin açıklanmasındaysa ana etken İslamdır. Batı Avrupa'da Kilise, eğitim sisteminin denetimini elinde tutuyordu; keza, Arap Müslüman ülkelerde de İslam, eğitime, özellikle de ilköğretime hükmediyor. Dolayısıyla, din ve eğitim açısından önemli koşutluklar söz konusu. Avrupa'da Latincenin önemini yitirişi, Kilise iktidarının azalmasıyla aşağı yukarı paralel bir biçimde gerçekleşti.

Fakat, siyasi durum farklı. Aşağıda bahsettiğimiz gibi, yüksek ortaçağda, pek çok bağımsız Avrupa devleti hızla güç kazandı. Siyasette ve kültürde üstünlük kazanmak maksadıyla çekişen bu ülkelerin ayrı yazı dilleri, özerk birimler olduklarına ilişkin bir işaretti. Günümüzün çoğu Arap devleti, kayda değer siyasi sorunlarla karşı karşıya olan yeni yapılardır. Neredeyse hepsi, komşularıyla çekişmekten ziyade, Avrupa ve/veya Amerika etkisinden sıyrılmaya çabalıyor. Hatta, pan-Arapçı fikirler bu ülkelerin vatandaşlarının pek çoğuna cazip geliyor. Bu sebeple, herhangi bir Arap ülkesindeki siyasi önderlerin şu dönemde ulusal bir yazı dili fikrini desteklemesi olası görünmüyor.

Yine de yazı dilini yaratanların siyasetçiler olmadığını biliyoruz. Bu iş yazarlara ve eğitimcilere düşüyor; siyasi kararlar genellikle ileriki bir aşamada alınır. Yeni bir yazı dili, ancak bir topluluk buna ihtiyaç duyarsa vücut bulur. Birazdan, Avrupa'nın yeni yazı dillerine neden gerekinim duyulduğundan bahsedeceğim. Arap ülkelerinde, en azından günümüze dek, önemli yazarlar sadece klasik Arapçayla yazmıştır ve halkın, edebiyatın yeni bir yazı diliyle kaleme almasına yönelik herhangi bir talebi yoktur. Ayrıca, konuşma diline yakın yeni bir yazı dili ihtiyacından bahseden eğitimci sayısı son derece kısıtlıdır.

Dolayısıyla şimdi, ortaya çıkacak olsalar bile, yeni yazı dillerinin boy gösterip resmî kabul göreceği bir zamanda değiliz. Her halükârda dilsel durumun değişeceği kesin. Günümüzde okuma yazma bilmek kural haline gelmişken ve toplumlar değişirken, klasik yazı Arapçası, genel kullanımda hiç olmadığı kadar yaygın. Yazı standardı bundan mutlaka etkilenecek; bu süreçte elbette yeni kullanıcılara ve yeni kullanıcı türlerine uyum göstermek zorunda. Yazı dilinin yeni tertiplerinin şimdiden e-posta iletilerinde, internet bloglarında, başka yerlerde geliştiği aşikâr. Bu durumun neye yol açacağını henüz öngöremiyoruz.

Esas ilgi odağında olansa ortak resmî konuşma dili. Modern basın yayın, özellikle televizyon, bütün Arapların başka ülkelerde Arapça konuşanları görüp dinlemesini mümkün kıldı. Uluslarüstü konuşma biçimi arkaik yapıdan sıyrılıp, modern kelimelerin ve ifadelerin dahil edilmesine imkân tanıyacak bir niteliğe kavuşabilir. Kimi konuşma biçimlerinden, özellikle Mısırcadan kimi unsurları bünyesine katabilir; çünkü Mısır'ın basın yayın konusunda öncü konumda olduğu herkesin malumu. Böylece, çoğu Arabın anlayabildiği yeni bir Arapça konuşma tarzı vücut bulabilir. Fakat bu görüş henüz bir kurgudan ibaret.

Şu an için, Arapların çoğunluğu, Arapçanın hiçbir konuşma biçimini bütünüyle anlayamaz. Peki, Arapça tek bir dil mi, yoksa birkaç dil mi? Yine, dilin ne olduğunu

tanımlama sorunuyla yüz yüze geldik. Fakat dışarıdan bir gözlemci, 7. yüzyılda belirlenmiş bir yazı biçimi vasıtasıyla iletişim kurabilen insanların, aynı dili konuştuklarını düşünmelerini ilginç bulabilir. Fakat bu, o dili konuşanların kanaati ve daha önce dediğimiz gibi, doğal olarak son söz onların. Bu, Avustralya ve Avrupa için nasıl geçerliyse, Ortadoğu ve Kuzey Afrika için de geçerli. Kanaatleri elbette neyin anlaşılabilir olduğuyla da alakalı; fakat dikkate alınan tek husus bu değil, ayrıca en önemlisi de sayılmaz. Arapça, onu konuşanlar böyle olduğuna inandığı müddetçe tek dil olarak kalacak.

Günümüz Arapçası ile günümüz Çincesi arasında kimi benzerlikler var (bkz. On Altıncı Bölüm). Çin'de de aynı konuşma biçimleri mevcut; hatta Arapça konuşma biçimlerine kıyasla, birbirlerine ve ortak yazı diline çok daha uzaklar. Fakat orada da dili konuşanlar, sadece tek bir Çince olduğu konusunda ısrarcı. Fakat siyaseten birleşmiş Çin'de yetkililer, standart konuşma Çincesinin ülkenin her yerinde anlaşılmasını sağlayacak köklü dil reformlarını hayata geçirdi. Arapça bağlamında bu tür reformları düşünmek bile mümkün değil. Siyasi birlik olmaksızın, dil homojenliği olası değil.

Kitabın bu kısmındaki üç bölümde, zamanın farklı dilimlerinde üç önemli dilin yayılma tarzlarını ve yayılmalarını müteakiben gerçekleşmiş çeşitli hadiseleri betimledik. Bu anlatılar bize, dilin nasıl genişleyip yeni alanlarda sıkıca kök salabileceği hakkında bir şeyler anlatıyor.

Yunanca, Latince ve Arapça, askerî başarıların sonucunda geniş topraklara yayılmıştır. Elbette böyle olması şart değil: Savaş yapılmaksızın ya da küçük çarpışmalar eşliğinde göçlerin gerçekleşmesi de mümkün. Fakat kayıtlı tarihte insanların tamamen boş alanlara geldikleri pek görülmez (gerçi örneğin 1.100 yıl önce İzlanda bu şekilde yerleşim yeri haline geldi). Çoğu örnekte yayılma, daha önce başka bir dilin ya da dillerin konuşulduğu bir bölgede yeni bir dilin konuşulmaya başlamasıyla meydana

gelir. Dilleri insanlar konuşur, dolayısıyla özgün dili konuşan insanlar ya yerinden edilmeli, ya yok edilmeli, ya yeni dile uyum göstermeli, ya da kalmalarına ve azınlık dili olarak kendi dillerini konuşmalarına izin verilmelidir. Bölgenin asıl sakinleri genelde bu gelişmelerin hiçbirinden hoşlanmaz; çarpışmaların yaygın oluşunun sebeplerinden biri budur.

Peki, göç şart mı? İnsanlar prensip olarak yeni gelenlerin işgali olmaksızın da başka bir dile geçebilir. Fakat dil değiştirme fiilen farklı dil konuşan insanların birlikte yaşadıkları ve bazılarının ikidilli olduğu yerlerde gerçekleşmiştir.

Burada betimlediğimiz üç fetihte de, baskın dili konuşanların fethettikleri topraklara yerleştikleri görülüyor. Galipler çoğunlukla asıl sakinlerin ancak bir kısmını öldürmüş. Hayatta kalanların gidecek başka yeri olmadığından, yerlerinde kalmışlar. Buna göre, üç vakada da toplu dil değiştirme potansiyeli vardı, ama her yerde öyle olmamıştır.

Büyük İskender'in zaferleriyle yayılan Yunanca geniş bir alanda eğitim ve yönetim dili olup bu konumunu yüzlerce yıl sürdürdü. Buna karşılık, Araplar kendi dillerini aynı amaçla devreye soktuğunda, Yunanca çoğu vilayette ardında iz bırakmadan kayboldu; Türkler, Bizans İmparatorluğu'ndan arta kalana el koyduğunda da aynısı gerçekleşti. Yunanca yalnızca ilk konuşulduğu coğrafyada hayatta kaldı, diğer yerlerdeyse silinip gitti. Bunun sebebi, Yunanların, Yunanca konuşan sabit nüfuslar oluşturacak kadar kalabalık göçler yapmamış olmasıdır.

Birkaç yüzyıl içinde İtalya'ya ve Batı Avrupa'ya boyun eğdiren Romalılar, bölge halklarına, yeni topraklarda kurdukları sömürgelerde kendi dillerini konuşacak yeni insanların ortaya çıkmasına yetecek zamanı tanıdılar. Bu şekilde dilleri, göç aracılığıyla istikrarlı biçimde zemin kazandı ve yeni gelenlerin varlığı, asıl nüfusun Latinceye geçişini hem mümkün hem de istenir kıldı. Çok daha hızlı ele geçirilmiş olan Doğuda ise çok az Romalı yerleşmiştir.

Romalı egemenler bu topraklarda Yunan geleneğini sürdürmekle yetindi.

Dillerini dinî ve başka sebeplerden ötürü kesinlikle yaymak isteyen Araplar daha çok Arap yarımadasından büyük göç alan bölgelerde başarılı olmuştur. Arap göçleri, Müslümanların çağından çok önce başlamıştı ve hatırı sayılır süre boyunca devam etmiştir. Mısır başta olmak üzere, Kuzey Afrika'ya, 11. yüzyılda yeni bir göç dalgasının geldiği görülüyor. Arapça, beş yüz yılı aşkın bir süre zarfında göçlerin de yardımıyla yerleşti.

Buna göre, fetihler, dillerin yayılmasını mümkün kılmıştır; fakat bu işi, çok sayıda insanın göç ettiği, yeni bölgelere dili getirdiği, orada yaşayan insanların dil değiştirmesini mümkün kıldığı ölçüde başarmışlardır.

İLAVE OKUMALAR

Altıncı Bölüm: Yunanca – fetih ve kültür

Bu ve müteakip bölümde bahsedilen, eski Yunan ve Latin yazarların kaleme aldıkları metinlerin hepsi Loeb Classical Library'de mevcuttur (özgün metinlerin yanında İngilizce çevirileriyle birlikte).

Başlangıcından bugüne kadar Yunan dili tarihinin tam bir incelemesi, Horrocks'ta (1997) bulunabilir. Eski lehçelerin arasındaki ilişki konusunda Morpurgo Davies'e (1987) bakınız. Okuryazarlık ve bunun Yunanistan'daki ve genel olarak ilkçağdaki toplumsal rolü hakkında Bowman ile Wollf'a (hazırlayanlar) (1994) bakınız. Batılı akademisyenlerin erken Yunan kültürü üzerindeki Mısır ve Doğu etkisini yadsıyışı Bernal'de (1987) ele alınıyor. Ayrıca Bernal, bu etkinin fiilî kapsamı konusunda hayli tartışmalı fikirler ileri sürüyor.

Yedinci Bölüm: Latince – fetih ve düzen

Latincenin ve tarihinin genel bir incelemesi Janson'da (2004) bulunabilir. Adams (2003), Latince ile Roma İmparatorluğu'ndaki çeşitli dillerin arasındaki ilişkinin kapsamlı bir araştırmasıdır.

Sekizinci Bölüm: Arapça – fetih ve din

Versteegh (2001), Arap dilinin tarihçesi hakkında standart bir eserdir ve daha fazla kaynakça sunar. Tarihsel olgulara dair bir inceleme için mesela Lewis'e (1995) bakınız.

DÖRDÜNCÜ KISIM

DİLLER VE ULUSLAR

9

DANTE İTALYANCA MI YAZMIŞTIR?

DİLLER NASIL DİL OLUYOR?

Nihayetinde Latince konuşma ve yazı dili olarak ortadan kalkmış, yerini başka diller almıştı. Peki, bu nasıl gerçekleşti? Pek çok kişinin kafa yorduğu bu soru hakkında muazzam miktarda araştırma yapılmıştır. Yine de ne olup bittiğini kesin olarak söyleyemiyoruz; fakat bazen bunun başlıca sebebi olaylar zincirinin sırasını belirlemenin zor olması değildir. Başlıca sorun, bizzat kavramın kendisidir. Bir dil, hangi noktada başka bir dile dönüşür? Peki, dil nedir?

Bu son soru, Khoisan dilleri mevzusunda da sorulmuştu. En başta fazla zor gibi görünmeyen bu sorun, üzerinde düşündükçe çetrefilleşir. Dil kavramını yüzyıllardır tanımlayan dilbilimciler ve felsefeciler doyurucu bir sonuca varmış değiller. Bilakis, günümüzde herkes, "dil" teriminin pek çok biçimde kullanıldığı ve farklı türlerde görüngüleri tanımladığı konusunda hemfikir.

Şimdilik sadece konuşma dillerini ele alacağım. Tüm insanlar (sağırlar ve birtakım ciddi engelliler hariç), en azından bir dil konuşur. Bir dili tek başınıza konuşmanız anlamsız olur; dolayısıyla her dil belli bir topluluk tarafından konuşulur.

Eğer sadece hatları kesin olarak sınırlandırılmış topluluklar var olsa ve her topluluk, ötekilerin diline benzemeyen bir dil konuşsa, herhangi bir sorun yaşanmaz;

fakat durum neredeyse hiçbir zaman böyle değildir. Topluluklar çoğunlukla benzer dilleri konuşur, zaman zaman da başka toplulukla ra mensup insanların dediklerini az çok anlayabilir. Peki, topluluk nedir? Bu soruya da tatmin edici bir yanıt veremiyoruz.

Dolayısıyla, insanların konuşma biçimini irdeleyip birbirlerini anlayıp anlamadıklarını tartmak yeterli değil. İnsanlar elbette yalnızca anlayabildikleri kişilerle dillerinin ortak olduğunu düşünmeye yatkındır. Fakat iş her zaman bu kadar basit değil ve normalde o dili konuşanların kanaatlerine kulak vermek şart.

İnsanların birbirlerini anladığı dillerin örneklerine İskandinavya'da rastlıyoruz. İsveçlilerin çoğu Norveçlileri pekâlâ anlar, Norveçliler de İsveçlileri. Yine de İsveçlilere ve Norveçlilere soracak olursanız, Norveççe ayrı, İsveççe ayrı dildir. Genel anlamda, dünyanın geri kalanını da buna ikna edebilmişlerdir.

Çin ise, daha önce bahsettiğimiz gibi, bunun zıddı bir örnek arz eder. Orada insanlar, birbirlerini anlamadıkları pek çok konuşma biçimi kullanır; fakat hepsi Çincenin lehçelerini konuştuklarını söyler. Bu vakada da dili konuşanların durumla ilgili görüşü genel kabul görmüştür. Buradan çıkaracağımız genel hükme göre, önemli olan, dillerin ne kadar benzeştiği değil, insanların kendi konuşma biçimleri hakkında ne düşündüğüdür.

Bu, geçmiş için de geçerli. İnsanlar konuştukları dilin artık Latince olmadığını düşünmeye başladığı anda, Latincenin varlığı sona erdi. Değişmiş olduğu için ortadan kalkmış değildi; mesele o dili konuşanların dillerine başka bir isim koymasıydı.

Bu görüşü savunmayan dilbilimciler de var. Daha doğrusu pek çok kişi, meseleyi bu bağlamda düşünmemiş olabilir. Latincenin, belli bir zamanda ses sisteminde ya da sözcük dağarcığında belirli dilsel değişiklikler gerçekleştiği için İspanyolca ya da Fransızca haline geldiğini ileri süren bir dolu kitap ve makale de var.

Fakat soruna bu gözle bakmak düpedüz hatalı. Sa-

dece sesleri ya da kelimeleri ya da başka bir dilsel veçheyi inceleyerek bir dilin başka bir dile ne zaman dönüştüğünü belirlemek imkânsız. Bu meseleye, bizzat o dili konuşanlar karar verir, bunu nesnel bir biçimde belirlemenin yolu yok. Bir İsveçliye, gerçekte Norveççe konuştuğunu söyleyip bunu kanıtlamak sağduyulu bir tutum olmaz.

İş tarihe gelince, akademisyenler, dili konuşanlardan itiraz gelmesi tehlikesiyle karşılaşmaksızın hangi dillerin konuşulmuş olduğuna dair çarpıcı fikirler ileri sürebilir. Roma'nın konuşma dili ilkçağda bir ölçüye kadar değişti; dolayısıyla ileride Roman dillerinde, yani İtalyancada, İspanyolcada, Fransızcada vesaire yer alacak kimi özellikler bu dönemde dile girmiş oldu. Bu sebeple, Romalıların henüz MS 150 civarında aslında Latince değil, bir Roman dili konuştuğunu savunanlar olmuştur. Fakat Roma İmparatorluğu'nun tebaasını oluşturan insanlar, Latince, yani imparatorluk gücünün dilini konuştuklarını biliyordu.

Bir dil ne kadar süre var olabilir? Dilde değişikliğin sabit olduğunu biliyoruz; dolayısıyla yüzyıllar içinde dil öyle evrimleşebilir ki özgün dilde kaleme alınmış belgeler artık anlaşılamaz hale gelir. Bu hâlâ aynı dil midir, yoksa artık başka bir dil mi?

Bu, o dili konuşanların görüşüne göre değişir. İtalya'da, Fransa'da, İspanya'da insanlar Latince konuştuklarını düşünmedikleri için Latince yitip gitti. Fakat Çince hâlâ hayatta; çünkü günümüz Çininde insanlar öyle olduğunu düşünüyor. İnsanların bu meseleye ilişkin görüşleri elbette dilin neye benzediğiyle ve onu kimin anladığıyla ilişkili olarak şekilleniyor; fakat bunlar geçerli yegâne olgular da değil, en önemlileri de.

LATİNCE VE FRANSIZCA

MS 800 civarında Avrupa tarihinde yaşanan çok önemli bir gelişmenin, diller tarihi bakımından da önemi var. O dönemde Charlemagne, günümüzün Fransa, Almanya

topraklarının ve komşu ülkelerin büyük kısmını içeren geniş bir imparatorluk kurdu. Eğitimde reform başlattı; böylece başta ruhban sınıfı olmak üzere, çok daha fazla insan doğru okuyup yazmayı öğrendi. Elbette öğrenmeleri gereken dil Latinceydi ve kabul edilen norm, yaklaşık sekiz yüz yıl önce Roma'da kullanılmış klasik yazı diliydi. Bu reformdan iki yüzyıl önce kalem oynatmış olan az sayıda kişinin yazdıkları, konuşma diline çok daha yakındı.

Bu gelişmenin sonuçlarından biri, okuyup yazabilen insanların gözünde konuşma dilinin, yazı dilinden oldukça farklı bir şeye dönüşmesiydi. Konuşma ve yazı biçimleri arasındaki ilişki, belki reformdan önce çok daha doğal addediliyordu, kanıksanmıştı; fakat yazı dilinin, eski ve tuhaf bir örneğe bağlı kalması şart koşulunca bu ilişki de sorunlu hale geldi. Kısa süre içinde bazı kişiler, doğru, klasik Latinceye uzaktan da olsa benzeyen bir dil kullanmayı bırakıp, fiiliyatta söylenen şeyi kâğıda dökme ihtiyacı hissetti.

Bildiğimiz ilk teşebbüs, 840'lardaki güncel olaylara dair bir anlatıdır. Tıpkı o zamanlar yazılan her metin gibi, bu da elbette Latince kaleme alınmıştı. Nithard isimli yazar bu metinde, Sofu Ludwig'in Ludwig (ileride "Alman" olarak tanınacaktı) ile Dazlak Karl adlı iki oğlu arasında 842'de gerçekleşen önemli buluşmayı işlemiş. Bu ikisi, Karolenj İmparatorluğu'nu aralarında paylaşmak maksadıyla güçlerini birleştirip kardeşleri Lothar'a karşı savaşmaya karar vermişti. Her biri kendi ordusuyla gelerek Strazburg'da buluşmuşlar. Dazlak Karl askerlerini Fransa'dan getirmiş, Ludwig ise askerleriyle Almanya'dan gelmiş. Ordularının önünde kutsal yeminler etmişler. Ludwig, Karl'ın ordusu anlayabilsin diye Fransa dilinde yemin etmek zorunda kalmış, Karl da buna karşılık Almanca yemin etmiş. Bu oldukça sıradışı durum muhtemelen yeminlerin dile getirildikleri gibi kâğıda dökülmesinin sebebidir. Böylece Fransa'nın 9. yüzyıldaki konuşma dilini betimleyen birkaç satır korunmuş oluyordu. Aşağıda, Ludwig'in ettiği yeminden bazı ifadeler var:

> D'ist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo.

Akademisyenlerin üzerine çok kafa yordukları bu metin, geçerli klasik Latincede şöyle bir ifadeye denk geliyor:

> De isto die inantea, in quantum mihi Deus scire et posse donaverit, sic salvabo istum meum fratrem Karolum.

Bizim dilimizdeki anlamı ise şöyle:

> Bugünden itibaren, Tanrı bana akıl ve kudret verdiği müddetçe, kardeşim Karl'a destek olacağım.

Yemin metninin Latinceye benzemediğini görmek güç değil. Sözcük dağarcığının büyük oranda aynı olduğu doğru; fakat başka özelliklerinin yanı sıra Latince, isimlere ve sıfatlara iliştirilen karmaşık bir takı sistemi içerir. Bu sistem müthiş değişmiş: İki kelimeye eklenmiş takılarla birlikte *ist-o* ve *di-e*, takısız *ist di*'ye denk geliyor. Fiillerin çekimi de oldukça farklı. "Destek olacağım" anlamına gelen *salvarai* (Latince *salvabo* yükleminin karşılığıdır) özellikle kayda değer. Yeminin biçiminin izi, art arda dizilen iki Latince yükleme, *salvare habeo*'ya dek sürülebilir. Ludwig'in yemini klasik Latinceyle pek çok ortak kelime içerse de, çekim kuralları başta olmak üzere, pek çok başka unsur farklıdır. O dönemde yazı Latincesinin konuşma dilinden çok uzak olduğunu kesin bir biçimde söyleyebiliriz.

Strasbourg yemininin, Eski Fransızca adlı yeni dilin ilk örneği olduğu sıklıkla söylenir. Elbette boş yere değil. Dilsel bakış açısından bu metin, Latinceden ziyade Fransızcaya benziyor; bu da modern Fransızcanın pek çok özelliğinin henüz 9. yüzyılda konuşma dilinde var olduğunu gösteriyor. Yeri gelmişken belirtelim, Fransızca konuşmasından alıntı yapılmış ilk kişinin Ludwig olması, onun günümüz Almanya topraklarının hükümdarı olması açısından ilginç. Karolenj İmparatorluğu'nun sık sık Avrupa Birliği'nin öncüsü sayılması tesadüf değil.

Öte yandan, Ludwig'in, Karl'ın ve ordularının, Latin-

ce ile konuşma dilini birbirinden bütünüyle ayrı olarak düşündüğünü varsaymak hata olur. Açıkça farklı olan diller, bir tarafta Almanya'da kullanılan dil (Latince adıyla *theotisca lingua*), öte yanda Fransa'da konuşulan ve normalde Latince olarak yazılan dildir. Bu olayda, okuma yazma bilmeyen insanların anlayacağı şekilde, tam olarak ne söylendiğini bilmek önemliydi; Nithard'ın yeminleri bu şekilde kâğıda dökmesinin sebebi budur. Bu durum, onun ya da başkasının, Fransa'da Latinceden başka bir dilin var olduğunu düşündüğü anlamına gelmez.

Çok daha sonra, 11. yüzyılın başlarında, Fransa'da kimi yazarların kesinlikle Latince olmayan bir dil biçimi kullandığı görülüyor. Çok geçmeden bu dile bir ad da verilmiş, zaman zaman *Roman*, zaman zaman *Fransiyen* denmiştir. Fransızcanın ilk olarak bu dönemde boy gösterdiğini söylemek doğru olur. Sıradan dil değişiklikleri bir birikim yaratmış ya da dil toplumda yeni bir işlev üstlenmiş değildi; elbette bu iki unsur da yaşanan gelişmeye katkıda bulunmuş olabilir. Kilit hadise, yeni bir ismin ortaya çıkmasıdır. İnsanlar, eski dilden farklı olarak, kullandıkları dil üzerinde konuşmaya, yazmaya başlamıştı. Bu, ne dilsel ne de toplumsal bir değişimdir. Bu tür bir değişikliğe "üstdilsel değişim" denir; çünkü dilsel bir varlık hakkında düşünme ve konuşma tarzı değişiklik geçirmiştir.

İnsanların neden yeni bir dilde yazmaya başladığını sorabiliriz. Yanıtlardan biri elbette, o dönemde Latincenin ve konuşma dilinin epey ayrılmış olmasıdır. Fakat daha önemli bir sebep de vardı. Bu dönemde, yeni bir müstakbel okuyucu topluluğu meydana çıkmıştı.

Roma İmparatorluğu'nun 5. yüzyıldaki çöküşünden 11. yüzyıla kadar geçen uzun dönem, Avrupa'da eğitim ve kültür, ayrıca ekonomik gelişim açısından boşa harcanmış bir zamandır. Romalıların kasabaları boşaltılıp harabeye döndü, yollar kullanılmaz oldu ve nüfusun çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşayan yoksul çiftçilere dönüştü. Yalnızca küçük bir eğitimli seçkinler topluluğu yazı dilini kullanıyordu. Bunların neredeyse tamamı Kilise mensu-

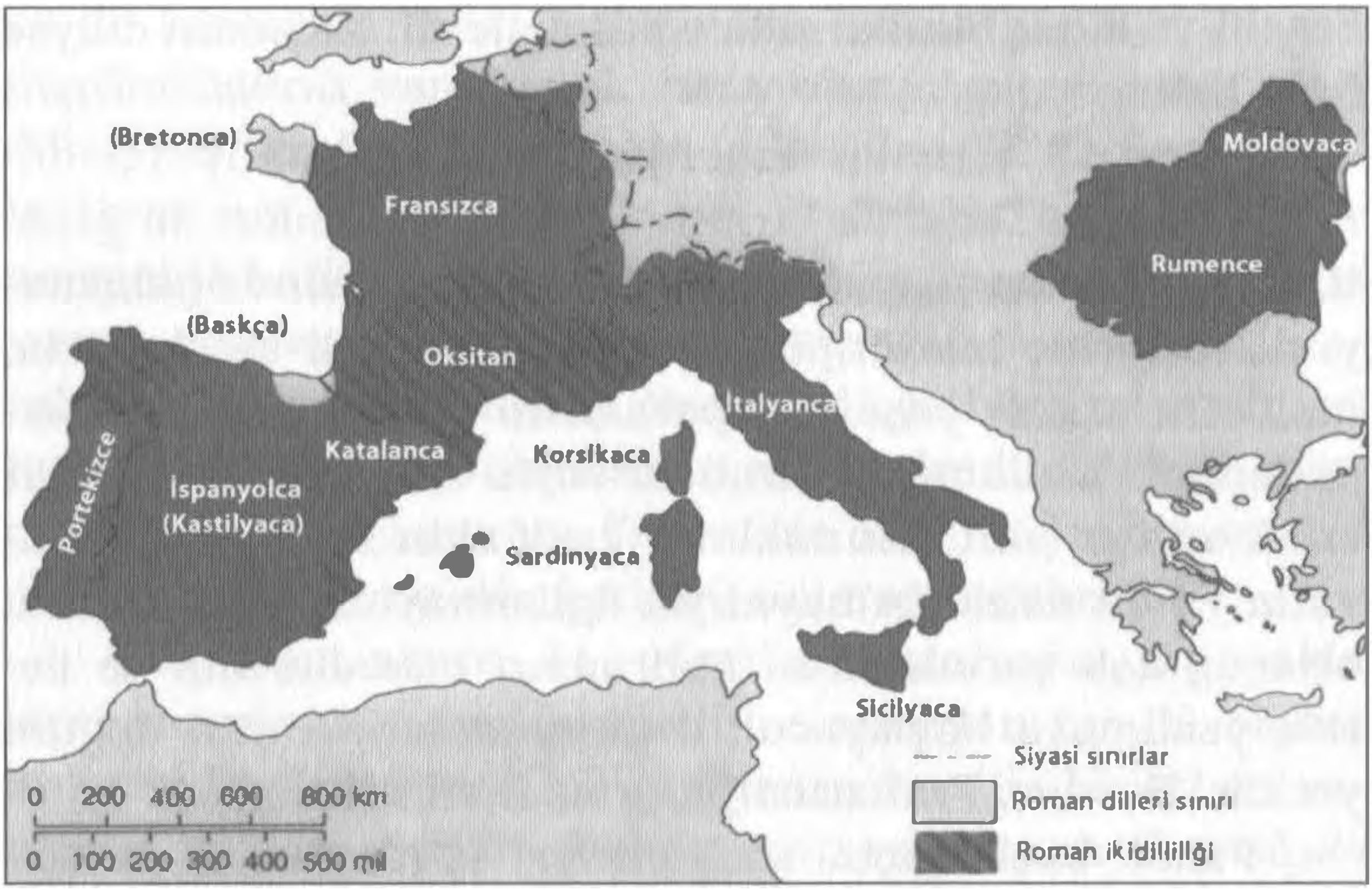
buydu ve kilise okullarında eğitilmişlerdi. Kilisenin diliyse hâlâ Latinceydi.

Fakat 11. yüzyılın ikinci yarısında uzun büyüme dönemi başladı. İktisatla birlikte iletişim imkânları da gelişti. Masrafını karşılayabilenler, Kilise bünyesinde çalışmayı düşünmese bile örgün eğitim aldı. Kendi şatolarında, malikânelerinde yaşayan, paralarını ve zamanlarını istedikleri gibi kullanan eğitimli bir soylu erkekler ve kadınlar sınıfı ortaya çıktı. Okumaktan keyif alan bu kişiler, ilahiyatla ya da azizlerin hayatıyla ilgilenmiyordu. Bu ortam, ortaçağ aşk şarkılarının, kahraman masallarının ve ileride yazılmaya başlayacak destan romanslarının doğum yeridir. Bunlar, Fransızca yazılmış metin türleriydi.

Fakat başlangıçta sözleşmeler, kanunlar ve benzeri resmî belgeler Fransızca değildi. İlgili tarafların bu tarz belgeleri anlaması elbette çok önemli olduğundan, Fransızcanın, yani konuşma diline yakın yazı dilinin kullanılmış olmasını bekleyebiliriz. Fakat Latince, uzun süre bu işlevle kullanımda kalmıştır. Buradan hareketle, yeni yazı dilinin, iş dünyasında ya da mahkemelerde yararlı olduğu için devreye girmiş olmadığını söyleyebiliriz. Anlaşılan, bu tür bağlamlarda Latincenin pekâlâ iş gördüğü düşünülüyordu.

Bu noktada, Fransızcanın ilk ne zaman ortaya çıktığı meselesine dönelim: Bu isim, başlangıçta yazı dilinin tanımı olarak kullanılmıştı. Fransızca metinler yazılmaya başlayınca, isim olarak Fransızca, yani *Fransiyen* de dolaşıma girdi. İnsanlar zaten yüzyıllardır Latinceye benzemeyen bir dili konuşuyordu; fakat ayrı bir yazı dili var olana kadar bu dil ayrı bir isim almamıştı.

Peki, Latincenin varlığını yitirmesi de o döneme mi rastlıyor? Kesinlikle hayır. Birincisi, insanlar hem Fransa'da hem de başka ülkelerde Latince yazmayı ve konuşmayı yüzyıllar boyunca sürdürdü. İkincisi, *Fransiyen* sadece Kuzey Fransa'nın diliydi; Latince konuşagelen bölgeyse çok daha genişti. Buradan hareketle öteki ülkelere de göz atalım.

Harita 9.1 Roman dilleri. Sadece bir kısmı dahil edilmiştir.

OC, OIL VE SI

Fransızcanın, Kuzey Fransa'da yazı diline dönüştüğü dönemde, günümüzde Güney Fransa olarak bilinen bölgede başka bir yazı dili ortaya çıktı. Bu bölgenin diline Oksitan denir ve yazı dilinin temeli, başlıca lehçesi olan Provanstır. Fiiliyatta bu iki isim sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılır. Oksitan, ortaçağda birkaç yüzyıl boyunca yazıda kullanılmış, ayrıca 19. yüzyıldaki diriliş döneminde bir diriliş yaşamıştır. Günümüzde bu yazı biçimine ancak çok mütevazı bir ölçekte rastlanıyor. Devletin resmî dili Fransızca yerleştikçe, konuşma dili olarak Oksitanın etki alanı küçülüyor.

Ortaçağdan kalma metinler genelde gezgin halk şairlerinin şiirleridir. Karmaşık mısra şablonlarıyla yazılan, son derece sanatsal bir dile sahip bu aşk şarkılarını dinleyenler, kraliçelerin, düklerin, kontların ve zengin Provence bölgesinin önemli insanlarının maiyeti içinde bulunuyordu. Bu şiir sanatı, daha incelikli ve rafine, yeni bir yaşam tarzıyla ilintiliydi; bütün Avrupa'da hayranlık duyuluyor,

taklit ediliyordu. Herkes gezgin şair olmak, gönlünün elde edilemez hanımına özlem duymak ya da durumuna göre şairin özleminin nesnesi olmak istiyordu.

İlk iki Roman yazı dili neredeyse aynı zamanda ortaya çıktı: Kuzey Fransa'da Fransızca, Güney Fransa'da Provans. Bunlar, 12. ve 13. yüzyıllarda gelişip istikrara kavuştu. 13. yüzyılda ise üçüncü bir Roman yazı dili sahneye çıktı: günümüzde İtalyanca denen dil.

Fakat başlangıçta oldukça farklı bir isim kullanılıyordu. İtalya bölgesinde Latinceden başka bir dille herhangi bir şey yazmış ilk insanlar, 13. yüzyılın başında Sicilya'da, II. Friedrich'in Palermo'daki meşhur sarayında yaşamış kişilerdir. Unutulmaya yüz tutmuş şairler orada Provans tarzıyla gezgin şair şiirleri kaleme alıyor, ama adanın diliyle yazıyorlardı. İki nesil sonra yaşamış olan Dante, "İtalyanların yazdığı tüm şiirlere Sicilya tarzı" ve bu şiirin yazıldığı dile *sicilianum vulgare* dendiğini anlatır ve gelecekte de öyle olacağını düşünür. Bizzat Dante ortaya çıkmamış olsa, muhtemelen İtalyancaya hâlâ Sicilyaca deniyor olurdu.

Dante Alighieri (1265-1321) en çok *İlahî Komedya* şiiriyle tanınan ünlü bir şairdir. Dil sorunlarıyla da epey ilgilenen Dante, şiirlerini İtalyanca dediğimiz dilde yazmış, Latince birkaç kitap kaleme almıştır. Dilleri ele aldığı kitabının adı olan *De vulgari eloquentia*, "Halk dilinde nasıl yazmalı" anlamına geliyor.

O kitapta öncelikle kendi gözünden Avrupa'nın dil durumunu inceler; fakat kitabı yazmasının amacı, İtalya'da kullanılmaya en uygun dilin (yazı dili) hangisi olduğunu irdelemektir. Üçüncü bir Roman yazı dili yaratmanın vakti gelmişti ve Dante bu işi yapabileceğini biliyordu. Yazı dilinin nasıl seçileceğini anlattığı bu incelemesini, tam da bu tercihi belirlemiş kişi olarak kaleme almıştır.

Dante öncelikle dünyanın dillerini kısaca inceler, Kitabı Mukaddes'teki yaratılış öyküsü üzerinde uzun uzun durur. Konuşan ilk insanın –Dante'nin metne getirdiği yoruma göre– Âdem değil, yılana yanıt veren Havva ol-

masından bir parça rahatsız olmuşa benzer. Fakat bunu bir kenara iter; meseleyi elbette böyle bir maharetin kökeninin erkekte değil kadında olmasının uygunsuzluğuna bağlar. Konuşma yetisini doğrudan Yaratıcı'dan ilk alan kişi Âdem olmalıdır.

Kitabı Mukaddes'e göre, Babil Kulesi'nin inşasından sonra o dil parçalara ayrılmıştır. Dante, Avrupa'da başta üç dil olduğunu söylüyor. İngilizcede *idiom* [şive] biçimini alan Yunanca sözcüğü kullanarak, bunlara *idyomata* der. İlk dil Yunancadır. İkincisi sonradan kuzeyde ve doğuda Almanca, İngilizce, Slav dilleri ve Macarca gibi çeşitli dilleri oluşturmuştur. Dante, bu diller arasında birtakım önemli farklar olduğunu bilmiyordu. Üçüncü "şive", Batı Avrupa'da konuşulan dildi ve Dante'nin bununla ilgili bilgisi müthişti.

O dilin, her ne kadar şimdi üç parçalı gibi görünse de, tek ve aynı olduğunu söyler. Temelde tek dil olduğu, neredeyse tüm kelimelerin ortak oluşundan bellidir. Fakat üçü arasında kimi farklar da vardır ve bu farklardan biri, "evet"in ifade ediliş şeklidir. İspanyollar *oc*, Franklar *oil*, İtalyanlar *si* der.

Bu kitap, üç farklı Roman konuşma biçiminin ilk tasviridir. Fakat, metni yorumlayarak açıklanmamış birkaç şeyi çıkarsamamız kolay. Evvela, İspanyolca dediğimiz şeyin aslında duruma hiç uymadığı kesin. Dante'nin İspanyol (*Yspani*) dediği insanlar, ona göre İtalya'nın kuzeybatısında yer alan Cenova'nın batısından başlayarak Güney Avrupa'nın genelinde yaşayan halklardı. Aslında kastettiği Oksitan dilidir. Dante, bu dilin bütün İber yarımadasında konuşulduğunu düşünüyordu; oysa durum hiç de öyle değildi. Provans'ta "evet" sözcüğü *oc*'tur; dile *Oksitan* denmesinin sebebi de bu.

Frankların diline gelince, Dante, o dönemde yerli yerine oturmuş bir edebiyat dili olan Fransızcayı kastediyor. Aslında belirlediği bu ayrımlar, ilk başta öyle görünse de, farklı konuşma biçimlerini yansıtmıyor. Bölgeyi yeni yazı dillerine göre bölüyor; oturmuş bir dil olan Fransız-

ca bu bölüştürmede kendi payını alıyor; eşit itibara sahip Provans'a ise bundan da fazlası düşüyor. Dante, üçüncü payı kendi yararlandığı yazı diline ayırıyor. Bu dil, çok geçmeden İtalya'da genel kabul görecekti.

Dante bu üç biçimin her birine *vulgare* der. Bu, aşağı yukarı "halk dili" ya da muhtemelen "lehçe" anlamına gelir. Ama "dil" anlamında *ydioma* sözcüğünü kullanmaz.

Dante'nin incelemesinin ana konusu, İtalya'da yazı dilinin neye benzemesi gerektiğiydi. Konuya giriş babında, İtalya'nın faklı yerlerindeki konuşma dillerini etüt eder. Bildiğim kadarıyla bu, yapılmış ilk lehçe incelemesidir; ayrıca hem yetkin hem de eğlencelidir. Başta "tüm İtalyan lehçelerinin en utanç vericisi" diyerek, Romalıların konuşma tarzını kötüler. Bundan berbat tek aksan Sardinyaca olabilir; çünkü Latinceye fazlasıyla yakındır. Dante, Sardinyalıların, Latinceyi "maymunlar misali" taklit ettiğini düşünür. Daha nazik bir üslupla ele aldığı konuşma biçimleri daha o dönemde yazıda kullanılan dillerdir; mesela Sicilya, Toskana (Dante'nin kendi lehçesi) ve Bologna dilleri.

Fakat vardığı nihai hüküm, hiçbir lehçenin tadil edilmeksizin kullanılamayacağıdır. Dante'ye göre, uygun ve elverişli yazı dili (*vulgare illustre*) çoğu lehçenin ortak özelliklerini içermeli ama hiçbirinin özgün yanlarını almamalıdır.

Bu bize pek kayda değer gelmeyebilir; çünkü daha sonraki dönemlerde dünyanın kimi köşelerindeki insanlar, yeni yazı dilleri geliştirirken benzer çizgide düşünmüştür. Fakat Dante'nin ilk olduğunu unutmayalım. Dahası, sonraki dil planlamacılarından çok farklıdır; çünkü onlar genelde, güçlü dile sahip devletlerin eğiticimleriydi. Dante ise sanatçı ve aydındı. İtalya'da küçük bir devletten gelen bir mülteciydi, ömrünü küçük devletler arasında gezerek geçirmiştir. Ondan önce hiç kimse, bu devletlerin ve pek çok benzerlerinin ortak bir dille bağlanabileceğini ileri sürmemişti.

Fakat konu tam da bu. Dante sadece dilbilimci ve

sanatçı değildir; aynı zamanda bir siyasetçi ve ideologdur. İtalya'da farklı bir idare biçiminin hayata geçirilmesini düşler; geniş saray maiyetine sahip bir imparatorun bütün ülkeyi yönetmesini ister. Bu sarayın dili, tam da Dante'nin önerdiği dil biçimi olacaktır: Aslında onun gözünde gerçek bir *vulgare illustre*, sarayla bağlantılı olmalıdır. Provans için geçerli denebilecek bu durum, Fransızca için daha da geçerliydi ve eğer yeni dil onların düzeyine çıkacaksa, İtalya'nın gerçekten önemli bir egemeni, görkemli maiyetiyle bir imparatoru olmalıydı.

Bu düşünüş tarzı, Dante ve bulunduğu konum hakkında pek çok şey anlatıyor. Aynı zamanda, yeni Roman dillerinin işleviyle ve konumuyla ilgili kimi önemli özelliklere, bunların ortaya çıkış sebeplerine işaret ediyor.

İnsanlar genel olarak kendi dillerine Latince yerine Fransızca, Provans ya da İtalyanca demeye başlamış değildi. Ortaçağ boyunca insanların konuştukları dilleri hangi isimle andıkları hakkında çok az şey biliyoruz. Elimizdeki yazılı kaynaklar, çoğunlukla bu gibi meseleleri ele almaz. Bu kaynaklar, Latince, Yunanca, İbranice gibi eski yazı dillerinden ve yazılı hale geldikten sonra Fransızca'dan ve dönemin öbür dillerinden bahseder. Fakat sade vatandaşlara nece konuştukları sorulsa, muhtemelen çeşitli İtalyan lehçeleri için Dante'nin sunduğu isimleri kullanırlardı: Puglia, Bologna, Sicilya lehçeleri vesaire.

Yeni yazı dilleri, çeşitli konuşma lehçelerinden yaratılmıştı; fakat bu işten sorumlu olanlar, Latince konusunda vasıflı, dilsel bakımdan incelik kazanmış insanlardı. Bu süreç ilk olarak Kuzey Fransa'da ve Provence'ta yaşandı, sonra İtalya'da ve İspanya'da, daha da sonra Portekiz'de ve son olarak Romanya'da.

Roman dilleri bölgesi, kaçınılmaz dil değişiklikleri ya da konuşma dilindeki büyük farklılıklar yüzünden farklı dillere bölünmüş değildi. Mevcut durum, yazarların ve iyi eğitimli insanların sanatsal ifade için yeni yazı biçimleri tasarlamasından kaynaklanıyordu. Bu insanlar çoğunlukla saraylarda, siyasi merkeze yakın bir noktada bulu-

nuyordu.

Edebiyatın vasıtası olan yeni diller aynı zamanda bir ölçüye kadar siyasi iktidarın da ifade imkânıydı. Yükselen Fransız krallığında yaşayan Fransız halkının, yazarken kendilerini sadece güçlü Kiliseyle özel bağları bulunan uluslararası dil statüsündeki Latinceyle değil, öz dilleriyle de ifade edebilmeleri önem taşıyordu. Yeni diller, dinî egemenliğe mesafeli duranlara nefes alma imkânı yaratıyordu.

Dante'nin dileği, İtalya için yeni bir dil yaratmaktı; bunun sebebiyse, siyaseten birleşmiş, yeni bir ülke istemesiydi. Belki fikirlerinden ötürü değil ama yeni dille muhteşem sanat eserleri yarattığı için, bir bakıma başarılı olmuştur da denebilir. *Ilahî Komedya* bir dil modeli oldu ve İtalyancayı, Avrupa'nın başlıca dillerinden biri kıldı. İtalya'nın ortak bir yazı dili ve ortak bir edebiyat mirası olması, sonraki yüzyıllarda İtalya'nın siyasi bir yapı kazanması fikrine güçlü bir destek sunacağından, büyük önem taşıyacaktı. Bilindiği üzere İtalyan devleti, 19. yüzyılın ortasında, Dante'nin zamanından en az beş yüzyıl sonra vücut buldu.

YAZI DİLİ VE DİL ADI

Her ne kadar Dante ilk büyük İtalyan yazarı olsa da, İtalyanca yazıp yazmadığı sorgulanabilir. Bu düşünce, göründüğü kadar tuhaf değil. Dante, gayet bilinçli olarak yeni bir dil normu tasarlamış, manzum eserlerinde bu normu kullanmıştır. Yapmadığı tek şey, bu yeni dile isim koymaktı.

Dante Latince yazarken, yeni yazı biçimleri için *vulgare* terimini kullanır. Üç farklı biçimden bahseder ve İtalya'da kullanılana *Latium vulgare*, yani "Latin halk dili" der. *Ytali* sözcüğüyle İtalyanlardan bahsettiği doğru, ama o kelimeyi, dilin adıyla bağlantılı olarak kullanmaz. Latinceye, bizzat yazdığı kültür diline gelince, oldukça çarpıcı bir isim yeğler. Bu dile mütemadiyen *Grammatica*, yani

"Dilbilgisi" der. Dante İtalyanca yazarken, başka bir çarpıcı terim kullanır. Yazdığı dilden bahsederken *Latino*, yani "Latince" der.

Bize göre, Dante'nin Latinceyi ayrı bir dil, İtalyancayı ise bundan bütünüyle farklı bir dil saymadığını gösteren bu durum fazlasıyla kafa karıştırıcı; çünkü günümüzde ortak görüş bu. Ona göre aslında tek dil mevcuttu; bu dil ya yazı Latincesi ya da halk yazı dillerinden biri olarak tezahür ediyordu. Dante, Latinceyi halk dillerinin kökeni olarak görmüyor, lehçe farklılıklarından etkilenmemiş ortak yazı biçimi sayıyordu. Dante'nin yaklaşımı bu bakımdan tarihe hiç uymaz.

Fakat sonraki nesiller başka fikirler geliştirecekti. Dante'nin dili pek çok yazara örnek teşkil etti ve ölümünden kısa süre sonra, bu yeni yazı diline bir isim verildi. O dilde bu terim, *italiano*, "İtalyanca" ya da *lingua italiana*, yani "İtalyan dili"ydi. Dante ve ardılları yeni bir yazı dili yaratmıştı, ama ileri bir döneme kadar bu dilin kendi adı olmamıştır.

Kuzey Fransa'da ve Provence'ta da benzer bir durum söz konusuydu. Yeni Fransızca yazı dili, belli bir adla anılmaya başlamadan önce gelişmişti. Bir süre boyunca ya *roman* ya da *françois* denildi; sonunda ikinci isim üstün gelecekti. Provence'ta ise, dilin ismi konusunda asla fikirbirliği sağlanamadı. Günümüzde bile, rakip tanımlar olan *provans*, *oksitan* ya da *langue d'oc*'a rastlanıyor.

Dillerin adlarına bu kadar takılmak, kılı kırk yarmak gibi görünebilir. Fakat daha önce belirtiğimiz gibi, bir dilin mevcudiyeti bakımından elzem olan husus, insanların o dilin mevcut olduğunu düşünmesidir. Eğer bu doğruysa, o halde dilin adı hayati önem taşıyor demektir; çünkü ismi olmayan şey hakkında kolay kolay konuşulamaz ve insanlar bir dilden bahsedemiyorsa, o dilin kendi başına bir mevcudiyeti olduğuna inanmaları da beklenemez. Yeni bir dil, üstdilsel değişim aracılığıyla bir dil ismi yaratıldığında mevcudiyet kazanır.

Bana göre, bu nedenle, *italiano* ismi genel kullanıma

girene kadar, İtalyanca mevcut değildi. Bu, 14. yüzyılın ortasında ya da biraz sonrasında, Dante'den bir nesil sonra gerçekleşti. Peki, İtalyanca ismini kim kullanıyordu? Okuyup yazabilenler, İtalya'nın zengin ticaret şehirlerinde küçük bir azınlığı teşkil edenler. Muhtemelen sade vatandaşlar, bu dili ancak bir süre sonra duymuştur. Kendilerini muhtemelen, mesela *mantovano*, yani "Mantova lehçesi" gibi yerel bir ağzı konuşuyor sayıyorlardı, ama yazı dili her zamanki gibi Latinceydi.

Durum zamanla değişti ve İtalya'da genel halk aslında İtalyanca konuştuğunu düşünür oldu; günümüzde de evrensel kanaat budur. Bunun tam ne zaman gerçekleştiği bilinmiyor; hiç şüphesiz oldukça yavaş ve aşamalı olarak tamamlanmış bir süreçti. Yazı İtalyancası daha fazla tanınıp daha fazla kullanıldıkça, insanların yazıda kullanılan dil olan İtalyancayı konuştuklarını düşünmeye meylettikleri tahmin edilebilir.

Önce yazı dili tasarlanmış, ardından bu dil "İtalyanca" adını almış, sonunda aynı isim konuşma dili için de benimsenmişti. Konuşma dilinin her zaman temel biçim olduğu ve her türlü yazının, konuşmanın taklidi olduğu doğru. Yine de, ancak yeni bir yazı biçimi ortaya çıktıktan sonra, insanlar kendi konuşma biçimlerini öteki dillerden ayrı saymaya başladı.

Bu yalnızca İtalya ve sadece Roman dilleri için geçerli değil. Yazı, dil algımız açısından çok önemli. Özetlemek gerekirse, eğer bağımsız bir yazı tarzı mevcutsa, bir dil de vardır; aksi takdirde dil yoktur. Geçmişte insanlar bu şekilde düşünmeye meyilliydi; günümüzde de çoğu insanın aynı tavrı sergilediği görülüyor.

10

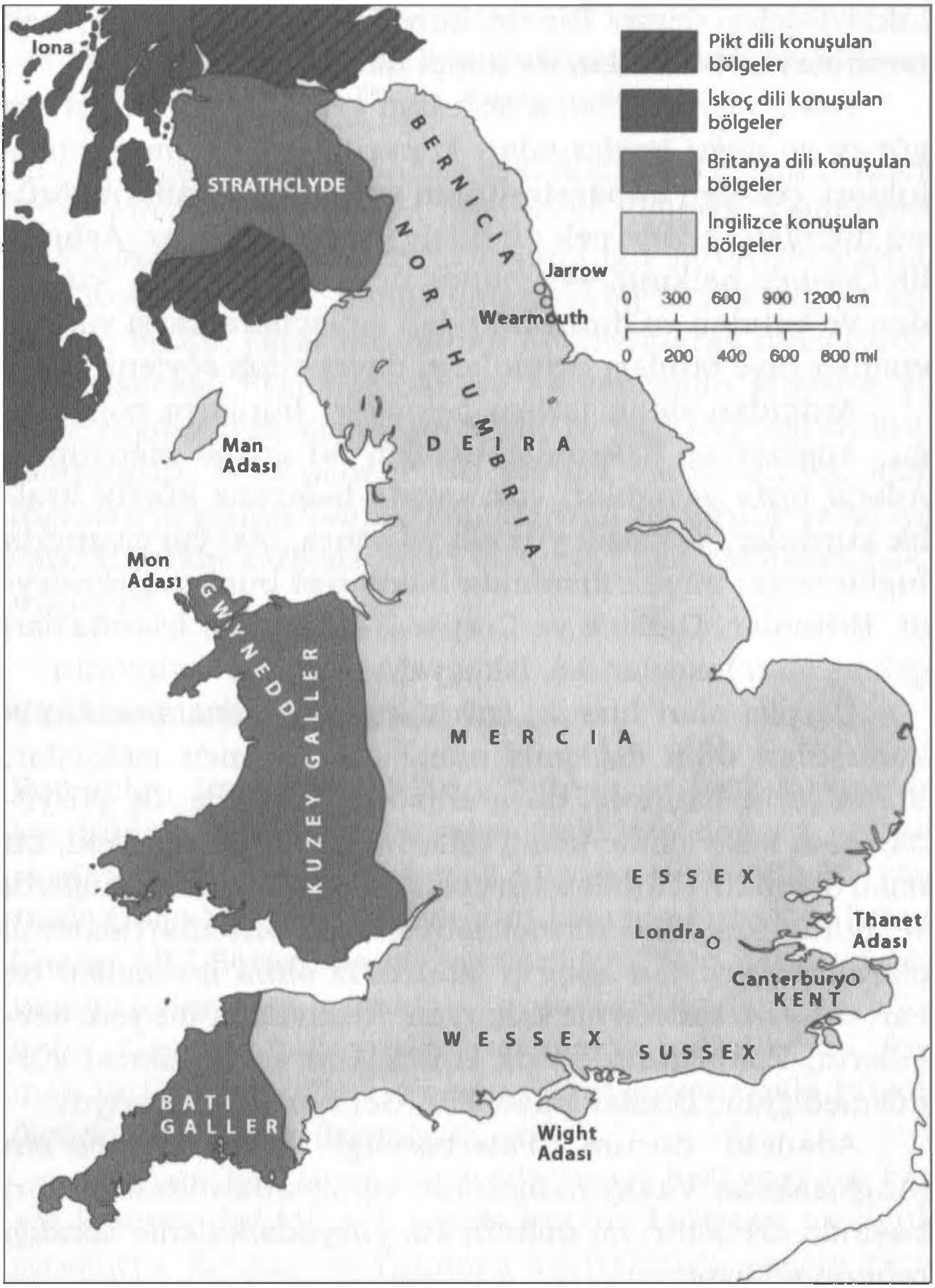
GERMEN DİLLERİNDEN MODERN İNGİLİZCEYE

İNGİLİZCE BRİTANYA'YA NASIL GELDİ

İngiliz dili, önceki bölümde bahsettiğimiz Roman dillerinden çok önce, ayrı, tanımlanabilir bir birim olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sebeplerinden biri, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki dönemde İngiltere'de yaşanan durumdu; bu nedenle, o dönemde neler olup bittiğine göz atarak başlamamız şart.

Romalılar Britanya'yı MS 1. yüzyılda fethetmiş, üç yüz yılı aşkın süre ellerinde tutmuşlardır. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, o günün Fransa, İspanya ve Portekiz topraklarının aksine, Latince burada baskın konuşma dili olmadı. Bunun sebepleri hakkında ancak tahmin yürütebiliriz. Britanya'da çoğu insan, Hint-Avrupa dillerinin Keltçe grubuna mensup olan dili konuşmayı sürdürdü. Günümüzde o dile zaman zaman Britanya dili, bazen de Britonca denir; modern Galce bundan türemiştir, tıpkı 1800 civarında anadil olmaktan çıkan Cornwall dili gibi.

Britanya'daki Roma askerleri, Kıta Avrupasında yaşanan buhran yüzünden 400 yılı civarında geri çağrıldı. Romalı valiler, askerler, vergi tahsildarları bu topraklara bir daha geri dönmediler. Britanyalılar kendi başlarının çaresine bakmak durumunda bırakılmıştı ve çalkantılı geçen 5. yüzyılda hiç de kolay iş değildi bu. Kısa süre içinde adanın iki yönden istila edileceği kesindi. Romalıların

Harita 10.1 Bede'in zamanında Britanya dilleri

asla ele geçiremediği kuzeyde yaşayan, oldukça farklı bir Kelt dili konuşan İrlandalılar, batı kıyılarını ve ileride çok daha geniş bir bölgeyi işgal etti. Bu topraklarda konuşulan İrlanda dilinin modern biçimine günümüzde çoğun-

lukla Gaelce denir. Bir de kuzeydeki Piktler vardı; pek tanınmayan bu halkın da kendi dili bulunuyordu.

Fakat en esaslı istila doğudan geldi. Kuzey Denizi'nin güney ve doğu kıyılarından kopup gelen Germen toplulukları, çözülen imparatorluğun sunduğu fırsatlara gözünü dikmişti. Adada pek direnişle karşılaşmadılar. Aslında ilk Germen halkının 449 yılında üç gemiyle geldiği, kuzeyden ve batıdan saldıran İrlandalı istilacılara karşı yardım etsinler diye bunları Britonların davet ettiği söylenir.

Ardından daha fazlası gelmiştir; bunların çoğunluğu, Angıllar ve Saksonlar denilen iki gruba mensuptu. Adada hızla yayıldılar, çok sayıda bağımsız küçük krallık kurdular. Yaklaşık yüz elli yıl sonra, 600 yılı civarında İngiltere'nin büyük kısmında hâkimiyet bunların elindeydi. Britonlar, Galler'e ve Cornwall'a itilmişti; İrlanda'dan gelmiş olan İskoçlar ise, İskoçya'yı ellerinde tutuyordu.

Çarpıcı olan husus, fethedilen bölgenin tamamında konuşulan dilin değişmiş olmasıdır. Germen istilacılar, Romalıların Latinceyi dayatamadığı bir yerde, üç yüzyıldan kısa süre içinde kendi dillerini kabul ettirdi. Peki, bu nasıl olabildi? Muhtemelen çok daha kalabalık gelmişlerdi ve toprağı kendileri sürmek istiyorlardı. Britonları sistemli olarak yerlerinden kaçırıp öldürmüş olma ihtimalleri de var; tabii bu sadece bir varsayım. Kesin olan, bu yeni devletlerin, Romalıların ya da Britonların geleneklerini sürdürmediğidir: Bunlar büsbütün Germen krallıklarıydı.

Adadaki durum, Peterborough Vakayinamesi'nin (Anglosakson Vakayinamesi'nin versiyonlarından biridir) başında özetlenir; bu metnin 10. yüzyılda kaleme alındığı tahmin ediliyor:

> Brittene igland is ehta hund mila lang & twa hund brad, & her sind on þis iglande fif gebeode: Englisc & Brittisc... & Scyttisc & Pyhtisc & Boc Leden.

Bire bir çevirisi şöyle:

> Britanya adasının uzunluğu sekiz yüz mil, eni iki yüz mil ve bu adada beş dil konuşuluyor: İngilizce ve Britanya dili... ve İskoççça, Piktçe, Kitabi Latince.

Her ne kadar çeviri olmadan eski metnin şifresini çözmek kolay olmasa da, modern İngilizceye kelimesi kelimesine çevrilebiliyor ve kelimelerin çoğunluğu birbiriyle ilintili, bazılarıysa özdeştir. İngilizcenin eski bir biçimi olduğu anlaşılan bu dil, yazar tarafından *Englisc* olarak niteleniyor.

Kısacası, Fransızcadan ve İtalyancadan yüzlerce yıl önce İngilizcenin kendi adı vardı ve yazı dili olarak kullanılıyordu. Peki neden? Bu soruya yanıt vermek için, İngiltere'ye gelmiş Germen halklarının geçmişine ve adaya vardıklarında karşılaştıkları duruma daha yakından bakmak şart.

GERMANİ, ANGILLAR, SAKSONLAR

Romalılar, imparatorluklarını Güney ve Batı Avrupa'da kurdukları dönemde, *Germani* dedikleri, doğuda ve kuzeyde yaşayan halklarla temas edip çatıştılar. MÖ 50 civarında Galya'yı fetheden ordunun başında bulunan Julius Caesar [Jül Sezar], Roma egemenliğini, Ren nehrinin batısında kalan tüm toprakları kapsayacak kadar genişletti; nehir, Germen halklarıyla sınır olarak kabul edildi. Roman ve Germen dilleri arasındaki dil sınırını hâlâ büyük ölçüde bu nehir belirler.

Germen halklarını bir arada tutan herhangi bir bağ söz konusu değildi; çok sayıda küçük, bağımsız topluluk mevcuttu. Latince ve Yunanca kaynaklarda yaşam tarzlarına ve farklı devletlerine ilişkin bilgiye rastlıyoruz. En önemli kaynak, Romalı tarihçi Tacitus'un MS 98'de kaleme aldığı, Germen halklarını anlatan kısa kitabıdır. Bu yazar İngiltere'de, birkaç yılını Britanya'da general olarak geçirmiş kayınpederi Agricola hakkında yazdığı biyografiyle tanınır.

Bu metinde Angılların günümüzde unutulmuş pek

çok komşusundan bahsediliyor. Tacitus, *Reudigni ... et Aviones et Anglii et Varini et Eudoses et Suardones et Nuitones*'ten, günümüzün Schleswig ve Mecklenburg topraklarında, Kuzey Denizi ve Güneybatı Baltık kıyılarında yaşayan halklar olarak bahsediyor. Bu toplulukların kendilerine has, çarpıcı bir yönlerini görmediğini, ortak noktalarının Toprak Ana Nerthus kültü olduğunu söylüyor.

Tacitus'a bakılırsa (haklılığından şüphe duymamızı gerektirecek bir neden yok), o zamanlar Angıllar altı ufak toplulukla birlikte oldukça küçük bir bölgede yaşıyan, oldukça önemsiz bir topluluktu. Anlaşılan, Angılların sayısı da epey mütevazıydı, birkaç bin kişiyi ancak geçiyordu.

Tacitus'un adlarını bile anmadığı Saksonlar, yüzyıl sonra başka bir kaynakta ortaya çıkar. Bunların devleti, kimi küçük toplulukların birleşmesiyle kurulmuş olabilir. 4. yüzyıla doğru, Ren ırmağından Loire'a kadar güneye inip, Roma Galyası kıyılarında kol gezen akıncılar olarak kötü şöhret edindiler.

Bu bilgilerden yola çıkarak, Angıllar ile Saksonların kökensel olarak Germen komşularının yanında Kuzey Denizi kıyısında yaşayan Germen halkları olduğunu söyleyebiliriz. Peki, bunların dili ya da dilleri neydi?

Tacitus ve diğer Romalı yazarlar, Germen halklarının dili hakkında çok az şey anlatıyor. Yine de bütün o zaman zarfında oldukça benzer bir tarzla konuştuklarını varsaymak için sağlam bulgular mevcut; tabii bu geniş bölgede lehçe farklarının kaçınılmaz olduğunu göz ardı etmeyelim. O zamanlar Germen halkları, günümüz Almanya topraklarının büyük kısmını, Hollanda'yı ve İskandinavya'yı mesken tutuyordu. Günümüzde bu varsayımsal ortak dile çoğunlukla Germence ya da Kök-Germence denir.

Bu dile bir ad verilmiş miydi? Muhtemelen hayır. O çağın hiçbir kaynağında, Germence dili anılmıyor. Latince metinlerde *Germania* ve *Germani* kelimeleri bölgeyi ve sakinlerini nitelemek için geçer; fakat Germen halklarının bu isimleri benimseyip benimsemedikleri bilinmiyor. Bu kelimelerin kökenlerine ilişkin bir bilgimiz de yok. Ger-

mence konuşan halkların kendilerini herhangi bir bağlamda uyumlu bir topluluk saymış olması çok kuşkulu. Kendilerini böyle görmemişlerse, ortak isim ihtiyacı da duymamışlardır.

ANGILLARIN VE SAKSONLARIN DİLİ

İngiltere'nin güneyini istila eden Saksonlar, Manş Denizi kıyısında üç krallık kurdu: Essex, Sussex, Wessex. Angıllar ise Thames'in kuzeyinde kalan bölgede, Doğu Anglia, Orta Anglia, Mercia ve Northumbria krallıklarında hüküm sürüyordu. Sonuncusu, Forth Köprüsü'ne kadar kuzeye uzanıyordu.

Adaya ayrı ayrı Angıl ve Sakson dilleriyle mi gelmişlerdi, yoksa tek bir Anglosakson diliyle mi? Muhtemelen ikisi de değil. İki ayrı dilden bahsetmek pek söz konusu olamaz; çünkü kaynaklar, güney ve kuzey konuşması arasında büyük farklar bulunmadığına, ayrıca bölgedeki insanların rahatlıkla anlaştığına işaret ediyor. Öte yandan, Angıllar ile Saksonların, İngiltere'ye varmadan önce kesinlikle birleşik yapıda bulunmadıklarını biliyoruz. Ayrıca başka istilacılar da vardı. Kent'i ve Wight adasını Jütler almıştı (muhtemelen Jutland'dan gelmişlerdi, ama bu görüşe karşı çıkanlar da var) ve araştırmacılar bugün, yeni gelenler arasında pek çok Frizyalı olduğuna inanıyor.

Dolayısıyla İngiltere'ye ithal edilen Germen dili, herhangi bir etnik grubun mülkiyetinde değildi. Bu dil, Kuzey Denizi kıyısında kayda değer bir alanda, muhtemelen belirgin bir lehçe çeşitliliğiyle konuşuluyordu ve daha güneye, doğuya, kuzeye uzanan geniş ve kesintisiz bir lehçe alanının da parçasıydı.

Dolayısıyla, göçmenlerin artlarında bıraktıkları yerdeki diğer halklar aşağı yukarı onlar gibi konuşuyordu ve dil, toplulukları birbirinden ayırabilecek bir ölçüt değildi. Fakat vardıkları adada durum farklıydı.

Orada yaşamakta olan halklar Britanya dili, İskoç-

ça, Piktçe konuşuyordu ve bu üç dil, birbirlerinden çok farklıydı, üstelik Germen dillerine de hiç benzemiyorlardı. Yeni gelenler, farklı bir kültür, farklı siyasi emeller içeren yeni bir dil grubu oluşturdu. Grup içindeki lehçe farklılıkları, benzerliklerin sayısı yanında önemsiz kalıyordu. Öteki dilleri konuşanlar hiç şüphesiz bu istilacıları tek grup saymıştır. Britonların aksine, istilacılar da kendilerini pek çok bakımdan yekvücut sayıyordu. Öte yandan bunlar siyaseten birleşik değildi; bağımsız, küçük krallıklar halinde yaşıyorlardı.

O halde, Britanya'da yaşayanların Germen dilini kendilerine ait bir varlık saymaları anlamında İngiliz dilinin ne zaman ortaya çıktığını sormalıyız. Yukarıda, Roman dillerinin kendi kimliklerini, yazı biçimleri yaratıldığında edindiğinden, ayrıca dil isimlerinin aynı dönemde ya da kısa süre sonra ortaya çıktığından bahsetmiştik. Britanya'da da aynı olaylar zinciriyle karşı karşıyayız.

Fakat durum bir parça daha karmaşık; çünkü iki farklı yazı söz konusu. Önce rünik alfabeyi, sonra daha önemli olan Latince yazıyı ele alacağız.

BRİTANYA'DA RÜNİK ALFABE

Her ne kadar Germen halkları kendilerini tek grup saymasa da, dillerine uyarlanmış bir yazı sistemi olan rünik alfabeyi kullanıyorlardı. Günümüzde, bu yazının MS 1. yüzyıl civarında icat edildiğine inanılıyor. Bu, alfabeli bir yazıdır; dolayısıyla genel fikrinin, Romalıların kullandığı Latin alfabesinden ya da bir ihtimal İtalya'daki ya da Yunanistan'daki başka bir alfabeden alındığını varsaymak akla yatkın. Yine de rünik alfabenin oldukça serbest bir uyarlama olduğunu ekleyelim. Harfler çoğunlukla düz çizgilerden oluşur; bu sistemin ahşaba kazımada kolaylık olsun diye tasarlandığı belli. Bazı harfler Latin harflerine benziyor (örneğin B yerine ᛒ ve T yerine ↑ gibi); fakat pek çoğu epey değiştirilmiş ya da bütünüyle farklı (mesela F

yerine ᚠ ve D yerine ᛞ gibi). Latincede karşılığı olmayan harfler ise, Germen dillerindeki sesleri belirtiyorlar, *thing* sözcüğünün ilk sesini söylerken dilin ucunun dişlere bastırılmasıyla çıkarılan ses (ᚦ ile gösterilir) ile *we* sözcüğünün ilk sesi olan artdamaksıl yarıünlü ses (ᚹ ile gösterilir) başta olmak üzere.

En eski rünik yazılar MS 200 civarından kalmadır; rünik alfabenin de köklü bir tarihi var, özellikle bin yıldan fazla kullanımda kaldığı İskandinavya'da.

Britanya'daki ilk Germen istilacılar arasında, rünik yazıyı bilenler de vardı. Adadaki yeni dildeki en eski metin, bir geyik kemiği üzerine kazınmış yazıdır; 4. ya da 5. yüzyıldan kalma bir küpün içinde bulunmuştur. Kazınmış olan ᚱᚨᛁᚺᚨᚾ harflerini Latince alfabeye çevirirsek *raihan* sözcüğüne denk geliyor. Maalesef anlamına dair hiç ipucu yok; fakat harflerin sırası bilinmeyen Germence bir kelimeyi temsil ediyormuş gibi görünüyor.

650'lere kadarki ilk iki yüzyıl içinde, rünik yazı çoğunlukla güneydoğuda, doğuda, Doğu Anglia'da ve Kent'te kullanılmıştır. Britanya'da harflerin sayısı ve şekli, Kıta Avrupasındaki ortak uygulamadan bir parça farklılık arz ediyor; bunun başlıca sebebi, konuşma dilinin yazıya uyarlanmasıdır. Dolayısıyla, ayrı bir Anglosakson rünik alfabesi mevcuttur.

Güneyde ve güneybatıda rünik alfabe kullanımının henüz 650 civarında ortadan kalktığı anlaşılıyor. Bu hiç şaşırtıcı değil; çünkü yazıtlar, birazdan bahsedeceğimiz gibi Latince alfabeyle kayda geçirilmeye başlamıştı.

Rünik yazı, Midlands'te ve kuzeyde, hepsinden öte Northumbria'da, 7. yüzyıldan 11. yüzyılın ortalarına kadar Hıristiyan bağlamında kullanılmış. Buna ilişkin en anlamlı yorum, bölgedeki Kilisenin eski rünik yazıyı kendi amaçları doğrultusunda sahiplenmeyi seçmiş olduğudur. Bunun sağlam bir sebebi olmalı. Çok büyük ihtimalle, cemaatin en azından bir kısmı kendi dillerinde rünik yazıyı okuyabiliyor, ama Latin harflerini okuyamıyordu. Ayrıca

Kilisenin, rünik yazı ile eski dinle bağlantılı büyü uygulamaları arasındaki ortaklığı ortadan kaldırmanın bir yolu olarak bu yazıya yönelmiş olması da bir ihtimal.

O halde, ilk İngilizce yazma şekli, Anglosakson rünik yazısıydı diyebilir miyiz? Buna kesinlikle evet demek mümkün değil. Britanya'da Germen dilleri için Latin yazısından önce rünik yazının kullanılmış olduğu kesin. Fakat bu dil, İngiliz dili miydi? Rünik alfabenin ilk kullanıldığı dönemde insanlar belki de henüz Britanya'daki Germenceyi, Kıta Avrupasının Germen dillerinden ayrı bir dil saymıyordu. Rünik yazı kullanımdan kalkmadan önce, bu ayrı dil düşüncesi kesinlikle sıkı sıkıya yerleşmişti; fakat rünik yazı kullanımının bu süreçte belirgin etkisi olmuş gibi görünmüyor. Rünik yazı çok fazla kullanılmış olamaz; örneğin Güneybatı İngiltere'nin büyük kısmında bunların varlığını teyit edecek hemen hiçbir unsura rastlanmıyor. Bütüne bakılınca, rünik yazının az görülen bir olgu olarak kaldığı söylenebilir. Sonuçta yazı İngilizcesi başka bir yolla doğdu.

ROMA YAZISI VE İNGİLİZCE

450 civarındaki istilalardan sonra, Latin dili, Britanya'nın Germen halklarınca mesken tutulan kısımlarında fiilen ortadan kalktı. Hıristiyan İrlandalılar ve Britonlar arasında Latin diliyle ilgili bilgi genelde Kilise bünyesinde korundu; fakat kâfir Germen krallıklarında Latincenin yeri yoktu. Elbette bu aynı zamanda Latin yazısının da kullanılmadığı anlamına geliyor. Yüzyılı aşkın süre boyunca, yalnızca rünik yazı vardı.

Roma'dan gelen ilk Hıristiyan misyonerler, yanlarında sadece inançlarını ve Latinceyi değil, aynı zamanda Latin alfabesini, parşömeni, kalemi de getirmişlerdi. Bu yeni teknoloji, uzun yazılı metin üretmeyi nispeten kolaylaştırmıştı; sadece rünik yazı varken uygulamada imkânsız bir şeydi bu. Kısa süre içinde insanlar, konuştukları dil için

yeni yazıyı kullanma fırsatından yararlanmaya başladı.

Papa Gregorius 597 yılında Romalı piskopos Augustine'i yardımcılarıyla birlikte misyoner olarak Britanya'ya gönderdi. Hıristiyan inancından haberdar olan Kent Kralı Ethelbert onları sıcak karşıladı. Ethelbert, Merovenj hanedanından Frank prenses Bertha'yla evliydi; kadın Hıristiyandı ve Paris'ten gelirken yanında din konusundaki danışmanını da getirmişti. Ethelbert Hıristiyan inancına geçti ve Augustine, o zamanlar Kent'in başlıca şehri olan Canterbury'nin ilk başpiskoposu oldu.

Augustine ile yanındakiler elbette Roma'nın ve Kilisenin yazı dili Latinceyi okuyup yazabiliyordu. Augustine ile Papa Gregorius arasındaki bir yazışma, hatta Papanın Kral Ethelbert'e gönderdiği bir mektup günümüze ulaşmıştır. Canterbury, Latince için köprübaşı olmuştu. Bu mütevazı başlangıcın ardından, Latince bütün Britanya'ya Hıristiyan inancıyla birlikte yayılacak, yüz yıl içinde bütün adada gayet oturmuş hale gelecekti. Fakat bu misyonerliğin dil bakımından en çarpıcı sonucu, Latince yazı biçiminin çok kısa bir süre içinde Kent'in konuşma dilinin kayda geçirilmesinde kullanılmaya başlamasıdır.

Latin alfabesiyle yazılmış ilk İngilizce metin, Ethelbert'in kanunlarıdır; tahminen henüz 603'te, yani misyonerlerin gelişinden ancak birkaç yıl sonra ve kesinlikle Ethelbert'in 616'daki ölümünden önce kaleme alınmıştır. Bu metin, 12. yüzyıldan kalma bir elyazmasında, ama maalesef modernleştirilmiş bir biçimde korunmuştur. Oldukça kısadır ve çoğunlukla çeşitli suçların cezalarını belirtir. Örnek vermek gerekirse:

> Gif man frigne man gebindeþ, XX scill' gebete.
>
> "Eğer kişi, özgür bir kişiyi bağlarsa, 20 şilin ödemek zorundadır."

İnsanın aklına birtakım sorular geliyor. Kral, yazılı bir yasayı yürürlüğe sokma fikrini nereden aldı acaba? Bundan kim yararlandı? Neden konuşma diliyle yazıldı da Latince

yazılmadı? Yeni yazı dili nasıl yaratıldı? Kral ve krallığı hakkında çok az şey bilsek de, bazı yanıtlar önerebiliriz.

Yazılı kanun fikri yeni değildi. Roma yasaları çoktan yazıya geçirilmişti; ayrıca bu, yazıya dökülen ilk Germen yasası da değildi. Çeşitli Germen toplulukları, kısmen benzer geleneksel yasalara sahipti ve hiç şüphesiz o yasalar uzun süredir ağızdan ağıza aktarılıyordu. Roma İmparotorluğu'na katılmış kimi halklar, yasalarını yeni memleketlerinin yazı dili olan Latinceyle kaleme alma gereksinimi duymuştu. Bu yazılı Germen kanunlarının en ünlüsü, Sal Franklarının yasasıdır; bunun Latince hali yaklaşık 500 yılından beri mevcut. Ethelbert'in eşi Frank prensesi Bertha, o yasayı biliyor olmalıydı.

Bir kanunun ilanı, siyasi bir harekettir ve normalde belirli bir amaç güdülür. Bu örnekte, yeni durumdan kimin kârlı çıkacağını görmek zor değil. Bu kanun yığını, yerleşik düzenlemeleri sıralamaktan ibaret gibi görünüyor; fakat ilk paragraf oldukça farklı. Kiliseye, piskoposa ve öbür din adamlarına yönelik hakaretlere aşırı cezalar öngörülmüş. Hıristiyan kilisesinin ancak birkaç yıldır var olduğu bir toplumda bu gelişme herhalde olağanüstüydü. Kanunun hedeflerinden birinin, Kilisenin ve yeni dinin menfaatlerini kollamak olduğu kesin.

Witan denen konseyiyle birlikte kendi adına yasa ilan etmiş olan kral da bunun faydasını görmüştür. Germen devletlerinde yasa aslen, egemenlerin buyruğunu içeren bir eserden ziyade halkın geleneği olarak görülürdü. Örneğin Sal Franklarının yasası, yerel önderler arasından belirlenmiş dört kişinin derlediği uygulamaların kayıtlarına dayanıyordu. Ethelbert, adını yazılı bir kanuna veren ilk Germen krallarından biriydi. Bu gelişmenin elbette kralın itibarı ve *witan*'ıyla kurduğu ilişki bakımdan bir anlamı vardı.

Yasanın, Kilisenin dili Latinceyle kaleme alınmamasının sebebini tahmin edebiliyoruz: Neredeyse hiç okuyucusu olmadığı için, yasayı Latince yazmak anlamsız olurdu. İletişim açısından bakılınca, İngilizce yazmak da sorun ya-

ratırdı; çünkü bu dilde herhangi bir metin yazılmaksızın İngilizce okuma konusunda eğitim verilmesi söz konusu olamazdı. Belki rünik alfabeye aşina olmak, Kent önderlerinin kimileri için öğrenme sürecini kolaylaştırmıştır, ama yine de Kilise bünyesinde bir süre eğitim görmek gerektiği kesin. Başlangıçta yasayı ancak dar bir uzmanlar topluluğunun okuyabildiğine eminiz. Her halükârda bu öncü hamlenin müthiş sonuçları olacaktı; çünkü İngilizcenin edebiyat dili olarak doğuşuna işaret ediyordu.

Yeni yazı biçimine gelince, muhtemelen tasarlanması aşırı zor değildi. Latince harfler, İngilizce seslerin temsilinde kullanılmaya büyük ölçüde uygundu. Kimin ürettiğini bilmediğimiz bu metin, okuma yazma bilen misyonerler ile kanunları bilen Kentlilerin ortak çabasının ürünü olabilir. Metin özgün haliyle korunmadığı için, ilk yazımında benimsenmiş yazım kurallarını da bilmiyoruz. Eski İngilizce metinlerde genellikle günümüzde İngilizce yazarken kullanılan Latin harflerinden faydalanmıştır: Başlıca farklılık, Latincede bulunmayan seslerin temsili için rünik yazıdan kimi harflerin alınmış olmasıdır. İki tanesinden yukarıda bahsetmiştik: *Thing* sözcüğündeki gibi ötümsüz (titreşimsiz) *th* için ᚦ ve *w* için ᚹ; buna ilaveten, *them* sözcüğündeki gibi ötümlü *th* için ð vardı.

Britanya'nın Germen dilinde Latince harflerle kaleme alınmış ilk belgesi bu metin olduğuna göre, kralın, İngilizce yazının babası olduğu iddia edilebilir. Kendisi eline kalem almamış olabilir, hatta okuma-yazması bile olmayabilir, ama Kral Ethelbert Kanunları onun emri üzerine bir metin haline getirilmiştir. Fakat perde ardında, iki göçmenin, yani başpiskopos Augustine ile Kraliçe Bertha'nın da önemli oyuncular olduğunu düşünmek mümkün.

İNGİLİZ EDEBİYATININ İLK YÜZYILLARI

İngilizce yazmanın yeni biçimi, başlangıçta pek kullanılmamıştı. 7. yüzyıl boyunca Kent'te iki hukuk metni daha

kaleme alındı ve yüzyılın sonunda Wessex Kralı Ine, kendi kanunlarını kaleme aldı. Bundan sonra, neredeyse iki yüzyıl boyunca hiçbir yasa derlemesi yazılmamıştır; günümüze de sadece birkaç idari belge ulaşmış durumda. Fakat başka tür bir edebiyat, ismini koymak gerekirse şiir sanatı filizlendi. 7. yüzyılda şiir yazmış en azından bir kişiyi biliyoruz; sonraki yüzyıllarda (çoğunlukla isimsiz) birkaç önemli şair bu örneği takip etmiştir. Çoğu, MS 1000 civarında yazılmış elyazmalarında muhafaza edilen şiirlerin tam ne zaman yaratıldığı kesin olarak belirlenemiyor; dolayısıyla çoğu parçanın ne kadar eski olduğunu söylemek zor. Ayrıca, bunları yazarlarının mı yazdığını, yoksa yazıya dökülene kadar ağızdan ağıza mı aktarıldığını da bilemiyoruz.

Şairlerin kullandığı, Latincede olmayan ölçünün Germen şiirinin uzun soluklu sözlü geleneğine ait olduğu kesin. Eserlerin çoğu, Hıristiyanlıkla ilgili konuları ele alıyordu; fakat meşhur bazı eserlerde Germen folklorundan kimi konular işlenir. Bunlar arasında en ünlüsü, bir Götar, yani İsveç'in Göteland topraklarından gelen bir kişi hakkındadır (en azından İsveçli yazarının kanaatince). Götar'ın adı, ancak üç yüz şiir mısrasından sonra, kahramanın adamlarıyla birlikte Danimarka kralının salonuna ulaştığı sahnede ifşa edilir:

> We synt Higelaces
> beodgeneatas; Beowulf is min nama.
> Wille ic asecgan sunu Healfdenes,
> mærum þeodne, min ærende.
>
> "Bizler Hygelac'ın
> sofra arkadaşlarıyız; Beowuf'tur adım.
> Ünlü kral Halfdane'nin oğluna,
> gelme amacımı söylemek isterim."

Bu onurlu öz takdim, eski İngiliz şiirinin örneğini teşkil ediyor. Her mısra, iki yarıdan oluşur, arada es verilir ve her yarıda ikişer hece vurgulanır, örneğin *mærum þéodne*,

min ærende gibi. Dahası, her yarıda birer hece, aynı sessiz harfle başlamak zorundadır; böylece ses tekrarı yapılır. Alıntıladığımız mısradaki ses benzerliği, *mærum* ile *min* arasındadır.

Kahraman, Danimarkalıların başına bela kesilen Grendel'le savaşmaya gönüllü olur. Olayların geçtiği yer, hikâye ve şiirin ruh hali, Hıristiyan misyonerlerin Latin kültürüne yabancıydı, tıpkı ölçünün yabancı olması gibi (gerçi *Beowulf*'un yazarı Hıristiyandı). Yazı sisteminin yürürlüğe sokulmasına aracılık eden din olsa da, yeni yazı dili, dinsel içerik taşımayan sanat eserlerinin yayılması için de kullanılıyordu.

İngilizce edebiyatın ilk birkaç yüzyıl boyunca sadece hukuk metinlerinden ve şiirden meydana geldiği görülüyor. İki metin türü de Latince örneklerden kayda değer ölçüde bağımsızdır. Hıristiyanlıktan esinlenilmiş kimi şiirlerin var olduğu doğru; fakat iş tarza ve ölçüye gelince, bunlar Latince örneklerden ya bütünüyle farklıdır ya da onlarla belli belirsiz bir ortaklık arz eder. Yine de yazarlar, edebiyat eğitimlerini kilise okullarında tamamlamak zorundaydı; çünkü başka okul yoktu. Yabancı eğitimin, onların duygularını ve düşüncelerini hiçbir şekilde etkilemediği açıkça anlaşılıyor.

Bu durum, o tür insanların içinde bulunduğu çevreler hakkında bir şeyler söylüyor. Yasalardan sorumlu olan, ayrıca önemli geleneksel öyküleri ezberleyip aktaracak kadar zaman bulabilen egemen kesimle muhtemelen temas halindeydiler. Aynı zamanda, yeni Kiliseyle de yakın bağları vardı. Bütün bu hususlar, Kent, Wessex, Mercia gibi çeşitli Germen krallıklarını yöneten kralların çevresindeki ortama işaret ediyor. Buralarda siyasi kaynaklara ve Hıristiyan eğitimine ulaşılabilmesinin nedeni, Roma misyonerliğinin, işe toplumun üst katmanlarında başlayıp karşılıklı menfaat doğrultusunda egemenlerle ilişki kurma siyaseti gütmesiydi. Kraliyet ailelerine mensup başrahibeler, eğitim merkezleri olarak da işlev gören manastırları yönetiyordu.

O günlerde Britanya'nın Germen krallıkları merkezî bir otoriteyi tanımıyordu; fakat muhtemelen kültürel birlik hissi mevcuttu ve Britonlara karşı savaşta işbirliği yaptıkları kesin. Bunun, edebî yaratımlar bakımından belirgin sonuçları da olmuştur. Muhtemelen birbirlerini tanıyan bir avuç yazar vardı, ama yazı dili için ortak bir standart belirleme girişiminde bulunulmuyordu. Her yazar kendi yerel lehçesini kullandığı için, Kentçe, Batı Saksonca, Northumbria'ca gibi çeşitli dillerde metinler mevcuttur.

Bu, Yunanistan'da Makedonya'nın fethinden önce hâkim olan duruma ve bir ölçüye kadar, İtalya'nın Dante'den önceki durumuna benziyor. Siyasi birliğin olmadığı yerde, yazı dili için ortak standartlar belirleme fikri de kolay kolay gündeme gelmez. Her ne kadar Britanya'nın tüm yazarları muhtemelen katı standartları olan yazı Latincesini biliyor olsa da, buna benzer bir yapı kurmaya yeltenmemişlerdir. Herhalde farklı yerel standartlar belirlemeye doğru yol alıyorlardı; böylece Northumbria yazı lehçesi, Kent yazı lehçesi gibi yazı lehçeleri ortaya çıkacaktı; tıpkı bir zamanlar Yunanistan'da Dor, İonya, Eolis lehçelerinin var olması gibi. Fakat tarih bu kez başka bir yöne sapacaktı.

BEDE, LATİNCE VE İNGİLİZCE

597'de, yani Augustine'in gelişinin üzerinden yüzyıl geçmeden, Anglosakson krallıklarının tümü, en azından ismen Hıristiyan olmuştu. Bu durumun ayrıntılı öyküsünü Bede, 730 civarında tamamladığı *History of the Church of the English People* [İngiliz Halkının Kilisesinin Tarihi] adlı olağanüstü kitabında anlatır. Bede, günümüzde Newcastle-upon-Tyne denen bölgedeki Monkwearmouth ve Jarrow manastırlarında keşiş ve rahipti.

Eser Latince kaleme alınmış, hem de çok yetkin bir dil ve üslupla. Bede, üretken bir yazardı. En çok, Kilise

tarihiyle ilgili eseri tanınsa da, Kitabı Mukaddes'in çoğu kitabı hakkında ve başka konularda cilt cilt yorumlar da kaleme almıştır. Bede'in sıra dışı biri olduğu kesin; yine de bütün bunları 8. yüzyılın ilk yarısında Northumbria'da bir manastırda yapabilmiş olması, Anglosakson Britanya'nın Latin dilinin geniş kesimlerce tanındığı bir yer haline geldiğine dair sağlam bir bulgudur.

Bu, pek çok insanın Latince konuşup, okuyup, yazabildiği anlamına gelmiyor. Büyük ihtimalle, nispeten az sayıda kişi bu vasıflara sahipti; onların çoğunluğu da Kilise mensubuydu. Britanya'nın yerel dillerinin tamamı Latinceden büsbütün farklı olduğu için, insanlar bu dili okulda öğrenmek zorundaydı ve o tür okullar hemen hemen sadece Kilise bünyesindeydi.

Birlikte ithal edilmiş olan Hıristiyan dini ile Latin dili birbirlerine bağlıydı. Sade vatandaşa muhtemelen konuşma diliyle vaaz ediliyordu; fakat Kitabı Mukaddes, ibadet kuralları, ilahiler, ilahiyat risaleleri ve tüm dinî metinler sadece Latinceydi. Hıristiyan dini, yazılı söz üzerine kurulmuştu ve Latincenin temel işlevi, Peterborough Vakayinamesi'nin kelimeleriyle özetlenebilir: *boc leden*, kitabî Latince.

Bede'in yazdığı *Kilise Tarihi*, Britanya'nın 7. yüzyıl ile 8. yüzyılın ilk yarısındaki haline dair ayrıntılı tek anlatıdır ve adanın dilleri hakkında paha biçilemez bilgiler sunar. Bede'in genel durum üzerine söyledikleri, yukarıda Peterborough Vakayinamesi'nden yaptığımız alıntıyla neredeyse özdeş. Aslında, vakayinamedeki o kısım, adada beş dil konuşulduğu değerlendirmesinde bulunan Bede'in yazdıklarının aşağı yukarı kısaltılmış bir çevirisidir. İlkine Latince *lingua Anglorum* der, yani 'Angılların dili'. Bu, Vakayinamedeki *Englisc*'e denk geliyor. Bede'in, İngilizceyi, kendi adı olan ayrı bir dil saydığı anlaşılıyor.

Bede, birkaç yerde yazı İngilizcesinden de bahseder. Bir yerde, Ethelbert Kanunlarını anar, bunun hâlâ mevcut olduğunu ve "Angılların konuşma diliyle yazıldığını" (*conscripta Anglorum sermone*) açıkça ifade eder. Ayrıca

ilk İngiliz şairi olan Caedmon hakkında bir öykü anlatır: Caedmon, 7. yüzyılın ikinci yarısında Northumbria'da yaşamış ve Tanrı ona, "Angılların dilinde" (*Anglorum lingua*) Hıristiyan inancıyla ilgili yetkin şiirler söyleme yeteneği bahşetmiş.

Bede, biraz farklı lehçelerde kaleme alınmış olmalarına rağmen, Caedmon'un şiirini de Ethelbert Kanunlarını da kendi ana konuşma dili olan İngilizce yaratımlar sayıyordu. En azından onun zamanından itibaren, Britanya'da İngilizcenin hem yazı hem konuşma dili olarak tek dil olduğu tartışılmaz bir görüştür.

Peki, Germen istilacıların diline neden Angılların adı verilmiş? Bunun kesin bir yanıtı yok; fakat Bede'in, bu sonucu doğuran süreçte rol oynadığını söyleyebiliriz. İngiliz halkları hakkında (onlara *gens Anglorum* derdi) etraflı yazılar yazan ilk yazar oydu ve onun sözlerinin daima epey ağırlığı olmuştur. Tarihe damga vurmuş eserinde *lingua Anglorum* terimini birkaç kez kullanması elbette önem taşıyor.

Daha eski Latin yazarlar, Germen istilacıları ve topraklarını nitelerken –*Angli* ve *Anglia* yerine– genel 'Saksonlar' (*Saxones*) ve 'Saksonya' (*Saxonia*) terimlerini yeğliyordu. Bizzat Bede, her zaman aynı terimde ısrarcı değildi. Hem öbür dillerden ayırmak için, hem de Anglia'daki ve Kent'teki olayları anarken birkaç kez *lingua Anglorum*'dan bahseder. Fakat bir iki yerde, Wessex ve Essex'teki olaylara ilişkin olarak, dili 'Saksonların dili'"(*lingua Saxonum*) diye niteler ve benzer bir tanımlama, atıfta bulunduğu belgede de vardır. Bede'in zamanında, dili Saksonlar konuştuğu zaman Sakson dili, Angıllar konuştuğu zaman İngiliz dili olarak nitelemek belli ki doğalmış. Fakat Bede bütün ömrünü Northumbria'da geçirmiştir, dolayısıyla kendisi Angıldı, yani bütün olarak dile *lingua Anglorum* demesi doğaldır. Günümüzde İngilizceye Saksonca değil de İngilizce denmesinin sebebi bu olabilir.

KRAL ALFRED VE BATI SAKSONYA

Bede'den yüz elli yıl sonra İngiltere'de çok az sayıda kişinin yazılı metin üretimine katkıda bulunduğu görülüyor. Her halükârda, elimizde bu dönemde kâğıda döküldüğünü bildiğimiz Latince ya da İngilizce kimi metinler var. Bunlar zorlu zamanlardı; özellikle de 9. yüzyılın ilk yarısında Viking akınlarının başlamasından itibaren.

Kral Büyük Alfred (871-899), İngiliz edebiyatında çığır açmıştı. Wessex'teki Batı Saksonlarının hükümdarı olan Alfred, istilacı Danimarkalı Vikinglere karşı yürütülen İngiliz direnişinin önderi olarak başarılara imza atmıştı. Doğu İngiltere kıyılarına kalıcı olarak yerleşen Vikingler, bütün adayı denetimleri altına alma tehdidinde bulunuyorlardı.

Kral Alfred, askerî ve siyasi başarılarına ilaveten, kapsamlı ve çok önemli edebiyat faaliyetlerine de zaman ayırıyordu. Hayatının erken bir aşamasında okuyup yazmayı öğrenmiş, sonradan Latinceye de vakıf olmuştu. Bu, sıkça rastlanan bir durum değildi: Kendi kelimeleriyle söylemek gerekirse, onun zamanında Humber'in güneyinde çok az kişi Latince kaleme alınmış bir mektubu İngilizceye çevirebiliyordu; kuzeyde de bunu becerebilen fazla insan yoktu. Eğitim seviyesindeki bu düşüşün önemli bir sebebi hiç şüphesiz, Vikinglerin, manastırları ve kiliseleri yağmalayıp okuryazar çok kişiyi öldürmüş, çoğu yerde düzenli eğitime son vermiş olmalarıdır.

Alfred, mükemmel bir yönetici olduğu kadar sofu bir Hıristiyandı, ayrıca dünyayı gezmişti. Erken yaşında yaptığı Roma ziyaretinde, insaların okuma öğrenmesinin ne kadar elzem olduğunu anlamıştı. O koşullar altında, Latin tarzı zayıf eğitim geleneğine yaslanmayı elverişli görmüyordu. Bunun yerine, önemli metinlerin Latinceden İngilizceye tercüme edilmesi gibi çok iddialı bir program başlattı. Bazı metinleri çevirmeyi bizzat üstlenerek, başkalarına da örnek oldu. Ayrıca, kendi başına muazzam bir kanunname hazırladı. Sonuçta, İngilizce metinlerin sayısı

müthiş arttı.

Peki, Wessex kralı bunu neden yapmıştı? Edebiyat âşığı ve imanı güçlü bir insan olduğuna şüphe yok. Bütün İngiltere için ortak bir edebiyat dili yaratmasının ardında yatan siyasi idealiyse, Danimarkalılara karşı savaşında İngilizleri birleştirmeyi hedeflemesiydi.

Daha önce gördüğümüz gibi, Alfred'in zamanından önce yazılmış bir avuç metin, yazarların yerel lehçeleriyle kaleme alınmıştı. Bu uygulama Alfred'in zamanında da sürmüştü; fakat çoğu metin, Batı Saksonya'da Wessex lehçesiyle yazılıyordu ve sonraki yüzyılda o lehçe, standart edebiyat biçimi rolünü üstlendi. Bu dönemde Wessex Krallığı egemen siyasi güç kimliğini kazanmıştı ve Alfred'in soyundan gelenler nihayet bütün İngiltere'ye hükmetmeye başlamıştı.

10. yüzyılın sonlarında nispeten barışçıl ve varlıklı bir yere dönüşen İngiltere'de, Kilise içinde gerçekleştirilen bir reform hareketi sayesinde çok sayıda İngilizce edebiyat eseri üretildi. Bu eserlerin çoğu öğüt, azizlerin yaşam öyküleri, Kitabı Mukaddes'ten çevrilmiş kısımlar gibi metinlerdi. Aynı zamanda, İngilizce kaleme alınmış daha eski pek çok eser toplanmış, sureti çıkarılmış ve çoğunlukla standart Batı Saksonya lehçesine aktarılmıştı. Günümüzde hâlâ mevcut olan eski İngilizce metinlerin birçoğu aslında bu onyıllar sırasında yazılmış ya da kopyalanmıştır. Buradan hareketle, MS 1000 civarında İngilizcenin, İngiltere Krallığında kullanılan standart bir yazı biçimi olduğunu söyleyebiliyoruz.

Başlangıcından 1066'ya kadarki bu erken dönemin İngilizcesine günümüzde çoğunlukla Eski İngilizce deniyor. O dili konuşanların, durumu bizim bakış açımızla görmediğini anımsatmak amacıyla, yukarıda bu terimden kaçındım. Onların gözünde, yazı biçimiyle birlikte nispeten yeni yaratılmış bir dildi bu, özellikle de çok daha eski ve itibarlı kültür dili Latinceye kıyasla yeniydi.

İleride Eski İngilizce diye nitelenecek standart yazı dili yine de yasa derlemelerinin ve tüzüklerin, edebiyatın

(genelde dinî) ve başka amaçların vasıtası olmuştur. Sadece yeni İngiliz devleti içinde kullanılan bu dil Latinceyle rekabet halindeydi ve bu yazı dilini kullananlar genellikle bu devletin seküler ve dinî seçkinleri (saray eşrafı, soylu sınıfı, piskoposlar, başkeşişler, keşişler ve kilise mensupları) arasında bulunuyordu. Devlet istila edilip önderleri yerinden edilince, standart dil de ortadan kalktı.

NORMANLAR VE FRANSIZCA

Normanların İngiltere'yi fethi, başka sonuçlarının yanı sıra, bütün egemen sınıfın dil değiştirmesini de getirdi. 1066'dan sonra İngilizce konuşan çoğu lord, piskopos, başkeşiş ve ileri gelen kişi bertaraf edildi ve/veya öldürüldü. Bunların ardıllarının hepsi, Fransızca konuşan Normanlardı. Yazıda Latince ile Fransızca kullanılıyordu. Sarayda ve yeni egemenlerin var olduğu her yerde konuşma dili Fransızcaydı. Bu şekilde, iki konuşma dili ayrı toplumsal rollere büründü. Birkaç nesil sonra, toplumun üst katmanlarının üyeleri, atalarının dili ne olursa olsun genelde Fransızca konuşurken, sade vatandaşlar hâlâ İngilizce konuşuyor, Fransızcayı ya çok az biliyor ya da hiç bilmiyordu.

Bu şekilde, İngiliz dilinin toplum içindeki rolü esasen değişmiş oldu. Fetihten önce, devlet, dil kullanımı bakımından hatırı sayılır ölçüde homojendi. Kelt dilleri çoğunlukla devletin dışında kalan topraklarda konuşuluyordu. 9. yüzyıldan itibaren ülkeye taşınmış Danlar ve öteki İskandinavlar dilsel asimilasyona uğrama yolunda ilerliyordu. Dolayısıyla İngiltere devleti sakinlerinin büyük çoğunluğu İngilizce konuşuyordu. Dahası, az önce gördüğümüz üzere, standart bir yazı dili gelişmekteydi. Fakat bir iki nesil içinde, üst sınıf Fransızca konuşup, Fransızca ya da Latince yazar olmuştu. İngilizce ayrıcalıklı konumundan koparıldı, güçsüzlerin dili haline geldi.

Bazı örneklerini yukarıda andığımız benzer gelişme-

ler pek çok kez yaşanmıştır. Galya'yı fetheden Romalılar, Keltlere egemenliklerini ve nihayetinde dillerini dayatmışlardı. Daha sonra Germen istilacılar aynı ülkede Latince konuşanlara boyun eğdirmişti.

Bu iki örnekten görülebileceği üzere, böyle bir durumun neye yol açacağı önceden belirlenemez. Romalılar, imparatorluğun çoğu yerinde Latinceyi baskın dil kılmayı başarmıştı. Fakat Latince Britanya'da asla anadil olmadı; Franklar, Burgonlar ve Galya'daki öbür Germen istilacılar ise kendi dillerini kaybetti; tıpkı Fransızca konuşan Normanların torunlarının İngiltere'de kendi dillerini yitirmesi gibi. Aynı ülkede iki dilin ayakta kaldığı da görülür. İsveçliler, Fince konuşulan Finlandiya'yı 12. yüzyılda işgal edip, altı yüzyıl boyunca ellerinde tuttular. İsveç egemenliğinin sona erdiği 1809'da, İsveççe konuşanlar hâlâ azınlıktayken, büyük çoğunluk Fince konuşuyordu. Günümüzde Finlandiya'da iki dil de hâlâ kullanımda.

Bildiğimiz üzere, İngiltere'de Fransızca kullanımdan kalkmıştır; fakat herhalde uzun süre boyunca, insanlar bunun asla gerçekleşmeyeceğini düşünmüştü. 13. yüzyılın ilk yarısına kadar Fransızcanın konumu daha da baskın hale gelirken, İngiltere'nin ve Fransa'nın egemen sınıfları neredeyse bütünüyle birleşmiş gibi görünüyordu. İngiltere kralları aynı zamanda Fransa'da birkaç dükalığın sahibiydi. Bazıları vaktinin çoğunu orada geçiriyor ve birkaçı ya hiç İngilizce bilmiyor ya da çok az biliyordu. Önemli toprak ağaları çoğunlukla hem İngiltere'de hem de Kıta Avrupasında mülk sahibiydi.

Bununla birlikte, İngiltere kralının Fransa krallığı içinde de çok güçlü olması kimi sorunlara yol açıyordu. İngiltere Kralı John'un 1204'te Normandiya dükalığını kaybetmesi, işlerin terse döneceğine dair ilk işarettir. Bir dizi siyasi gelişme sonucunda, İngiltere ve Fransa krallıkları arasında düşmanlık doğunca taraf tutmak zorunda kalan önemli şahıslar İngiliz ya da Fransız olmayı seçtiler. Tırmanan çatışma 1337'de açık bir savaşa dönüştü; böylece Yüz Yıl Savaşı başladı. Aslında bu savaş 1453'e kadar

bitmemiş, isminin ima ettiğinden bile uzun sürmüştür.

İngiltere ile Fransa arasındaki siyasi yarılmanın dildeki etkileri hemen kendini göstermedi; fakat uzun vadede çok önemli sonuçları oldu. İngiltere'de egemen sınıfın üyeleri 13. yüzyıl içinde Fransa'yla doğrudan kişisel temaslarını kademe kademe kaybetti. Kendi birinci dilleri bir süre daha Fransızca olarak kalmışsa da, İngilizce konuşan avamla ilişkiler, çoğunun iki dili de bilmesini zorunlu kılmıştır. İngiliz dili yavaş yavaş İngiltere krallığıyla özdeşleşti. 14. yüzyılın ikinci yarısında ordunun ve mahkemelerin konuşma dili olarak yürürlüğe girdi ve yarım yüzyıl sonra idarede başlıca yazı dili haline geldi. 15. yüzyılın ikinci yarısında, yüzyıllık savaştan sonra, Fransızca artık İngiltere'de yerel konuşma anadili değildi.

İNGİLİZCENİN DÖNÜŞÜMÜ

Norman fethinin ardından yüz elli yıl boyunca, çok az İngilizce metin kaleme alınmıştır. Daha eski dönemlerin dilini genelde yazılı kaynaklardan biliyoruz; bu yüzden o zaman zarfında ne olup bittiğini söylemek kolay değil. 1200 civarından itibaren insanlar yine İngilizce yazmaya başlamıştı. Fakat bu yazılar, Norman fethinden önceki metinlerden çok farklıydı. Artık standart dil yoktu: 10. ve 11. yüzyıllarda baskın olmuş Batı Saksonya konuşmasını temel alan, gayet birörnek imla ve dilbilgisi hepten ortadan kaybolmuştu. Her yazar, aşağı yukarı kendi konuşma lehçesine göre yazıp, imla kurallarını buna göre uygulamış gibi görünüyor. Yaklaşık iki yüzyıllık bir dönem boyunca, tıpkı İngilizcenin en erken dönemindeki gibi, yine pek çok yazı lehçesi ortaya çıkmıştır.

Fakat bu durumun sebepleri öncekinden farklıydı. Anglosakson döneminin başlarında, farklı yazı biçimleri farklı krallıklarla ilintiliydi ve birbirlerine rakip resmî diller olabiliyorlardı. 13. yüzyılda ve 14. yüzyılın ilk yarısında tek devlet vardı ve bunun resmî dilleri Fransızca ile

Latinceydi. Saray da iktidardakiler de İngilizcenin nasıl yazılacağına kafa yormuyordu; ayrıca yazarların çoğu, dar ve oldukça yerel bir okuyucu kitlesine hitap ediyordu.

Dahası, dil epey değişmişti. Daha önce bahsettiğimiz gibi, dillerin hepsi sürekli evrim geçirir. Fakat evrim hızı daima aynı değildir. İngilizce, 1066'dan sonraki üç yüzyıl boyunca hızla dönüştü. Bunun genel sebeplerini şöyle ortaya koyabiliriz: İngilizce, toplumda iktidardan kopmuştu ve egemen sınıf bu dili konuşmuyordu bile. Yerel konuşma tarzları, herhangi bir merkezî ya da ortak biçimden etkilenmiyordu. Öte yandan, İngilizce konuşan pek çok kişi, başta Fransızca ama ayrıca Latince de olmak üzere başka diller de konuşuyordu.

Dilbilgisi ve sözcük dağarcığı da çok değişmişti. Dilbilgisindeki en etkileyici değişim, sözcük çekiminin ortadan kalkmasıydı. İngilizce ilk dönemlerinde epey çekim ekine sahipti, yani çoğu kelimeye takı ekleniyordu. Adlardaki takılar, tekil ya da çoğul hale işaret ediyordu; örneğin *sons* ve *son* kelimelerinde, –s ekinin çoğul hali, ek olmamasınınsa tekil hali gösterdiği modern İngilizce misali. Bunun yanında, farklı ad kümeleri için birtakım farklı takılar kullanılıyordu. Dahası, bu takılar aynı zamanda "isim halini" ya da dilbilgisi işlevini de belirtiyordu; günümüz İngilizcesinde bundan arta kalan neredeyse tek özellik, iyelik halini gösteren 's ekidir.

Yüklemler de zengin bir takı envanteri sergiliyordu. Yukarıda *Beowulf*'tan yaptığımız alıntıda, yüklemin *wille* hali –*e* ekiyle biter, çünkü özne 'ben'dir. -*an* takısıyla biten, yani mastar eki almış olan *asecgan*, 'söylemek' anlamına gelir.

Bu takı sisteminin, eski sistemin en güçlü olduğu 1050 ile günümüz İngilizcesindeki takılara rastladığımız 1350 arasında bir yerde çöktüğünü söyleyebiliriz.

Almanca gibi öbür Germen dilleri, ortak kök-dilden miras aldığı çekim eklerinin çoğunu korurken, İngilizcenin neden bu kadar geniş bir değişim geçirdiği meselesi tartışılagelmiştir. Bazı uzmanların değerlendirmesine

göre bu değişim, dili kolaylaştırmış, daha etkin ve/veya mantıklı kılmıştır; bu yaklaşım, Almanca gibi dillerin zorlu ve verimsiz olduğunu ima eder. Modern dilbilimciler gayet geçerli bir sebeple, dillerin bu tarz bir ölçüye göre sıralandırılmasına karşı çıkıyor. Gerçek dil, böyle kestirme yollardan değerlendirilemeyecek kadar karmaşık bir yapıdır. Ayrıca unutulmamalı ki, epey çekim eki barındıran Latince ve Yunanca en kusursuz örnekler sayıldığı müddetçe, çok sayıda takı bulundurmanın mükemmellik işareti olduğu sorgusuz sualsiz kabul edilecektir.

Ancak, başka dillerin güçlü etkilerine maruz kalan dillerde bazı çekim eklerinin kaybolduğu biliniyor; ileride göreceğimiz Afrikaner örneği böyledir. Bu kesinlikle İngilizce için de geçerli. Takılar önce, Danca etkisinin güçlü olduğu kuzeyde ve Doğu Midlands'te kayboldu. Bunun sebebi, Dancada çekim eki olmayışı değil; bilakis çekim eki o dilde de var. Fakat yakın akraba dillerde ikidillilik, sistemde kafa karışıklığına, böylece bozulmaya yol açabilir.

Sözcük dağarcığına gelince, aynı dönemde Fransızca ve Latince kelimelerin dile girişi, İngilizceyi tamamen Germen dili olmaktan çıkarıp, temel Germen dili yapısı barındıran ama çoğunlukla Germence olmayan kelimeler içeren bir dile dönüştürdü. İngilizce sözlüklerdeki kelimelerin yaklaşık yüzde doksanı, Fransızca, Latince ya da Yunanca kökenlidir. Yazılı metinlerde ya da konuşma kayıtlarında yapılan sayımlarda, Germence kelimelerin oranının yüksek olduğu görülür; çünkü bunlar en sık kullanılan kelimelerdir. Sözlükte karşımıza çıkan ödünç sözcüklerin çoğuysa, daha ziyade bilim ve kültür kelimeleridir ve seyrek kullanılırlar. Yine de ödünç sözcüklerin sayısı olağanüstüdür.

Dile bu kadar çok yeni öğenin girişinde iki süreç rol oynamıştır. Birincisi, fatihlerin pek çok nesne ve kavram için kendi tabirlerini ve terimlerini yanlarında getirmiş olmasıdır; mesela *sovereign*'den [egemen] *peasant*'a [köylü], *beef*'ten [sığır eti] *jelly*'ye [pelte], *mansion*'dan [malikâne] *cabin*'e [kulübe] kadar. Bu, geniş bir yelpazedeki bütün

insan uğraşlarını etkiledi. İngilizcede bunları ya da benzer şeyleri karşılayan kelimeler zaten vardı; yeni kelimeler bunların eşanlamlısı olarak ya da yakından ilintili kavramlar arasında ayrım belirlemek amacıyla kullanılmaya başladı; örneğin Fransızcadan gelmiş *mansion*, eski İngilizce kelime *house*'la [hane] kısmen eşanlamlıdır. Bu tarz sözcükler, 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar, Fransızca konuşan üst sınıfın varlığını koruduğu süre boyunca İngilizceye nakledilmiştir.

İkinci süreç, yeni kavramlar için bilim ve kültür kelimelerinin devreye sokulmasıdır. Norman istilasından önce başlayan bu durum, günümüzde de süregidiyor. 600 civarında Kent'e ulaşan Augustine ve takipçileri, yanlarında sadece kavramlar değil, *psalm* [mezmur], *martyr* [şehit] benzeri kelimeler de getirmişti. 13. yüzyıldan itibaren, ilkçağın bütün düşünsel mirası, daha geç tarihli pek çok ilaveyle birlikte İngilizceye ithal edildi. *Felsefe* hakkında, ayrıca *üçgenler*, *tıp* ve *resim sanatı* üzerine İngilizce konuşmak ve yazmak mümkün hale gelmişti. Bu dönemde çok daha karmaşık bir yapıya kavuşan Avrupa toplumları, yeni kelimelere gereksinim duymaya başlamıştı; örneğin *bill* [kanun taslağı] ve *investiture* [resmî tören] gibi kelimeler kısa süre içinde İngilizcede boy göstermiştir. Bunlar doğal olarak genellikle Fransızca üzerinden geliyordu; fakat zaman zaman, son iki örnekteki gibi doğrudan Latinceden alındığı da oluyordu.

İlk süreç, İngilizceye ve Fransızcanın baskın olduğu döneme özgüdür. İkincisi, çok daha büyük bir gelişmenin, yani Avrupa'nın ortak kültür ve bilim kavramlarının aşamalar halinde oluşumunun sadece küçük bir kısmıdır. Bu süreç, Yunanlar *müzik* ve *matematik* gibi terimleri kazandırdığından beri devam ediyor ve kelime yığını sürekli büyüyor; örneğin *postmodernizm* ile *internet* oldukça yeni ilavelerdir. Bahsettiğimiz dönemde İngilizce, başka dillerden gelen binlerce kelimeyi kabul ederek Avrupa mirasını özümsedi ve o zamandan beri bu mirasın genişleyip yenilenmesinde üzerine düşeni yaptı.

Özetlemek gerekirse, İngilizcenin hem dilbilgisi hem de sözcük dağarcığı, 11. yüzyılın ortasından 14. yüzyılın ortasına kadarki üç yüzyıllık dönemde muazzam değişti. Eski standart yazı dili konumundaki Batı Saksonca bütünüyle ortadan kaybolmuş ve yazıda birkaç lehçe birden kullanılmaya başlamıştı.

YENİ STANDART

Yaklaşık 1350'ye dek İngilizce, resmî işlerde ya da okullarda pek kullanılmazdı. Fakat o dönemde bazı okullarda Fransızcanın rolünü devraldı ve devlet yetkilileri hem konuşmada hem yazıda bu dilin kimi işlevler üstlenmesini teşvik etti.

Nispeten ani olan bu statü değişikliği, yazı dilinde hızlı bir gelişmeyle tesadüf etmişti: Yazarların yerel lehçe kullanma alışkanlığından uzaklaşmaya başladığı bu yüzyıl içinde ortak bir edebiyat ağzı yaratıldı. Bunun kökleri esasen, iktidarın merkezi olan Londra'nın konuşma diline uzanıyor.

Bu gelişmenin önemli yanlarından biri, yüksek nitelikli halk edebiyatı eserlerinin boy göstermesidir. Bunların en önemlisi, 1390'larda Geoffrey Chaucer tarafından yazılan *Canterbury Hikâyeleri*'dir. Londra diline çok yakın olan, yazarın konuştuğu Doğu Midlands lehçesiyle kaleme alınan bu eserin, sonraki edebiyat ürünleri üzerinde büyük etkisi olacaktı.

Yazı İngilizcesinin yavaş yavaş Yüksek Mahkeme kayıtlarında görülmeye başlaması daha da önemli bir gelişme sayılabilir. V. Henry kendi yazışmalarında Fransızcayı bırakıp İngilizceye geçtiği 1417 tarihi, bir dönüm noktası oldu. Kralın dili kullanması (kâtiplerin yazdığı haliyle), muhtemelen önemli bir örnek teşkil etmiştir. 15. yüzyılın ortalarında kraliyete bağlı bürokratlar, Londra lehçesini temel alan oldukça standartlaştırılmış bir dille yazıyordu. Bunların yazı tarzı hiç şüphesiz, ülkenin pek çok kısmın-

daki yazarlara örnek olmuştur.

Son olarak, 1476'da Londra'da İngilizce kitaplar basan ilk matbaayı kuran William Caxton çoğunlukla, o sıralar gayet yerli yerine oturmuş olan standart İngilizceyle kaleme alınmış çok sayıda kitap basmıştır. Genel olarak, matbu metinlerin gelişi, standart dil dışında başka bir lehçeyle yazmanın sona ermesine işaret ediyordu. İmla gibi unsurların ayrıntılarında hâlâ kayda değer sayıda çeşit mevcuttu, ama herkesin tanıdığı bir yazı normu vücut bulmuştu. Bu norm yüzyıllar içinde kademe kademe değiştiyse de, durum temelde hâlâ aynı. İngilizce yazan herhangi birinin, konuşma tarzından bağımsız olarak, ortak imla ve dilbilgisi normuna uyması beklenir.

ULUS DEVLET VE ULUSAL DİL

İngilizce bir kez daha İngiltere'nin başlıca dili olmuştu. Fakat 1066'dan hemen önceki durum, 15. yüzyıldaki durumdan çok farklıydı. Normanların fethi sırasında İngiltere ancak çok kısa süredir birleşik bir krallıktı ve ülkenin geniş bir bölümünde yüzyıllarca Danimarkalı krallar hüküm sürmüştü. İngiliz dili uzun bir süre boyunca kültürel bir bağ teşkil etmişti; fakat ancak kısa süre önce birkaç devletin değil, tek devletin dili haline gelmişti.

15. yüzyılda ise İngiltere, dört yüzyılı aşkın süredir tek kral tarafından yönetiliyordu. Kendi hukuk ve anayasa gelenekleriyle pekâlâ bütünleşmiş bir ülkeydi, topraklarının sınırları netti ve İngilizcenin konuşulduğu alanla bütünleşikti. İngilizce bu ülkede kesinlikle baskın dil haline geldiğinde, dil ve devlet, Norman fethinden önceki duruma kıyasla birbirine daha yakından bağlıydı.

Aslında İngilizcenin yükselişi, İngiltere'nin feodal krallıktan ulus devlete dönüşümünün veçhelerinden biridir. İngiltere'de ve Kıta Avrupasında ilk Norman kralla-rının tebaasını birleştiren unsur, krallarının kimi uzun kimi kısa vasal silsilelerine hükmetmesiydi. Bu feodal

ilke, İngiltere'de ve Avrupa'nın başka yerlerinde ortaçağın ileri döneminde yavaş yavaş bozuldu. Bunun yerini, kraldan ve halkından oluşan devlet fikri aldı. Her halkın kendi ayrı kimliğinin ve –ortak dil dahil– ortak kültürel geleneklerinin olması ideal durum olarak görülüyordu. İngilizce Fransızcaya galip gelince, İngiltere bu ideale hatırı sayılır ölçüde yaklaşmış oldu.

Ulusun şekillenmesinde dilin büyük önem taşıdığı yegâne Avrupa ülkesi İngiltere değildi. İngiltere'de olup bitenler, Kıta Avrupasının kimi köşelerinde 11. yüzyıldan itibaren gerçekleşenlerin tipik bir örneği değildir. Fransa'da Fransızcanın, İtalya'da İtalyancanın ortaya çıkışı gibi birkaç vakayı ele aldık. Çoğu büyük Avrupa ülkesinde, 16. yüzyıldan önce hakiki bir ulusal dil konuşulmaya başlamıştır; fakat ileride göreceğimiz üzere, bazı bölgelerde benzer gelişmeler çok daha sonra yaşandı. Bu gelişmelerde birkaç ortak eğilim mevcut.

Birincisi, Avrupa'nın yeni dilleri hem konuşma hem yazı diliydi ve Latin alfabesiyle yazılıyorlardı. Dahası, yazı dili alanında Latinceyle rekabet ediyorlardı ve çok uzun vadede onun yerini almışlardı. Elbette bu, ortaçağ Avrupasına özgü bir durum. İlkçağda, yazıdan faydalanacak yeni bir dil için çoğunlukla yoğun bir tadilata sokulan alfabeler kullanılırdı. Latin alfabesi hem Yunancadan hem Etrüskçeden kayda değer oranda farklıdır. Germen rünik ve İrlanda Ogham rünik gibi daha geç dönemli alfabeler, örnek aldıkları alfabelerden çok farklıdır. Fakat bu eski icatlar nihayetinde Avrupa'nın batısında ortadan kalktı ve Latin alfabesi tek canlı yazı sistemi olarak kaldı. Bunun sebebi kesinlikle, Latincenin ve Latin alfabesinin Kilise okullarında sistemli bir biçimde öğretilmesi ve karşısında sağlam bir rakip olmamasıydı.

İkincisi, yeni yazı dillerinin başarısı büyük oranda siyasi iktidarla bağlarına dayanır. 10. ve 11. yüzyıllarda Kral Alfred ve ardılları tarafından teşvik edilen İngilizce, 14. yüzyılda İngiltere'nin ulus devlete dönüşmesiyle palazlandı. Arada kalan dönem, Fransızca konuşan seçkin-

lerin zamanıydı. Bu yüzyıllar boyunca çoğunluk konuşma dilini terk etmemiş olsa da, iktidarın el değiştirmesi, yazının kullanılma şeklini derhal değiştirmiştir.

Üçüncüsü, yeni dillerin adı çoğunlukla, yazı dilinin ilk ortaya çıkışından kısa süre sonra yerleşir. Daha önce Fransızca ve İtalyanca için bundan bahsetmiştik; aynısı İngilizce için de geçerli: Bilinen ilk metin, 7. yüzyılın ilk yarısından kalma Ethelbert Kanunları olmasına karşın, 'Englisc' adı ancak 9. yüzyılda (Latince muadili *lingua Anglorum* ise 8. yüzyılda) teyit edilmiştir. Bu tür isimler, yazı dillerini belirtmeleri ama aynı zamanda da konuşma dillerini tanımlamaları açısından çok önemlidir.

Avrupa'da bunun gibi birkaç yazı dili ortaya çıkmıştı. Fransızca, İngilizce, İsveççe, İtalyanca gibi başarılı olanlar hâlâ konuşuluyor. Oksitan ve Frizya dili gibi kimileriyse, yaşadıkları altın çağın ardından çöküşe geçti ya da yok olup gitti. Uzun vadede çoğu devlet, ulusal bir yazı dilini benimsemiştir.

Dolayısıyla, 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Avrupa'daki başlıca eğilim, o zamana kadar az çok evrensel yazı dili olan Latincenin, yerini kendi devletlerinde son şeklini almış pek çok ulusal dile devretmesiydi. Sıradaki bölümün konusu, bu dillerin Avrupa'daki kesintisiz büyümesi olacak.

11

ULUSAL DİLLER ÇAĞI

V. Henry'nin mektuplarını Fransızca yazmayı bırakıp İngilizceye geçmesi fark edilmemiş değildi. Fransa'yla mücadele etme niyeti taşıyan kralın, güçlü ve bağımsız İngiliz ulusu fikrini yaymak için yararlandığı yollardan birinin dil olması doğru şekilde yorumlanmıştı. Bu durum, Londra'daki Biracılar loncasının sıklıkla atıfta bulunulan 1422 tarihli kararında açıkça görülebilir:

> Oysa anadilimizi, İngiliz dilini öğrenmek, günümüzde onurlu bir şekilde yayılmaya ve övülmeye başladı; çünkü kusursuz efendimiz Kral V. Henry, mektuplarında resmî meselelere ve şahsını ilgilendiren çeşitli konulara değinirken, iradesinin gizlerini açıklamaya istekle soyunurken, halkı daha iyi anlasın diye –öteki dilleri bir kenara bırakarak– yaygın ağzın, yazı zanaatıyla ifade edilmesine gayret gösterdi. Bira zanaatçıları arasında pek çoğumuz, konuşulan İngilizce ağzını okuyup yazmayı biliyor ama bu zamanlardan önce kullanılan Latinceyi ve Fransızcayı hiçbir şekilde anlamıyordu. Lordların ve sadık Avamın büyük kısmının meselelerini belli sebeplerle anadilimizle kaleme aldığı düşünülürse, biz zanaatkârlar da, bir anlamda onların yolundan giderek, bizi ilgilendiren gerekli şeyleri belleğe aktarma buyruğu verdik...

Hem kralın dil değiştirmesi hem de biracıların buna mukabelesi, Britanya'yla sınırlı kalmayan kapsamlı bir gelişme-

nin parçasıydı. V. Henry, Avrupa'nın pek çok ulus inşacısından biriydi. Kişiler ve eylemler ülkeden ülkeye değişse de, farklı olay zincirleri, şaşırtıcı nispette benzerlikler taşıyordu. Farklı farklı zamanlarda çeşitli gelişmeler yaşanıyordu. Krallar ve önderler, savaşlar başlatıp ittifaklar kurmuş, kimi toprakları bölmüş, kimilerini birleştirmişti. Halklar isyan etmiş, üstünlük kurmuş ya da bastırılmıştı. Yine de, 10. yüzyıldan itibaren 19. yüzyılın sonuna dek, uzun vadede bütün Avrupa'da aynı şeyin olduğu görülüyor. Çok sayıda küçük devletin ortadan kalktığına şahit oluyoruz; bu devletlerde konuşma dili çoğunlukla komşu devletlerdekiyle aynıydı ve yazı dili Latinceydi. Bunların yerine kurulan devletlerin sayısı çok daha azdı; her birinin kendi ulusal dili vardı; halkın çoğunluğu ulusal dili konuşuyordu ve ulusal dil, resmen yazıda kullanılıyordu. Kısacası, ulus devlet doğmuştu.

İngiltere, yukarıda betimlediğimiz gibi, olağanüstü zahmetli bir yol izledi. Küçük küçük ayrı devletler 11. yüzyılda henüz birleşmişti; fakat Norman fethi nedeniyle, hakiki bir ulusal dilin ortaya çıkışı birkaç yüzyıl gecikti. Başka yerlerde hadiselerin sırası daha dolambaçsız seyretmiştir. Örneğin İber yarımadasında, 1200 yılında sekiz ayrı devlet vardı. Güneyde egemen olan Müslüman Endülüs Emevileri, Kuzey Afrika'nın büyük kısmını da yönetiyordu. Yarımadanın kuzey kısmı birkaç siyasi birime bölünmüştü: Portekiz (şimdikinden çok daha ufaktı), Galiçya, Asturias, León, Kastilya, Navarra ve Aragon. Bu devletlerde çeşitli İber-Latin lehçeleri ya da dilleri konuşuluyordu; fakat yazı dili neredeyse sadece Latinceydi (elbette güneyde Arapçaydı). Dört yüzyıl sonra, yani 1600'de Portekiz ve İspanya, neredeyse günümüzdeki sınırlarına ulaşmıştı. Dahası, İspanyolca da denilen Kastilyaca ve Portekizce yazı dilleri iki ülkede yerleşmiş ve baskın hale gelmişti. Öte yandan, Aragon'un başlıca dili Katalanca, aşağı bir statüye sahipti (fakat kayda değer bir canlanma yaşamıştır).

Burada her ülkeyi baştan sona anlatmamız söz konu-

su değil. Bu yüzden, meseleyi birkaç önemli veçheye yoğunlaşarak açacağım. Yeni ulusal diller kendiliğinden baş vermemiş, kasıtlı olarak yaratılmıştır. Yeni devletler vücut bulduğunda bu dillerin konuşma biçimleri çoğunlukla mevcuttu; fakat önemli olan, hakiki dil olarak algılanmış –hâlâ da öyle görülen– dili, yani kendi normları bulunan ve tercihen yüksek statülü bir yazı dilini elde etmekti. Bu hedefe yönelik adımlar, dilin okul eğitimine sokulması ve yazarları bu dille yazmaya teşvik etmekti.

DEVLET, OKUL VE DİLLER

Çocukların gittiği okulları kimin icat ettiğini söylemek güç; fakat Yunanlar ile Romalıların bizimkilere kısmen benzeyen kurumlara sahip oldukları biliniyor. Yunan çocuklar sadece kendi dillerinde okuma yazma öğreniyordu; Roma'da ise üst sınıfa mensup çocuklar, imparatorluğun iki resmî dilini, yani hem Latinceyi hem Yunancayı öğrenmek zorundaydı.

Batıda Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, sistemli eğitimden Kilise sorumlu hale geldi. Bazı manastırlarda ve katedrallerde kurulmuş olan okulların 9. yüzyıla kadar epey mütevazı yapıda oldukları görülüyor; fakat o tarihten itibaren eğitimin kapsamı epey genişledi ve 12. yüzyılda ilk Avrupa üniversiteleri kuruldu. Bu okulların dili Latinceydi. Artık Latince kimsenin anadili olmadığı için, bizzat bu dili öğrenmeye çok vakit ayrılıyordu; aynı zamanda bu dilde okuma yazmanın da öğrenilmesi gerekiyordu. Yüksek okullara devam edebilenler sözlü biçime hâkim olmak zorundaydı. Yüksek eğitim sadece Latince veriliyordu ve uluslararası temaslarda Latince konuşulmak zorundaydı.

Konuşma dilleri yeni yazı dilleri haline gelince, bunları okuyup yazabilen insanlara gereksinim duyuldu. Fakat bu işin birkaç yüzyıl boyunca örgün olmayan bir şekilde düzenlendiği görülüyor; bunu, okul müfredatında hiç de-

ğişiklik yapılmamasından anlıyoruz. Yeni yazı dilleri uzun süre boyunca okullarda konuşulmadı ya da öğretilmedi.

Henüz 13. yüzyılda bu tür eğitimin verildiğini gösteren münferit ifadeler mevcut; fakat bu eğitimin yalnızca özel koşullarda verildiği anlaşılıyor. 16. yüzyılın ortalarına kadar, yeni diller için okuma alıştırmaları, dilbilgisi kitapları ya da sözlükler gibi okul kitaplarının izine neredeyse hiç rastlanmıyor. Yeni dillerle okuyup yazmak isteyenler, iki yoldan birini seçmek zorundaydı. Kilise okullarının yardımı olmaksızın yeni dili öğrenebilirlerdi ve bazı varlıklı ailelerin çocukları bu yoldan gitmiş olabilir; bunlar, akrabalardan ya da özel hocalardan ders alabilirdi. Öteki yol, okulda Latince eğitimi gördükten sonra anadilinde okuma yazma öğrenmekti. Okuma ve yazma, en azından genel kapsamıyla, dilden dile aktarılabilen vasıflardır.

Yeni diller sözleşmelerde, yazışmalarda, çeşitli resmî bağlamlarda kullanılır oldukça, 14. ve 15. yüzyıllarda okullarda ciddi bir müfredat uygulanmaya başladı. Fakat gerçek atılım, Kuzey Avrupa'daki Refom hareketiyle bağlantılıdır. Bu hareketin yenilikçi görüşlerinden biri, ruhbanın, halkın konuştuğu dilde vaaz verip ibadeti icra etmesi ve ana metinlerin o dillere de aktarılmasıydı. Katolik Kilisesi uzun müddet buna karşı çıkıp Latincede ısrarcı oldu. Bu bakımdan, din tartışması aynı zamanda diller arası bir mücadeleydi. John Wycliffe'in 14. yüzyılda İngilizceyi savunması erken bir örnektir; Luther ve Zwingli gibi daha sonraki reformcular da benzer görüşlere sahipti.

İngiltere, Danimarka, İsveç gibi Kuzey ülkelerinin egemenleri, Papadan ziyade Krala sadık bir Kilisenin getireceği üstünlüğü görmüştü. Örneğin İngiltere Kralı VIII. Henry, Papa boşanmasına karşı çıktığı için bu değişikliğe gitmeye karar verdi. Reformun yukarıdan dayatıldığı ülkelerde, bunun yararını ulusal diller de gördü. İncil İngilizce, Danca, İsveççe gibi dillerde vaaz edilirken ve Kitabı Mukaddes bu dillerde okunabilirken, çeşitli diller Latinceye eş, tam teşekküllü yazı dili haline geldi.

Bununla birlikte, Latince gözden düşmemiş ya da

önemini bütünüyle yitirmemişti. Krallar da reform yanlıları da, Latincenin eğitimlilerin dili olarak kalmasını doğal addediyordu. İlk günlerinde Almancanın kilisede de okullarda da kullanılmasını savunan Luther, daha sonra Latinceye dümen kırmıştır.

Ülkeler, Latinceden yeni dillere doğrudan geçmedi. Yeni diller, hem konuşma dili hem yazı dili olarak yerleşti; tıpkı birtakım ayrıntılarından bahsettiğimiz İngilizce gibi. Henüz Latince düzeyine çıkmamışlardı; fakat birer seçenek olarak görülüyorlardı ve bu, çok önemli bir adımdı. 16. yüzyıldan itibaren yaşanan hadiselere ilişkin anlatılar, Latincenin farklı bölgelerde dilsel iletişimin vasıtası olmaktan gitgide çıkarak kullanımdan kalktığını kayder. Fakat bu fiilen, İkinci Vatikan Konsili'nin, ibadet kurallarında Latinceden başka dillerin kullanılmasına izin verme kararı aldığı 1960'lara dek gerçekleşmedi. Böylece dili faal olarak öğrenme şartı papazlar için bile ortadan kalktı ve sonuç olarak Latince, Katolik Kilisesi içinde de uluslararası dil rolünü günümüzde kaybetmiştir.

16. yüzyılda yeni diller okullarda hâlâ büyük oranda kullanılmıyordu; fakat bu işin temelleri atılmıştı. Dil eğitimi için tanımlanmış bir norma gereksinim vardı. Öğrenciler imlayı ve kendilerini doğru ifade etmeyi öğrenmeye mecburdu; dolayısıyla imla ve dilbilgisi kuralları ve tercihen sözlükler var olmalıydı. Latincede tüm bu unsurlar çok uzun süredir mevcuttu.

Avrupa'nın yeni yazı dilleri için bu yardımcı öğeler 16. ve 17. yüzyıllar sırasında geliştirildi. İspanyolca dilbilgisine ilişkin çalışmalar 1492'de başladı ve yirmi-otuz yıl içinde Fransızca ve İtalyanca dilbilgisi tanımları ortaya çıktı. 16. yüzyılda, İngilizce öğrenen yabancılar için yalın dilbilgisi kitapları hazırlanmıştı; İngilizcenin ilk tekdilli sözlüğü ise 1604'te basılmıştır.

17. yüzyılda ulusal diller, okullarda birinci dil ve resmî dil olma konusunda Latinceyle gerçek bir rekabete girdi. Avrupa devletleri gitgide güçleniyor, merkezîleşiyordu. Krallar ve öbür egemenler, Latince karşısında ulusal dili

destekleme eğilimindeydi; açıkça Katolik Kilisesiyle ilişkili olan Latincenin başka alanlarda kullanımı tedricen azaldı.

Devletlerin vergi tahsili, muhasebe kaydı tutma, yazışmalar gibi idari işleri çoğunlukla ulusal dillerde yürütmesi önemli bir olguydu. Güçlü devletlerin bu tür iş yükü daha ağır olduğundan, çeşitli belgeleri okuyup yazabilen her türlü kesimden insana gereksinim duyuluyordu. Yüzyıllar boyunca okup yazma bilenlerin çoğunluğunu teşkil etmiş ruhbanı eğitmek artık yeterli değildi.

Geleneksel olarak aşırı muhafazakâr bir yapıya sahip olan okullar bu yeni durıma hemen uyum gösteremedi. Kimi ülkelerde Latince ana dal konumunu yüzyıllar boyunca korıudu. İngiltere'de, İngilizce öğretim ihtiyacı erken bir aşamada hissedildi ve bazı reform yanlıları, 16. ve 17. yüzyıllarda İngilizcenin daha önemli rol oynaması gerektiğini savundu. Bunu bilhassa Püritenler istiyordu; fakat Latince, özellikle de ileri düzeylerde, daha uzun süre müfredattaki ağırlığını korıuyacaktı.

Fakat azıcık farklı bir bakış açısının geliştiğini de görmek mümkün. Latince, zaman zaman da Yunanca eğitim veren geleneksel dilbilgisi okulu çok uzun süre ayakta kaldı; fakat yeni ulusal diller, eğitimin yeni alanlarını ele geçirdi. Öncelikle daha fazla insan ilköğretim seviyesinde öğretim görüyor, okuma yazma öğreniyordu ve bu eğitim neredeyse bütünüyle ulusal dilde veriliyordu. İkincisi, uzmanlık yönelimli mesleklerde kuramsal eğitim ihtiyacı giderek artıyordu ve bu iş için de ulusal diller seçilmişti. Bu durum özellikle ticaret ve iş dünyası için geçerliydi. Başka bir örnek de, egemen sınıfın pek çok üyesinin icra ettiği askerlik mesleğidir. 17. yüzyılda birçok Avrupa ülkesinde, genç soylulara askerlik meslek yaşantılarında bilmeleri gerekenlerin öğretileceği "süvari okulları" kurıuldu. Bu okulların dili de Latince değil, ulusal dillerdi.

Latince gerileyip öteki diller ilerledikçe, yolculuk yapabilmek ve yabancılarla iletişim kurabilmek için öbür ülkelerin dilini öğrenmek gereklilik haline geldi. İngilizlere Fransızca, İsveçlilere Almanca vesaire öğreten örgütlü

okullar 17. yüzyılda doğdu. En başta bu, öncelikle yüksek mevkili bireylerin ve diplomatların oluşturduğu ufak bir kesim için önemliydi; fakat zaman ilerledikçe, modern yabancı dillerde öğretim, pek çok ülkede okul müfredatının parçası oldu.

Bütün bunların doğrudan etkisi, Avrupa'nın yeni ulusal dillerinin ardı ardına çeşitli faaliyet alanlarında Latinceyi yakalayıp ardından yerini alması oldu. Yeni diller Latincenin rollerini tedricen devraldı. Latince, yazı diliydi ve yazı Latin alfabesiyle yazılıyordu; aynısı yeni diller için de geçerliydi. Latincenin dilbilgisi ve yazım kuralları katıydı; ulusal diller de bu tür kurallar edindi. Latince eğitimde önemli bir daldı; nihayet bu rolü yeni diller de üstlendi.

ULUSAL DİLLER VE ULUSAL ŞAİRLER

Latincenin başlıca değeri, klasik edebiyata sahip olmasıydı. Okullarda Vergilius, Cicero ve Roma'nın başka büyük yazarları okutuluyordu ve kültür mecrasında ilerlemek isteyenler bu yazarları bilmek zorundaydı. Bu durum uzun süre değişmeden kaldı. Fakat yeni dillerin de itibarı yükseliyordu; yeni edebiyat eserleri yaratılmıştı ve ardı ardına diller, ulusal yazarlar kazanıyordu, bu ünlü yazarlar okullarda, tıpkı Latince yazarları gibi işleniyordu. Yeni tanrılar eskilerin yerini almıştı.

Romalı yazarların ardından gelen Avrupa'nın ilk ulusal yazarından bahsetmiştik. Eserlerini 14. yüzyılın ilk yarısında vermiş olan Dante, eşsiz İtalyan edebiyat geleneğinin ilk önemli şahsiyetiydi. İki büyük yazar onun izinden gitmiştir: şair Petrarch ve nesir yazarı Boccaccio. İtalyan dilinin bu üç ustasının eserleri, tıpkı Latince metinler gibi okunmuş, takdir edilmiş ve kısa süre içinde yorumlara konu olmuştur. Boccaccio, Dante'nin eserleriyle ilgili yorumlar yazıyordu. İtalyan dilinin klasikleri, Avrupa'nın diğer ulusal dillerinden uzun süre önce yaratılmıştır.

Öteki Latin devletlerinde, yüzyıllar boyunca buna ya-

kın değerde yazar çıkmadı; oysa Fransızca, İtalyancadan önce edebiyat dili olmuştu. Rabelais ve Montaigne gibi çok önemli yazarlar ancak 16. yüzyılda boy gösterdi. Her ne kadar ikisi de çok beğenilip bol bol okunsa da, dil ve tarz açısından okullarda örnek olma statüsüne erişemediler. Bu ayrıcalık 17. yüzyılın oyun yazarlarına nasip olacaktı: trajedi yazarları Corneille ve Racine, komedya yazarı Molière. Onların dili ve ifade biçimleri örnek olarak görülmüş, eserleri yüzyıllar boyunca Fransızca eğitimde önemli yer tutmuştur.

İspanya'da edebiyatın ilk büyük atılımı, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başıdır. Bu, drama yazarları Calderon ile Lope de Vega'nın zamanıydı; Cervantes de, şövalye romanslarını hedef alan ünlü taşlaması *Don Quijote*'yi bu dönemde kaleme aldı.

İngiltere hakkında bir şeyler söylemiştik. Ulusal dilde yazan ilk önemli yazarlardan olan Chaucer, İngiliz dilinin ilk çok büyük ve uluslararası üne kavuşmuş yazarı William Shakespeare'in gölgesinde kalmıştır. Shakespeare, eserlerini 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında verdi.

Fransa, İspanya ve İngiltere, kendi dillerinde ilk büyük şaheserlere yaklaşık 1590 ile 1670 arasında, yüzyıldan kısa süre içinde kavuşmuş oldu. Bu olay tesadüfen gerçekleşmedi. Üç devlet de hem siyasi hem ekonomik bağlamda büyüyordu; hepsi de Avrupa'da önder rolü üstlenme iddiasındaydı. Yazarlar, Paris, Madrid ve Londra gibi üç dinamik başkentteki güçlü ve büyümeyi sürdüren kraliyet saraylarında hüküm süren önderlerle çeşitli yollardan bağlantı içindeydiler. Çoğunlukla olduğu gibi, edebî yaratıcılık da, paraya ve iktidara yakın topraklarda serpildi.

Elbette farklı ülkelerden yazarlar birbirleriyle temas halindeydi. Hiçbir ülke gelişimini tek başına gerçekleştirmedi; çeşitli kanallar üzerinden sayısız etkileşim söz konusuydu. Ayrıca, ekonomik rekabete girişmiş ve mükerrer savaşlarda birbirleriyle çarpışmış olan Avrupa ülkeleri

arasında kültür alanında da rekabet vardı.

Avrupa'nın öbür ülkelerinde ulusal edebiyat epey sonra gelişti. Ülkelerin koşulları birbirinden farklıydı ve çoğu ülkede pek uygun değildi. Az önce bahsettiğimiz gibi, iktidar ve zenginlik, yeni bir edebiyatın oluşumunda hiç de önemsiz etkenler değildir. Fakat elde çok para olsa bile, büyük sanat eserlerinin hiçlikten ortaya çıkması pek olası değil. Edebiyat geleneğinin ve edebiyat çevrelerinin var olması da zorunludur. Yazarlar, öncüllerine bağlıdır. Shakespeare'den önce İngiltere'de şimdi unutulmuş olsa da çok sayıda iyi Rönesans oyun yazarı vardı. Corneille ve Racine, hem Fransız öncüllere hem de İspanyol örneklere dayanarak kalem oynatmışlardır.

İsveç ve Hollanda gibi ülkelerde edebiyatın gelişimi bu kadar etkileyici olmadı; fakat buralarda da büyük ülkelerdekilerle aynı eğilimler sergilendi, ulusal dillere epey özen gösterildi. Örneğin İsveç'te, krallar da dahil olmak üzere, siyasi önderler 16. yüzyılın ilk yarısındaki Reformdan itibaren İsveççeyi güçlü bir şekilde desteklemiştir. Fakat bu dilde kaleme alınan metin sayısı uzun süre artmadı. Bir iki yüzyıl boyunca dil bakımından en önemli örnek, 1541'de yayımlanmış olan Kitabı Mukaddes çevirisiydi. Edebiyat İsveç'te yavaş yavaş vücut bulduysa da, 19. yüzyılın ikinci yarısında eser veren Strindberg'den ve Lagerlöf'ten önce hiçbir İsveçli yazar uluslararası alanda itibar kazanamadı.

Tarihsel seyre bakarak, erken bir aşamadan itibaren etkileyici ulusal yazarlar çıkarabilen çok az Avrupa devleti olduğu sonucuna varabiliriz. Yine de, hepsi elinden gelenin en iyisini yapmıştır. Kendi dillerini destekleyen ulus devletler, zaman geçtikçe desteklerini artırdılar. Ulusal dil giderek önem kazandı ve ulusal edebiyat belirgin bir rol üstlendi. Dilin, her türlü insan iletişimine tam uygun bir aygıt haline gelmesine yardımcı oldu. Ayrıca, en ünlü yazarların metinlerinden okul eğitiminde yararlanıldı. Bunun simgesel önemi büyüktü, özellikle de klasik dillerle ilişkisi bakımından. Bir dilin Latinceye ve Yunancaya

eşdeğer sayılması ancak eğitimde kullanılacak nitelikte edebî metinlerin dile kazandırılmasıyla mümkün olabiliyordu.

DİL VE SİYASET

Modern Avrupa dillerinin Latinceyle rekabeti, ulusal edebiyat yaratmanın dışında başka yollarla da sürüyordu. Dil kullanımı meselesi, Avrupa'nın kendi kültürel kazançlarına dair algısıyla sıkı sıkıya ilintiliydi.

15. ve 16. yüzyılların ana fikir akımları çoğunlukla Rönesans adı altında sınıflandırılır. Rönesans, klasik ilkçağ kültürünün emsal teşkil ettiği, bunun taklit edilip uyarlanması gerektiği düşüncesini de içeriyordu. Klasik Yunanca, Batı Avrupa'da ciddi araştırmalara konu olmuştu ve Latince kullanımını geliştirmek son derece önemli sayılıyordu. Klasik yazarların eskisine göre çok daha geniş bir kapsamda örnek alınmaya başlaması sorunlar doğurdu; çünkü Cicero ya da Vergilius tarzında yazmak kolay iş değildi. Çok sayıda Rönesans yazarı yeni Latince eserler yazmaya girişti; üstelik, bunlardan birkaçının niteliği yüksektir. Fakat okuyucu kitlesi muhtemelen o zaman bile oldukça sınırlıydı ve az sayıda uzman haricinde, bu eserleri hatırlayan bulunmaz.

Rönesansın temel görüşü, 17. yüzyılda ciddi muhalefetle karşılaştı: Modern dönemin aslında ilkçağı aştığını ileri sürenler olmuştu. Bu tartışma eğitimli çevrelerde birkaç yüzyıl boyunca sürdü. En ünlü olay, *la querelle des anciens et des modernes* [eskiler ve yeniler arasında münakaşa] adıyla anılan, Fransa'da 1680'lerde başlamış olan ihtilaftır. Perrault adlı şairin, kendi zamanının ve kendi ülkesinin, yani XIV. Louis dönemi Fransasının ilkçağın herhangi bir döneminden daha seçkin olduğuna ilişkin iddiası, bir tartışmanın fitilini ateşledi. Gelenekçiler bu görüşe şiddetle karşı çıktı; fakat bu çekişmenin kendisi, Avrupa'da ilkçağın egemenliğinin sona ermekte olduğu-

nun kesin işaretiydi. Diller alanında Latince ciddi bir zemin kaybına uğramıştı.

XIV. Louis ve onun çağı, bu gelişmede merkezî konumdaydı. 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılın büyük bölümü boyunca Fransa, Avrupa'nın önde gelen siyasi ve kültürel gücü oldu. Avrupa'nın her yerinde, önemli insanların Fransızca bilmesi giderek önem kazanıyordu. Bunun birkaç sebebi vardı. Öncelikle, züppelik diyebilirsiniz ama kültürlü görünmek şarttı. Artık Vergilius'u satır satır bilmek değil, Racine'i ya da Boileau'yu okumak geçer akçeydi. İkincisi, Fransız görgüsünün öğrenilmesi kesin bir kuraldı. Fransız sarayı, Avrupa'nın tüm saraylarına örnek teşkil ediyordu ve Fransız görgüsüne uygun davranmak ve sohbet etmek en önemli kuraldı. Üçüncüsü, Fransızca genel olarak diplomasinin ve uluslararası temasların dili haline geliyordu.

16. yüzyıla kadar Latince, Avrupa'da uluslararası ilişkilerin tek resmî dili olagelmişti. Fakat ulus devletlerin önderleri kendi ülkelerini ve dillerini yüceltme düşüncesini ön plana çıkarınca, bu dillere uluslararası alanda kullanım alanı yaratma girişimleri başladı. Başta görgü kurallarının ihlali olarak nitelenen bu görüşlere karşı çıkıldı; fakat tüm taraflar Fransızcayı Latinceden daha iyi konuşur hale gelince bu durum da değişti. 1660 gibi geç bir tarihte, Oliva'da İsveç, Avusturya ve Polonya arasında yürütülen barış müzakerelerinde tüm görüşmeler Latince yapılmıştı. Fakat 1678'de Nijmegen'de İspanya'nın, Fransa'nın, İsveç'in ve başka ülkelerin katıldığı görüşmeler Fransızca yürütülmüş, zabıtlar Fransızca tutulmuştu; sadece barış anlaşması Latince kaleme alınmıştı. Avusturya ile Fransa arasında 1714'te imzalanan Rastadt Anlaşması'ysa bütünüyle Fransızca belgelendi ve geleceğe yönelik bir örnek teşkil etti. Böylece Fransızca, Avrupa'da Latincenin en önemli işlevlerinden birini ele geçirmiş oluyordu.

Bu, ani bir gelişme değil, uzun bir döneme yayılmış kararlı çabaların meyvesiydi. Fransız dili, memleketi

Fransa'da olası her şekilde desteklenmiş, kurala bağlanmış, kollanmıştı. Güney Fransa'daki Oksitanın ve öteki bölgesel diller ile lehçelerin doğal alanlarına da yayılmaya başlamıştı. Henüz 1635'te kral, Académie française'i [Fransızca Akademisi] kurdu; bu kurumun görevi, Fransız dilini geliştirip teşvik etmekti.

Böylece Fransızca, Fransa'nın ilk hakiki ulusal dili haline geldi ve daha sonra, devletin itibarının ve gücünün sonucu olarak daha yüksek bir seviyeye tırmanıp, Latincenin uluslararası dil konumunu ele geçirdi. Böyle bir seviyeye ulaşmaya ancak tek ulusal dil ya da en azından her bir seferde bir tek dil talip olabilirdi. Fakat başka ülkelerin de hırsı bu denli yoğundu; sonuçta başka ülkeler de kendi dillerini ellerinden geldiğince parlattı.

DİL REKABETİ

Gösterdiğimiz gibi, ortaçağda Avrupa'da pek çok dil ortaya çıkmıştı. Bunlar başta sadece isimsiz ve itibarsız konuşma dilleriydi. Daha sonra yazı dillerine dönüşüp İngilizce, Fransızca, İtalyanca, İsveççe gibi adlar aldılar. En başarılı diller, devletle ilişkiliydi ve ulusal dil konumunu kazanmıştı.

İnsan dillerinin doğasında, bu olaylar zincirini gerekli ya da doğal kılan bir unsur yok. Var olmuş dillerin çoğunluğu, sadece konuşma dili olarak kalmış, küçük topluluklarca konuşulmuştur. Daha önce bahsettiğimiz gibi, diller ile büyük devletler arasındaki ortaklıklar ve yazı dilleri ilk olarak 5.000 yıl önce görüldü.

Avrupa'nın dilsel tarihini özel kılan unsur, ilkçağın yazı dili Latincenin, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki yaklaşık bin yıl boyunca kullanımda kalmasıdır. Son imparator 476'da tahttan indirilmiş olmasına karşın, yeni diller yazı dili olarak Latincenin yerini ancak 1300 civarından 1700 civarına kadar uzanan bir süreçte alabildi.

Tabii yeni diller, Latincenin işgal ettiği konuma ulaşamadı. Güçlü devletlerin dili olmalarına, konuşmada ve yazıda her türlü amaç için kullanılmalarına ve kimileriyle şahane edebiyat eserleri yaratılmış olmasına rağmen, hiçbiri Latince gibi kapsayıcı olamadı; daima birbirleriyle rekabet içinde oldular.

Latince ilk başta, İtalya'nın birkaç dilinden sadece biriydi; fakat birkaç yüzyıl içinde fiilen rakibi kalmamıştı. Yunanca önemliydi ve önemini de korumuştu, orası kesin; fakat Romalılar, Yunanca konuşan halklara siyasi güçlerini kabul ettirmişti ve imparatorluğun batı yarısında, hem kültürde ve dinde hem de siyasette Latince bütünüyle egemendi. Konumunu tehdit edecek başka bir dil çıkmadığından, uzun süre o konumda kalmayı başardı.

Modern Avrupa dilleri asla bu konumda olmadı. Aynı dönemde komşu bölgelerin yazı dilleri ve siyasi iktidarın dilleri olarak, birbirlerini etkileyerek geliştiler. Avrupa'nın belli kısımları, benzer konuşma dillerine sahip küçük devletlerden oluşan topluluklar olmaktan çıkmış, tek konuşma ve yazı diline sahip tek önderliğin bulunduğu uluslara dönüşmüştü. Fakat hiçbir devlet, ötekiler üzerinde egemenlik kuramadı ve Batı Avrupa, siyaset, kültür ve dil arenalarında ezeli rekabet içinde olan bir ulus devletler teşekkülü haline geldi.

Daha önce gördüğümüz üzere, ülkelerin hepsinde ulusal dil ile Latince birbirine rakipti. Ulusun dili tedricen, geleneksel yazı dilinin çeşitli alanlarını istila etti. Bu gelişmenin kimi ayaklarının kısmen hızlı geliştiği olduysa da, süreç genelde oldukça ağır seyretti. İngilizcenin 600 civarında ilk kez hukuk metinlerinde kullanılmasından 19. yüzyılın ortasında Latincenin Macaristan'daki resmî dil statüsünün feshedilmesine kadar bin yılı aşkın bir süre geçmiştir. Latince, ulusal dillerle yarışa sokulmuş ve bu yarış, Latincenin terk edilmesiyle sonuçlanmıştı; fakat aynı zamanda yeni yazı dillerini, eskisiyle belirli bir benzerlik taşıyacak şekilde biçimlendirmişti.

Bu sürece, İngilizceyi anlatırken değinmiştik. Orta-

çağda ve sonrasında yalnızca İngilizce değil, bütün öbür Avrupa dilleri de yazı Latincesinden pek çok kelime ithal etti. Bu durum, her ne kadar Latinceden doğmuş olsalar da, Roman dilleri için de geçerli. Kelime ithalini örnekle anlatmak için, İngilizcede ilk kez 16. yüzyılda rastlanan *popular* kelimesini ele alalım. Bu kelime, çoğu Avrupa dilinde mevcuttur, örneğin Almancada ve İsveççede *populär*, İtalyancada *popolare*, Fransızcada *populaire* gibi. Latince *popularis* sıfatından gelir; o da "insanlar" anlamına gelen *populus* isminden türemiştir. Fransızcası muhtemelen Fransız dilinde baştan itibaren yoktu; çünkü o durumda Latince biçimine o kadar benzer olamazdı. Örneğin bütün mevcudiyeti boyunca Fransızcada kullanılmış olan Latince *populus*, köklü bir dönüşümle *peuple* haline gelmiştir. Eğer *popularis* de aynı yolu izleseydi, sonunda *peupler* gibi bir şekle bürünürdü.

Avrupa'nın rekabet halindeki dilleri, birbirlerinden sürekli kelimeler ve ifadeler almıştır. Daha önce gördüğümüz üzere, pek çok kök kelime Latince ve Yunanca kaynaklıdır; fakat elbette dillerden birinin uygun bir kelime yarattığı ve bu kelimenin bütün öbür dillere geçtiği de oldu. İngilizcede *musket* [misketli tüfek] denen silaha ilk olarak İtalyanca *moschetto* 'küçük sinek' ismi verilmiştir. Bu ateşli silah bütün Avrupa'da rağbet görünce, ismi de nesneyle birlikte yolculuk etmiş oldu; bu sözcük, ufak ses değişiklikleriyle her dile girmiştir.

Yeni dillerin kavgasına önderlik edenler, neredeyse daima devletin merkezî iktidarına yakın kişiler olmuştur. Eğitimin ve eğitimlilerin dili sayılan Latincenin aksine, yeni dillere çoğunlukla halk dili deniyordu; fakat işin doğrusu, bu tanım çok da uygun değil. Yazı dili ve okul dili niteliğindeki yeni diller, halkın değil efendilerin yaratımıydı. Genelin fiilen konuştuğu dil üzerine kurulmuş olan bu diller sade vatandaşlar tarafından Latinceye kıyasla kesinlikle daha fazla benimsenmişti. Fakat Fransızcanın ya da İngilizcenin standart yazı biçimi, bu dillerin ortalama konuşmacı tarafından nasıl kullandığını değil, sarayda ve

soylular arasında nasıl konuşulduğunu yansıtıyordu.

Yeni diller, yazı dilleriydi. Bunların sistemli eğitim ve alıştırmalar aracılığıyla yayılması gerekiyordu. Fakat eğitim sistemine nüfuz etmeleri çok uzun sürmüştür. Latince 19. yüzyıl boyunca çoğu Avrupa ülkesinin okullarında gücünü korurken, yeni diller yavaş yavaş müfredata sızdı. En başta sadece temel okuma ve yazma için kullanılıyordu, ardından aritmetik için kullanıldı, daha sonra da edebiyat metinleri işe dahil oldu. Bilim, felsefe ya da din alanlarında girişilen zahmetli araştırmalar için yüz elli yıl daha Latince şart olacaktı.

Öteki ulusal dilleri taklit etmek, Latinceyle rekabetten bile önemliydi. Ulusal dilin konumu, ulus devletin ithaliyle yakından ilişkiliydi. İngilizce ile Fransızca arasındaki yüzlerce yıllık rekabet, İngiltere ile Fransa arasındaki rekabeti yansıtıyordu. Portekizce, İspanyolcayla aşık atarken, İsveççe, Dancayla ve Danimarka'yla ezeli yarışma içindeki İsveç devletinin simgesiydi. Siyasi bağımsızlıklarını korumuş Avrupa devletleri genel olarak (gerçi istisnalar yok değildi) ulusal dillerini korumayı bilmiş ve kendi ülkeleri içinde üstün gelmelerini sağlamıştır.

Böylece dilsel birlikler aşama aşama siyasi birliklerle daha bitişik hale geldi. Bu doğrultuda son büyük adım, 19. yüzyılın ortalarında Almanya'nın ve İtalya'nın ulus devletler haline gelmesi, o zamandan beri durumun çok değişmemesidir. Onlardan sonra Estonya, Slovakya, Slovenya gibi pek çok yeni ulus devlet ortaya çıktı. Avrupa çoğunlukla ulus devletlerden meydana gelir, her birinin kendi ulusal dili vardır ve uzun Avrupa tahakkümü dönemeninden ötürü, ulus devlet dünyanın büyük kısmına örnek teşkil etmiştir.

İLAVE OKUMALAR

Bu kısımın tarihsel arkaplanı için örneğin Holmes'a (1988) bakınız. Wolff (2003 [1971]), dönemin dillerine dair kapsamlı ve nitelikli (gerçi kısmen güncelliğini yitirmiş) bir inceleme sunuyor.

Dokuzuncu Bölüm: Dante İtalyanca mı Yazmıştır?

Latinceden Fransızcaya geçiş için Wright'a (1982) bakınız. Latince ve yeni diller, dil isimleri arasındaki ilişkiler Janson'da (1991) ele alınıyor. Dante'nin dil konulu incelemesinin İngilizce çevirisi mevcut (Botterill 1996).

Onuncu Bölüm: Germen Dillerinden Modern İngilizceye

İlk Germen toplulukları ve bunların dili, Robinson'ın (1992) konusudur. İngiltere'nin rünik alfabesi konusunda standart çalışma Page'dir (1973).

Ethelbert yasa derlemesine, İngiliz diliyle ilgili eserlerde çok az yer verilmiştir. Buraya dahil ettiğimiz özet, Liebermann'ın (1903-1916) bir baskısından alındı.

Mitchell ve Robinson (1992), İngilizcenin ve edebiyatının erken dönemi için mükemmel bir tanıtımdır. *Beowulf* şiiri sayısız yayında konu edildi ve pek çok kez modern İngilizceye uyarlandı; Seamus Heaney onunla ilgili harika bir yorum kaleme almıştır. Bede'in yazdığı *Ecclesiastical History*'ye en kolay Loeb Classical History'nin baskısından ulaşabilirsiniz.

İngiliz dilinin tarihini ele alan düzgün kitaplar var. Barber ve diğ. (2009) ile Freeborn (2006), farklı türde ders kitaplarıdır; ikincisi, dil çeşitliliğinden epey bahsediyor. Mugglestone (2006), bütün alana değinen muazzam bir incelemedir.

On birinci Bölüm: Ulusal Diller Çağı

Biracılar Loncasının kararı Allmand'dan (1992) alıntılandı, sayfa 424. Burke'de (1993), İkinci Bölümde, ortaçağ sonrası dönemde Latincenin kullanımıyla ilgili muhteşem bir bahis var.

Ulusal dillerin gelişimi, söz konusu dillerle ilgili tarihçelerde bütünlüklü bir biçimde ele alınmıştır; İngilizce için yukarıya bakınız. Ulus devletlerin yaratılması ve ulusalcılığın doğası, son onyıllarda tarihçilerin, antropologların ve başka uzmanların yoğun olarak tartıştığı konulardır. Birkaç önemli eser şunlar: Smith (1986), Anderson (1991), Tilly (1992).

BEŞİNCİ KISIM

AVRUPA VE DÜNYA

12

AVRUPA VE DÜNYA DİLLERİ

Kitabın bu kısmında, dünyada son beş yüzyıl içinde gerçekleşmiş başlıca dil değişikliklerini ele alacağız. Siyasi gelişmeler, kitlesel göçler ve toplu dil değiştirmeler sonucu, birkaç Avrupa dili, pek çok küçük dilin yok olması pahasına benzersiz şekilde yayıldı.

Bu bölüm, başlıca olayları ve bunların sonuçlarını anlatıyor. On Üçüncü Bölüm'de, yeni oluşmuş toplumların neden ve nasıl bazen kendi dil biçimlerini yarattıklarını göstereceğiz. On Dördüncü Bölüm'ün konusu, dillerin yok oluşudur ki bu süreç zamanımızda giderek yaygınlaşıyor. Bu bölümler bir arada düşünüldüğünde, mevcut dilsel durumun dünyanın büyük kısmında nasıl oluştuğuna dair bir bir betimlemeye ulaşıyoruz.

BATIDA PORTEKİZCE

1500 yılının 9 Mart günü, Lizbon limanından bir keşif filosu denize açıldı. İki yıl önce Vasco de Gama'nın yaptığı yolculuğu tekrarlayıp, Afrika'nın etrafını dolaşarak Hindistan'a varmayı tasarlamışlardı. Seferin başı Pedro Cabral, Atlas Okyanusu'nun güneybatı kesimlerine uzanan bir rota çizmişti. Bu sefer planının sebebi kısmen, Gine körfezinin ardındaki alçak basınç alanlarından sakınmaktı. 22 Nisan günü kara göründü; bunu bir adanın

parçası sanan Cabral buraya *Vera Cruz* (Gerçek Haç) adını verdi. Aslında bir kıta keşfetmişti. Cabral ve yanındakiler, Brezilya'ya ayak basan ilk Avrupalılardı.

Portekizlilerin Güney Amerika'ya gelişi bütünüyle tesadüf değildir. Birkaç yıl önce Colomb, Atlas Okyanusu'nun batısında kara olduğunu ispatlamış ve Cabral yelken açmadan önce de Güney Amerika kıyısının gemilerden görüldüğü olmuştu; Cabral'ın o yöne sapmasının esas nedeni, orada ne olduğunu görme isteğiydi. Bu yolculuğun başlıca sebebiyse merak değildi. Portekiz, eğer gerçekten mevcut olduğu kanıtlanırsa, batıdaki bu topraklar üzerinde şimdiden egemenlik elde etmiş durumdaydı.

Portekizli denizci Diaz, 1488'de Ümit Burnu'nun ötesine geçmiş, 1492'de Colomb, İspanya tahtı adına Batı Hint adalarına ayak basmıştı. Avrupa'nın önderleri, harika gelişmelerin yaklaştığını fark etmişti; çünkü gelecekteki ticaretten inanılmaz bir servet kazanabilir, üstelik geniş ülkeler fethedebilirlerdi. Kazanacakları o kadar çok şey vardı ki durum kolaylıkla tehlikeli hale gelebilirdi; çünkü Avrupa devletleri yağmaya el koymak için savaşa girebilirdi. Bu nedenle, denizcilik konusunda öne çıkan İspanya ve Portekiz, Avrupa'nın ötesindeki dünyayı aralarında paylaşmaya karar verdi. 1494 tarihli Tordesillas Anlaşması'nda, belirli bir boylamın batısında kalan, yani Greenwich meridyeninin 48 ve 49 derece batısından itibaren tüm topraklara İspanya'nın el koyması üzerinde anlaşıldı. Bu hattın doğusundaki tüm topraklar Portekiz'in olacaktı.

Doğu Brezilya, hudut çizgisinin doğusunda kalıyordu. Bu durumun pekâlâ farkında olan Cabral, keşfettiği toprağın Portekiz kralına ait olduğunu ilan etti. Yörede karşılaştığı birtakım insanların burayı zaten mesken tutmuş olması onun gözünde önemsizdi. Avrupalı bakış açısına göre Brezilya, tek bir Portekizlinin buraya ayak basmadan önce bile Portekiz egemenliği altındaydı.

Portekiz, Avrupa'nın ötesinde, 48 derece batı boylamının doğusunda kalan dünyaya boyun eğdiremedi. Ayrıca bu anlaşmanın zayıf tarafı, kürenin öbür tarafında bir

hudut çizgisinin belirlenmemiş olmasıydı. Fakat Güney Amerika açısından Tordesillas Anlaşması belirleyici olmuştur. Anlaşmaya uygun olarak Portekiz, kıtanın doğu kısmını işgal etti; geri kalan her şeye de İspanya el koydu. Brezilya'nın dili Portekizceyken, ABD'nin güneyinde kalan tüm Amerika devletlerinde İspanyolcanın baskın olmasının sebebi budur.

Dünya tarihinin en önemli dilsel değişimlerinden bazıları sayılan Amerika'daki dil değiştirme vakaları, aşırı nüfus artışıyla bağlantılı olarak gerçekleşmiştir. Brezilya'nın tarihi tipik bir örnektir. 1500 civarında, günümüzde Brezilya'yı oluşturan, Portekiz'in doksan katı büyüklüğündeki bu muazzam alanda hepi topu birkaç milyon insan yaşıyordu ve çok sayıda dil konuşuyordu. Kaç tane olduğu bilinmiyor; fakat Güney Amerika'nın genelinde hâlâ 350 Amerikan Yerlisi dili mevcut ve 500 yıl önce konuşulan birçok dilin yok olup gittiği kesin. Bu bilgiden hareketle, sadece Brezilya'da yüzlerce dil olduğunu gönül rahatlığıyla varsayabiliriz. Pek çok insan toplayıcılıkla, avcılıkla, balıkçılıkla geçiniyordu; fakat çiftçiler de vardı.

İlk başta kıyı şeridine yerleşen Portekizliler, Avrupa tarzı çiftçilikle geçiniyordu. Bu çiftçilik biçimi, toplayıcılığa ve avcılığa kıyasla, kilometrekare başına çok daha fazla insanı doyurur (bundan daha önce bahsetmiştik). Bir iki yüzyıl içinde Portekizlilerin torunları çoğunluğu oluşturur hale geldi. Buna ilaveten Portekizliler Afrika'dan bir sürü köle getirmiş ve yerli nüfus, Portekiz toplumuyla giderek daha fazla bütünleşmişti. Sonuçta ortaya, karışık bir genetik kökeni ve tek ortak dili olan, Portekizce konuşan bir nüfus çıktı. Bu nüfus hâlâ büyüyor: Şu anda Brezilya'da yaşayanların sayısı 190 milyondan fazla. Amazon bölgesinin yalıtılmış kısımlarında yaşayan küçük topluluklar hariç nüfusun anadili Portekizcedir.

Bu kısmen, Bantu dili konuşan insanlar iki bin yıl önce Afrika'nın büyük kısmını ele geçirdiğinde olup bitenlere benziyor. Orada da insan sayısı hızla artmış ve kitlesel bir dil değiştirme gerçekleşmişti. Fakat aralarında bü-

yük bir farklılık da var. Bantu konuşan çeşitli topluluklar farklı doğrultulara yayıldıkça dilleri de kısa süre içinde çeşitlendiğinden, günümüzde yüzlerce Bantu dili mevcut. Brezilya'da böyle bir gelişme yaşanmamıştır. Brezilya Portekizcesinin günümüzde Portekiz'de konuşulan dile bütünüyle benzemediği doğru; fakat bu iki varyantlar, çoğu durumda zorlanmadan birbirini anlayabilir.

Elbette bunun sebebi, Portekizlilerin siyasi ve dilsel birliği korumada kararlılık sergilemesiydi. Yüzyıllar boyunca Brezilya'yı Portekiz yönetti; 19. yüzyılın başında sömürge yönetiminin yerine, bağımsız Brezilya devletinin merkezî iktidarı geçti. Devlet idaresi, okul sistemi ve ordu, en başından itibaren Portekizceyi kullandı; bugün de hâlâ öyledir. Portekizce genelin konuştuğu dildir ve toplumda basamakları tırmanmak isteyen kişi, geçmişte de şimdi de Portekiz'dekiyle aynı olan yazı dilini kullanmak zorundadır.

İSPANYOLLAR, İNGİLİZLER VE BAŞKALARI

Avrupalılar, batıdaki ülkenin Doğu Asya toprakları değil, tek başına bir kıta olduğunu, Colomb'un 1492'deki ilk yolculuğundan onlarca yıl sonra anladı. Magalhâes'in (Macellan) yoldaşlarının 1520-1522'de dünyanın çevresini katetmeleriyle, bu bilgi kesinliğe kavuştu. O dönemde, bilinmeyen diyarlarda zenginliklerin ve verimli toprakların peşinde koşulmaya zaten başlanmıştı.

Brezilya hariç bütün Orta ve Güney Amerika'yı işgal eden İspanyollar, amansız fatihler gibi davrandılar. Birkaç yerde önemli devletlerle karşılaştılar ve zalimce yöntemlere başvurarak, bunları hızla devirip yok ettiler. Maceracı Pizarro'nun, Güney Amerika'nın batı kıyısındaki devasa İnka İmparatorluğu'nu iki yüzden az askerle ve otuz atla yıkması ünlü bir hadisedir. En büyük vurgun, bol miktarda altındı. İspanyolların ezip geçtiği bir diğer Orta Amerika kültürü de Mayalardı; daha önce bahsettiğimiz gibi burada, hiyeroglif tipi bir yazı sistemi kullanılıyordu.

Bir yağmalama girişimi olarak başlayan İspanyol istilası, İspanyolların galip geldikleri topraklara yerleşmesiyle çok daha önemli bir şekle büründü. Avrupa'dan buralara çiftçilik ve iş yapmak üzere insanlar taşındı ve oldukça erken bir aşamada kasabalar kuruldu. İspanyol devleti, İspanya kralının yetki alanına giren bu geniş toprakları çekip çevirmek için bürokratik bir yapı inşa etti.

Oldukça erken bir aşamada kral, geniş bölgelerde vali gibi hareket eden naipler atadı. 18. yüzyılda dört naiplik vardı: Rio de la Plata (günümüzün Şili, Bolivya, Arjantin ve çevresindeki toprakları), Peru (Peru, Ekvador), Yeni Granada (Kolombiya, Venezuela), Yeni İspanya (Orta Amerika, Meksika, ABD'nin güneybatı toprakları). Seyrek nüfuslu ve iç iletişimi sorunlu olan bu geniş imparatorluğu yönetmek kolay iş değildi.

Kıtadaki bütün ülkeler 19. yüzyılın ilk yarısında İspanyol egemenliğinden kurtuldu. Bir dizi karmaşık bölünmeden sonra durum bugünkü haline kavuştu. İspanyolca, kuzeyde Meksika'dan güneyde Şili'ye kadar, Amerika kıtasındaki on sekiz devletin resmî dilidir. Buna ilaveten, ABD nüfusunun yaklaşık yüzde on beşi İspanyolcayı ilk dili olarak konuşur. İspanyolca, Amerika kıtasında yaşayan en az 325 milyon insanın anadilidir. İspanya'nın toplam nüfusu 46 milyon ve anadili İspanyolca olanların sayısı bu rakamdan da düşük; çünkü anadili Katalanca ya da Baskça olanlar da var.

İspanyolcanın çoğu Amerika ülkesindeki konumu, Portekizcenin Brezilya'da yerleşmesine benzer bir yolla, hem de benzer sebeplerden ötürü belirlendi. İspanyollar Amerika'ya oldukça kalabalık göç etmişti. Kurdukları yönetim nispeten etkindi ve yazı dilleri vardı. Aynı zamanda, mevcut büyük devletleri parçalayıp yok etmeyi başardılar. Baştan itibaren çok büyük olmayan yerli nüfusu hızla küçüldü; bunun sebebi en azından kısmen, Avrupalılardan bulaşan çiçek hastalığı ve başka hastalıklardı. Birkaç nesil içinde, İspanyolca konuşanlar büyükçe bir azınlık teşkil etmeye başladı; üstelik siyasi iktidar da bütünüyle

onların hâkimiyetindeydi.

Bu nedenle, o toprakların özgün dillerini konuşanlar, ekonomik ve siyasi sebeplerden ötürü İspanyolcaya geçti. Günümüzde hâlâ konuşulan birkaç yüz dil mevcut; fakat Peru'da, Bolivya'da, Arjantin'de konuşulan Keçuvar ve Aymara dilleri gibi birkaçı hariç, bu dilleri konuşan insan sayısı azdır.

Dil sayısı kadar insan sayısı bakımından da, Amerika'da İspanyolcaya geçiş muhtemelen tarihin en büyük dilsel değişimidir. İspanyollar kıtaya geldiğinde, yaklaşık 50 milyon insan yüzlerce dil konuşuyordu. Günümüzde ise 325 milyon insan aynı dili konuşuyor.

İspanyollar ve Portekizliler, dünyaya boyun eğdirmek amacıyla uzaklara seyahat eden ilk Avrupalılardı; fakat Avrupa'nın başka halkları da onlardan çok geride değildi. Kimi devletler, uzun mesafeli ticaretin ve kazançların çok kârlı olabileceğini fark etmişti. 17. yüzyılın başından itibaren dünyanın siyasi tarihi, Avrupalı devletlerin dünyanın çeşitli köşelerinde hak iddia edip buraları mülkiyetlerine geçirmeleriyle şekillendi.

Kuzey Amerika'nın doğu kısmında hakiki bir sömürgeleştirme yarışı vardı: Başlıca katılımcılar İngiltere, Fransa, Hollanda ve İsveç'ti. Her devlet, yanında kendi dilini de getirmiştir. Felemenkçe ve İsveççe kısa süre içinde yok oldu; Fransızca ise Kanada'nın Quebec eyaletinde hâlâ başlıca dildir; fakat İngilizce kayda değer oranda başarılı oldu. İlk Britanyalı göçmenler 1620'lerde gelmişti ve bilindiği gibi, Kanada'nın güneyinde kalan eyaletler henüz 1776'da Britanya egemenliğinden çıkmıştır. O zaman bile İngilizce konuşan nüfus oldukça kalabalıktı ve hızla artıyordu. 1790'da dört milyon kişiydiler. Esas büyük artış ise 19. yüzyılda, ABD'nin batıya ilerleyip nüfusunu çoğunlukla Avrupa'dan gelen göçlerle birkaç kez katlamasıyla gerçekleşti.

Sonuç olarak günümüzde Kuzey Amerika'nın nüfusu yaklaşık 340 milyondur. Kıtanın asıl sakinleri yeryüzünden silinmedi, ama oldukça küçük bir azınlık durumun-

dalar ve dilleri yok olma yolunda ilerliyor ya da çoktan yitip gitti. Avrupa'nın tüm ülkelerinden ve Asya'nın çeşitli köşelerinden gelen göçmenler, çok dilli bir toplum yaratmış değil: Kanada'nın Ouebec bölgesinde Fransızca konuşan aşağı yukarı 7 milyon kişi hariç, neredeyse herkes İngilizce konuşuyor. Tabii yeni bir gelişmeden de bahsetmeliyiz: Son otuz kırk yılda Amerika kıtasının çeşitli ülkelerinden gerçekleşen toplu göçlerden ötürü, günümüzde ABD'de ilk dili İspanyolca olan büyükçe bir azınlık yaşıyor.

Britanya'nın sömürgeci güç olarak İngilizceyi Kuzey Amerika'nın başlıca dili mertebesine yükselttiğini iddia etmek yanlış olur. Britanya'nın iki yüz yılı aşkın süredir Amerika'da siyasi bir yetkisi yok ve o zamanlar İngilizce konuşan nüfus, şimdikinin sadece yüzde biri kadardı. Esas belirleyici olan, Avrupa'dan ve Afrika'dan Kuzey Amerika'ya çok sayıda insanın gelmesi ve muazzam bir nüfus artışının yaşanmasıdır. Yeni ülkenin dili İngilizce oldu; çünkü ilk ve en etkili sömürgecilerin kökü Britanya'ya dayanıyordu. Buna uygun olarak ABD, İngilizceden ortak, ulusal dil olarak yararlandı. Kayda değer olan şey, çok az istisna haricinde göçmenlerin İngilizceye geçmesiydi. Bazı ülkelerden gelen büyük topluluklar dillerini bir iki nesil korudu; fakat o göçmenlerin torunlarının neredeyse tamamı İngilizce konuşur.

Dil değiştirmeler genelde ekonomiyle ve meslek yaşantısıyla alakalıydı. Fakat dilsel azınlıkların bu tür kaygılara rağmen pek çok nesil boyunca dillerini korudukları başka ülkeler de var. Avrupalı göçmenler ve çocukları muhtemelen yeni ülkeleriyle ve onun değerleriyle özdeşleşmeyi güçlü bir şekilde istiyordu. İtalya'yı, Polonya'yı ya da İsveç'i terk ettiklerinde yaşayacakları ülke olarak Amerika'yı seçmişlerdi ve başlıca ilgileri, eski ülkeleriyle bağlarını sürdürmek değil, yeni ülkede başarılı olmaktı. Hakiki Amerikalı olabilmek için İngilizceye geçtiler.

Afrika'dan gelenlerin kaderi çok farklıydı. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere, köle olarak getirilmişler, anadillerinden mahrum edilmişlerdi. İngilizceyi tercih etmiş de-

ğillerdi, bu dil onlara dayatılmıştı. Toplumda basamakları tırmanma ya da ekonomik durumlarını iyileştirme umudu taşımıyorlardı; sonuç olarak dil kullanımları, onları konuksever olmayan bir toplumla bütünleştirmek yerine ayrı bir kimlik yaratma eğilimi taşıyordu. Afrika kökenli pek çok Amerikalının hâlâ resmî normdan kayda değer ölçüde ayrılan bir tarzla konuşmasının sebeplerinden biri budur.

ABD'ye en son göç edenler, uzun vadede kendi dilsel kimliklerine değer veren ilk kişiler olmuş gibi görünüyor. Amerika kıtasındaki ülkelerden gelen anadili İspanyolca olan kişiler ne Avrupalı göçmenler gibi asimile olmuştur ne de Afrikalı köleler gibi baskı altına alınmıştır. Dahası, onların memleketleri çok daha yakın; ayrıca modern iletişim olanakları sayesinde teması kaybetmemeleri nispeten kolay. İngilizce, ABD içinde ilk defa bir rakiple karşılaşıyor. ABD'nin pek çok eyaletinde son onyıllarda İngilizce lehine birtakım yasalar geçirilmesi bunun açık kanıtı. Daha önce böyle bir şeye ihtiyaç duyulmamıştı.

Fakat uzun vadede bakılınca, bunun, iki Avrupa dilinin Amerika kıtasındaki ufak bir yeniden dağılımı olduğu görülüyor. Gelişmenin başlıca eğilimi yeterince açık.

AMERİKA – ÜÇ DİLLİ KITA

Beş yüz yıl içinde Amerika kıtasının nüfusu birkaç kez katlandı. Orada yaşayan çoğunluk sadece üç dilden birini konuşur: Portekizce, İspanyolca ya da İngilizce. Dil açısından bu durum, dünya tarihinde emsalsizdir: Yeni teknolojiye sahip insanların bu teknolojiden habersiz insanları ezip yeryüzünün çok geniş alanlarını ele geçirmesiyle gerçekleşen bu durum daha önce olmamıştı, bir daha da olmayacak. Avrupalıların yelkenli gemileri, ateşli silahları, atları, sabanları vardı. Gemiler onları Amerika kıtasına taşıdı; ateşli silahlarla kıtanın sakinlerini yendiler; tarım sayesinde çoğalıp bu yeni toprakları doldurdular.

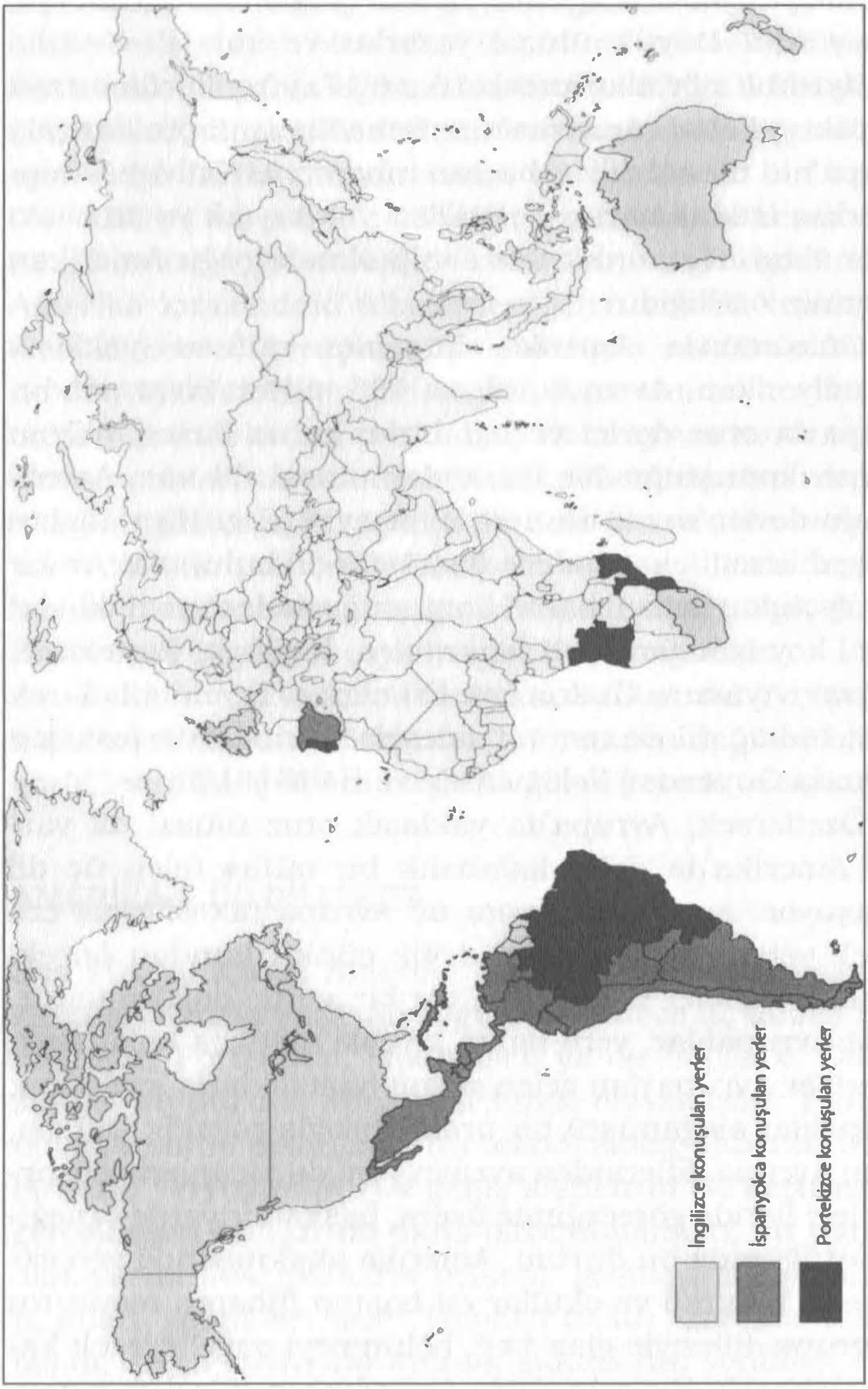
Ayrıca kendi dilleri de vardı. Avrupalılar 16. yüzyılda

sömürgeleştirmeye başladığında, bu dillerin, ulusal yazı dili olarak geçmişi pek de köklü değildi. Üçü de (Portekizce, İspanyolca, İngilizce) resmî bağlamda Latinceyle çekişiyordu. Büyük ulusal yazarlar ve imla ile üsluba dair ayrıntılı normlar ancak 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkacaktı. Fakat Amerika'nın fethedilmiş topraklarında Avrupa'nın ulusal dilleri baştan itibaren üstünlüğe sahipti. Birkaç istisna hariç, yerli dilleri yok sayıldı ya da baskı altına alındı. Tek ortak dile sahip olmak, çoğu Amerikan devletinin özelliğidir.

Günümüzde Amerika kıtasının nüfusu yaklaşık 950 milyonken, Avrupa nüfusu 735 milyon civarındadır. Avrupa'da otuz devlet ve her birini en az birkaç milyon insanın konuştuğu bir bu kadar ulusal dil var. Amerika'daki devlet sayısı da neredeyse aynı (Batı Hint adaları dahil edilirse); fakat sadece üç büyük dil bulunuyor ve bir iki milyondan fazla insanın konuştuğu sadece yedi dil var; ismini koymak gerekirse İspanyolca, İngilizce, Portekizce, Keçuvar, Aymara, Guarani ve Fransızca. Resmî dil olarak geçen birkaç dil de mevcut; mesela Surinam'da (eskiden Hollanda Guyanası) Felemenkçe ve Haiti'de Haitice.

Özetlersek, Avrupa'da yaklaşık otuz ulusal dil varken, Amerika'da daha kalabalık bir nüfus fiilen üç dil konuşuyor. Amerika kıtasını üç Avrupa ülkesi işgal etti demek yeterli bir açıklama değil; çünkü bundan önceki istilalar ve göçler nadiren bu tür bir sonuç doğurmuştur. Fakat Avrupalılar, yerli halka kıyasla oldukça kalabalıktı ve yerliler Avrupa'dan gelen salgın hastalıklarla kırılırken, Avrupalılar olağanüstü bir üreme hızıyla çoğaldı. Dahası, özgün Avrupa dillerinden ayrılan yeni dil biçimleri geliştirmediler: İleride göreceğimiz üzere, başka bir yerde örneğini gördüğümüz bu durum, Amerika anakıtasında gerçekleşmedi. Yazı dili ve okullar en baştan itibaren mevcuttu ve Avrupa dilleriyle olan bağ, bölünmeyi engelleyecek kadar güçlüydü. Bu sebeplerle Amerika'nın dilsel durumu, çok parçalıyken değişip epey homojen hale geldi.

Her ne kadar üç büyük dil Avrupa'nın ana dilleriyle

Harita 12.1 Dünyada üç Avrupa dilinin yaygınlıkla konuşulduğu yerler

temas halinde kalsa da, Amerika ve Avrupa kullanımlarında elbette kimi farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu farkların en önemlisi, telaffuzla ilgili. Amerikalının konuşması, kulağa İngilizinkinden farklı gelir; Meksikalı pek de İspanyol gibi konuşmaz. Fakat bunlar oldukça ölçülü lehçe farklılıklarıdır ve aslında çeşitleri, her zaman kolaylıkla Amerikalı ya da İngiliz diye sınıflandırılamaz. Örneğin, standart Amerikan İngilizcesinde *four* ve *father* gibi kelimelerin sonunda *r* sesinin telaffuzu duyulur; oysa standart Britanya telaffuzunda böyle bir ses yok. Buna karşılık, Britanya adalarının pek çok lehçesinde *r* sesi varken, bazı Doğu Amerika lehçelerinde yoktur. Örneğin imlada ve sözcük dağarcığında daha net farklılıklar da var elbette; fakat bütüne bakınca, Amerikan dillerinin Avrupalı muadilleriyle ortak kimliklerini koruduklarını söylemek yanlış olmaz.

PORTEKİZ VE DÜNYANIN GERİ KALANI

Pedro Cabral'a göre, Brezilya ziyareti sadece rotadan bir sapmaydı; çünkü başlıca görevi, Hindistan'la iş ilişkileri kurmaktı. Bu görevinde başarılı olmuştur ve onun yolundan giden başkaları da oldu. 16. yüzyıl boyunca Cebelitarık'tan Çin'e kadar bütün denizleri denetimleri altında tutan Portekizliler, sayısız liman ve ticaret merkezi arasında yolculuk etti.

Portekizliler bazı bölgelerde kıyı kesimindeki geniş toprakları da ele geçirdi. Bu alanlardan üçü olan Gine-Bissau, Angola ve Mozambik, çok uzun süre Portekiz sömürgesi olmuştur fakat günümüzde bağımsız Afrika devletleridir. Bu üç ülkede Portekizce hâlâ çok güçlü konumda olsa da, durum Brezilya'dakinden çok farklı. Portekizce Afrika ülkelerinde nüfusun yüzde ikisi-üçü dışında asla ilk dil olmadı ve buralarda çoğunluk hâlâ Portekizlilerin gelişinden önce var olan pek çok dilden birini konuşuyor.

Portekizliler muhtemelen Afrika'da da aşağı yukarı Amerika'daki gibi hareket etmesine karşın, koşullar aynı

değildi. Kilit etken, nüfustu. Afrika'da daha fazla insan vardı; en azından tarıma elverişli alanla orantılı olarak. Dahası, Amerikalıların aksine, Afrikalılar salgın hastalıklarla kırılmadı; hiç şüphesiz bunun sebebi, Avrupa hastalıklarının Afrika kıtası için bütünüyle yeni olmamasıydı. Ayrıca yeni nüfusun hızla çoğalmaya da fırsatı olmamıştır.

Dolayısıyla Amerika'da Portekizce anadili haline gelirken, Afrika'da sömürgecilerin dili olarak kaldı. Böyle bir dil, sömürgeci gücün memurları tarafından sömürgeyi idare etmek amacıyla kullanılır ve çoğunlukla okullarda, idarede, genel ekonomide önemli bir konum edinir. Sömürge siyasi bağımsızlığını kazandığında bile, dil bu konumunu koruyabilir. Afrika'nın eski Portekiz sömürgelerinde Portekizce hâlâ resmî dildir, okullarda eğitim dilidir, uluslararası temaslarda başlıca dildir.

Portekizliler, genişlemelerinin başlıca hedefi bu olmasına rağmen, Asya'da büyük alanları işgal etmedi. Ele geçirdikleri korunaklı ticaret merkezlerinden bazılarıysa, 20. yüzyılın ikinci yarısına dek Portekizlilerin elinde kalmıştır. Dil açısından konuşmak gerekirse, bunlar büyük önem taşımaz.

Yine de Portekiz'in fetih döneminin toplam sonucu, Portekizcenin birkaç yüzyıl içinde belki bir milyon kişinin konuştuğu bir Avrupa dili olmaktan çıkıp, en azından iki yüz milyon kişinin anadil olarak konuştuğu, dünyanın en büyük dillerinden biri haline gelmesidir. Rakamlar açısından bakınca bu durum, Latincenin ilkçağdaki yayılmasına, Arapçanın ortaçağdaki genişlemesine benziyor. Bununla birlikte Portekiz, Avrupa'nın sömürgeci güçlerinden sadece biriydi, hem de en başarılısı değildi.

İNGİLİZCE DENİZ AŞIRI TOPRAKLARDA

Tıpkı Portekiz gibi başka sömürgeci güçler de doğuda toprak ve zenginlik peşinde koştu ve bazıları çok başarılı oldu. Güney Asya'da Britanya, Hindistan'ı ve kimi bölgeleri im-

paratorluğuna kattı. Felemenkler, günümüz Endonezya topraklarının bütününü sömürgeleştirdi ve Fransızlar, Hindiçin denen topraklara, yani bugünün Kamboçya, Laos, Vietnam devletlerinin topraklarına el attı. Avrupa dilleri, önemli sömürge dilleriydi ve İngilizce Hindistan'da hâlâ çok belirgin bir rol oynar. Yine de Asya'daki sömürgeler, Avrupa dilleri konuşan büyük nüfuslar doğurmamıştır. Söz konusu ülkeler, zaten nispeten yoğun nüfusluydu; ayrıca pek çok kişinin konuştuğu birtakım diller çok uzun süredir yazıda kullanılıyordu.

Britanya, kalan son kıta olan Avustralya'yı da sömürmüştür. Oradaki durum, bazı bakımlardan Kuzey Amerika'ya benziyordu. Yerli halk çiftçilik yapmadığından, çok kalabalık değildi. Fakat iklimsel sebeplerden ötürü, ülke de pek cazip değildi. Avrupalılar bu kıtayı 17. yüzyılın başından itibaren bilmelerine rağmen, uzun bir süre istila etmediler. 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin ardından batıdaki sömürgelerini kaybeden Britanya, mahkûmları boşaltmak gibi amaçlar için başka yerde toprak aramaya başladı. Böylece 1788'de ilk sömürgeciler, Sidney diye adlandırdıkları yere yerleşti.

Yerli Avustralyalılardan ve dillerinden, kitabın ilk kısmında bahsettik. Avrupalılar aşağı ırk saydığı bu kişilere sert davranıyordu. Günümüzde Avustralya'da yaklaşık 21 milyon insan yaşıyor ve aşağı yukarı yüzde 99'u İngilizce konuşuyor. Birkaç yüz bin kişiyle küçük bir azınlık teşkil eden "Avustralya Yerlileri"nin dillerinin çoğu ise yitip gitmiş durumda. İngilizcenin tamamında egemen olduğu kıta, nüfusundan ziyade yüzölçümüyle etkileyicidir.

Dünyanın başka köşelerinde de İngilizce konuşan kayda değer bir nüfus var. Örneğin Britanyalıların ancak 1830'larda kalabalık gruplar halinde yerleşmeye başladığı Yeni Zelanda, kendi dillerine sahip bir topluluk olan Maorilerin meskeniydi. Günümüzde ülkenin dört milyonu aşkın bir nüfusu var ve bunların yarım milyonu Maori etnisitesine mensup. Buna karşılık, nüfusun tamamı İngilizce konuşur. Hâlâ Maorice konuşan Maoriler de var.

NE OLDU?

Avrupalılar denizleri aşıp başka ülkelere gelince, dünya dillerinin talihi tersine dönmeye başladı. Beş yüz yıl sonra, yani günümüzde, bu denizaşırı yolculukların çok küçük dillerin sonunun başlangıcı ve büyük diller çağının doğuşu olduğunu açıkça görüyoruz.

Yaklaşık 10.000 yıl önce doğan tarımdan önce, insanlar oldukça küçük topluluklar halinde yaşıyordu ve birkaç binden fazla insanın konuştuğu dil ya çok azdı ya da hiç yoktu. Bu kitapta izini kısmen sürdüğümüz bir dizi hadisenin sonucunda, Avrupa'nın, Afrika'nın, Asya'nın kimi köşelerinde, geniş siyasi birliklerle birlikte büyük diller de doğdu. Amerika ve Avustralya bu gelişmeye pek maruz kalmamıştır; fakat son birkaç yüzyılda Avrupalılar, dünyanın bu köşelerine tarımlarını, kimi insanlarını ve dillerini götürdü. Özgün küçük diller ortadan kalktı ya da kalkıyor ve birkaç Avrupa dili, konuşanların sayısı bağlamında aşırı büyümüştür.

Son beş yüz yılda dünyanın nüfusu ivmelenerek arttı. Bazı bakımlardan önemli olan bu durum, bütün dilleri konuşanların sayısının fiilen arttığı anlamına da geliyor. Toplayıcı ve avcı toplulukların konuştuğu küçük diller birer istisnadır. Fakat diller arasındaki oranı değiştiren, kendi içinde nüfus artışı değil; bu değişiklik, istilalardan kaynaklandı. Beş yüz yıl önce Avrupa'da 70 milyon civarı insan ve aşağı yukarı otuz büyük dil vardı. Şimdi 735 milyon insan yaşamasına karşın, büyük dillerin sayısı eskisi kadar; hatta bunlar, genelde eskilerle aynı diller. Amerika kıtasında nüfus benzer bir hızla artıp 50 milyondan 950 milyona çıktı. Fakat beş yüz yıl önce bin ya da daha fazla dil varken, günümüzde çok geniş kesimlere yayılmış üç dil mevcut.

Dünya genelinde yan yana pek çok dilin konuşulduğu bölgeler hâlâ mevcut. Bunlar, çok uzun süre herkes için geçerli olmuş bir gidişatı temsil ediyor. Asya'nın, Avrupa'nın, Kuzey Afrika'nın pek çok küçük dili, yerle-

rini yüz binlerce hatta milyonlarca kişinin konuştuğu büyük dillere bırakmıştır. Çok fazla kişinin, 100 milyon ya da daha fazla insanın konuştuğu diller nispeten yeni bir olgu. Çince bu düzeye birkaç yüzyıl önce ulaştı. Bu düzeye varan öteki diller, Hintçe, Bengali, Japonca gibi nüfusu kalabalık bölgelerin Asya dilleri, önceden epey yayılmış olan Arapça, daha yakın geçmişte yayılan İngilizce, İspanyolca, Portekizce, Rusçadır.

O halde, son bin yıl içinde ana eğilimin, birkaç dilin iyice büyümesi ve pek çok küçük dilin ortadan kalkması olduğu söylenebilir. Sürmekte olan bu eğilime ileride de değineceğiz. Fakat önce, yeni dillerin, son birkaç yüzyılda yaratılmış olsalar bile, nasıl yaratıldığına bakalım.

13

DİLLER NASIL DOĞAR YA DA İMAL EDİLİR

Bu bölümde, son dört yüzyılda Batı Hint adaları, Güney Afrika ve Norveç gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde yeni dillerin nasıl vücut bulduğunu betimleyeceğiz. Bunların ortaya çıkış nedenleri farklı farklı olmasına karşın, en sonda özetleyeceğimiz kimi ilginç benzerlikleri de var.

KÖLE TİCARETİ, DİL BOZULMASI, DİL DOĞUMU

Zenginleşmek amacıyla denizleri aşan Avrupalıların pek çoğu hedefine ulaşmıştır. Bu zenginleşmenin büyük kısmı düpedüz soygun kaynaklıydı; fakat uzun vadede iş ve üretim, servet sahibi olmanın daha emin yollarıdır. En başta iş konusundaki en cazip unsur, Uzak Doğu'yla baharat ticareti yapmaktı, ardından başka faaliyetler de geldi.

Yeni ele geçirilmiş topraklarda plantasyon işletmek çok önemli faaliyetlerden biriydi. Avrupa'da şekere, pamuğa ve tropikal iklimde yetişen kimi ürünlere talep vardı. Batı Hint adalarında, Kuzey Amerika'nın güneyinden Güney Amerika'nın kuzeydoğusuna kadar Amerika anakıtasında, Hint Okyanusu'nun adalarında ve kıyı şeritlerinde, daha da doğuda plantasyonlar kuruldu.

Plantasyonların işlemesi için gerekli olan yoğun kol gücüyle yapılacak işleri Avrupalılar kendileri yapmıyordu. Çok işçiye gereksinimleri vardı, ama plantasyonların

kurulduğu yerlerde çoğunlukla işçi bulunmuyordu. Avrupalıların istilasından önce Batı Hint adalarının nüfusu seyrekti, ayrıca Avrupa egemenliğinin ilk yüzyılında nüfus neredeyse yok olmuştu.

Çözüm, büyük ölçekte köle satın almaktan geçiyordu. Kölelik yeni bir icat değildi; dünyanın pek çok köşesinde zaten uygulanıyordu. Fakat Avrupa'da kölelik ve köle ticareti ortaçağ sırasında kesilmişti. Plantasyonlar işlemeye başladığında ve çok kârlı oldukları görüldüğünde, emek talebi hızla arttı ve Avrupalılar, batıya ihraç etmek amacıyla Batı Afrika'da köle satın almaya başladı.

Bu, çok kâr getiren Atlas Okyanusu ticaretinin ayaklarından biriydi. Gemiler, ambarlarını, Batı Afrika'da talep edilen kumaşla, cam eşyayla ve başka ürünlerle doldurarak Batı Avrupa limanlarından yola çıkıyordu. Yükler burada satılıyor, köleler satın alınıyor, Batı Hint adalarına getiriliyordu. Burada gemiler şeker ve pamuk yüklenip tekrar Avrupa'ya yelken açıyordu. Bu tür tek bir yolculuğun kârı, büyük bir servete eşdeğer olabiliyordu.

Bu işin kölelere hiç getirisi yoktu. Bunlar, çoğunlukla komşu bir devletin akını sırasında yakalanma talihsizliğine uğramış insanlardı. Batı Afrika'da pek çok küçük dil, ayrıca birbirine rakip birçok küçük siyasi birim vardı. Köle ticareti çağında bu birimlerden bazıları, öbür birimlerde yaşayan insanları yakalayıp satma işine girmişti.

Köleler gemilere tıkıştırılıyor, tıpkı çiftlik hayvanı nakleder gibi mümkün mertebe en ucuz şekilde taşınıyorlardı. Gemilerde ölüm oranı çok yüksekti. Bu yolculuğu sağ salim atlatanlar, çoğunlukla dış dünyayla fazla temasın olmadığı ücra bölgelerdeki plantasyonlarda ömür boyu zorlu bir çalışmaya mecbur ediliyordu.

En başta köleler, doğal olarak kendi dillerini konuşuyordu, fakat aynı plantasyonda aynı anadilini konuşanların sayısı nadiren bir avucu geçiyordu. Köle tacirleri, hiç de az olmayan gemide isyan çıkma tehlikesini ve örgütlü kaçma girişimi ihtimalini asgariye indirmek maksadıyla, mümkün mertebe Afrika'nın batı kıyısı boyunca yuvalan-

mış köle ambarlarından farklı toplulukları harmanlamaya çalışırdı ve köle satın alanlar da aynı stratejiyi uygulardı. Amaç, kölelerin iletişim kurmasını güçleştirmekti ve Batı Afrika'da onca dil olduğu için, bu strateji genelde sonuç veriyordu.

Dolayısıyla plantasyonda yeni kölelerin ortak dili yoktu. Öte yandan, bazı köle güdücülerin dilini öğrenmeleri gerekiyordu; çünkü emirler ve temel iletişim için bu dil kullanılıyordu. Sonuç olarak, kölelerin ilk nesli, anadillerini konuşmaktan mahrum kalmış, ama yeni dil topluluğuna kabul edilmemişlerdi. Hem dilsel kimliklerini hem de toplumsal statülerini kaybetmişlerdi.

Ancak hiçbir insan, dilden tamamen mahrum kalamayacağından, plantasyonlarda olağanüstü yollarla yeni diller belirdi. Tam olarak neler yaşandığını söylemek zor; çünkü plantasyonların erken dönemiyle ilgili ayrıntılı betimleme sayısı çok az. Bu, hiç de şaşırtıcı değil. Sadece plantasyon sahipleri ve maiyetleri yazılı kayıt tutabilecek durumdaydı ve olan biteni ifşa etmemek için sağlam sebepleri vardı.

İlk dönemde bir kırma dil (*pidgin*) konuşulduğu kabul edilir. Kırma diller sadece köle ticaretiyle bağlantılı değildir, dünyanın kimi köşelerinde var olmuşlardır ve hâlâ varlar. Ortak dili olmayan insanlar, örneğin bir şeyler satın alıp satmak ya da iş yerinde emir alıp verip sorular sormak için iletişim kurma ihtiyacı duyabilir. Bunlar önce birbirlerinden tek tek kelimeleri öğrenirler. Oldukça kısa süre içinde, pek çok kelime ve tabir, grubun ortak malı haline gelir ve eğer temaslar birkaç yıl boyunca sürerse, küçük bir sözcük dağarcığı ve birtakım dilbilgisi kuralları olan kısıtlı bir dil doğabilir. Bu dil çoğunlukla konuşan kişiden kişiye göre çok değişir. Bu tür bir dil, kırma dildir. Genelde sadece kısa süreliğine var olur, fakat uygun koşullar altında, mesela farklı dil gruplarından insanların pazar alanlarında düzenli olarak buluştukları bir ortamda yüzlerce yıl hayatta kaldığı da olur.

Plantasyonlardaki kırma diller doğal olarak kelimele-

rin çoğunu köle çalıştıranların dilinden ithal etmişti. Genelde bu dil ya İngilizce ya da Fransızca oluyordu, çünkü Britanya ve Fransa, plantasyon işinde en faal ülkelerdi. Böylece yeni köleler, çoğunlukla İngilizce ya da Fransızca kelimelerden meydana gelen, basit ama İngilizceye ya da Fransızcaya çok da benzemeyen bir dilbilgisine sahip, çok kısıtlı bir dil aracılığıyla efendileriyle ve kısmen kendi aralarında iletişim kurabiliyordu.

Derken yeni nesil geldi. İki cinsiyetten de köleler vardı ve bunların çocukları doğal olarak köleler arasında büyümüştür. Anne babaların hepsi aile içinde ortak dil konuşmuyordu. Topluluk içinde genelde kullanılan dil, kırma dildi. Fakat kırma dil, tam bir dil değildir. Tam teşekküllü dile gereksinim duyan çocuklar, kırma dili çıkış noktası olarak alıp kendi kendilerine dil yaratmışlardır. Bu şekilde Kırma anadilleri (kreol) oluştu.

Kırma anadillerinin ortaya çıkışıyla ilgili pek çok sav var; fakat bu konuyu tartışmadan önce, bir örneğe göz atalım. Karayipler'deki Nevis adasında konuşulan dil, İngilizceyi temel alan Kırma anadillerinden biridir. Çoğunlukla yazılan bir dil olmasa da, aşağıdaki metin o dille yazılmıştır. Bu örnek, konuşma dilinin yazıya aktarımıdır ve bir gazetede yayımlanmıştır.

> Wen ting waantin a Niivis, dem tap lang fu du, an wen dem du, dem tap langa fu don. – Mi hia piipl a aks if mi an yu no wiari chat. Taal! Bikaas aabi a get wondaful rizol.

Gündelik İngilizcede anlamı şu:

> When something is needed in Nevis, they take a long time to do it, and when they do it, they take longer to get it done. – I hear people asking if I and you aren't weary of talking. Not at all! Because we are getting wonderful results. [Nevis'te bir şeye ihtiyaç duyulduğunda, bunu halletmeyi ağırdan alıyorlar ve işe başladıklarında, bitirmeleri daha da uzun sürüyor. İnsanlar, seninle konuşmaktan bıkmadık mı diye soruyor. Hiç de değil! Çünkü harika sonuçlar alıyoruz.]

Nevis kaynaklı bu metinde kelimelerin çoğu, İngilizceleriyle ilişkilendirilebilir ve aralarındaki fark çoğunlukla sadece imla meselesidir. Bazı sessiz harf grupları sadeleştirilmiştir, tıpkı İngilizce 'and' sözcüğünün *an* olması gibi. Fakat kimi kelimeler farklıdır, mesela 'take' yerine *tap* ve 'we' yerine *aabi* yazılması gibi.

Dilbilgisi, İngilizceye çok benzemiyor. Örneğin sıfatlı söz öbekleri, çekimli yükleme gereksinim duymuyor: *mi an yu no wian*'nin anlamı, "I and you are not weary"dir [Senle ben bıkmadık]. İsimlerin çoğul eki olan -s takısını alması zorunlu değildir: *rizol*, "results" [sonuçlar] anlamına gelir. Yüklemlerin geçmiş zaman için özel bir kipi yoktur. Öte yandan, yüklemlerin önünde belirteç var. Metinde, "insanlar soruyor" anlamında *piipl a aks* ve 'alıyoruz' anlamında *aabi a get* ifadeleri var. Buradaki *a* belirtecinin anlamı, standart İngilizcede sürerlik biçimi olan "be, -ing" ifadesiyle aynı.

Dilde aynı tür başka belirteçler de var. *Piipl bin aks*'ın anlamı, "insanlar sordu"dur. Dolayısıyla *bin* belirteci (esasen İngilizce *been*'den geliyor), geçmiş zaman anlamı barındırıyor. Belirteçleri birleştirmek de mümkün: *piipl bin a aks*, 'insanlar soruyordu' anlamına gelir. İngilizce kök kelimelerin sadece anlamını bilen kişi, bu tür ifadeleri hayatta anlayamaz. Kırma anadilinin kendine has bir dilbilgisi var.

KIRMA ANADİLİ, DİL MİDİR?

Gördüğümüz gibi, Kırma anadil, kelimelerinin çoğunun kökeni olan Avrupa diline çok benzemez. Sırf standart İngilizce bilen kişi, Nevis'in dilini anlayamaz; tabii tersi de geçerli. Bu, müstakil bir dil mi? Yanıtlar çeşitlilik gösteriyor.

Genelde 17. ve 18. yüzyıllarda, köle ticaretinin altın çağında ortaya çıkmış olan Kırma anadillerinin pek çoğu hâlâ konuşuluyor. Uzun süre boyunca, en azından 19. yüzyılın sonuna dek, Kırma anadili konuşmayan herkes,

bu dillerin sadece berbat bir İngilizce (ya da Fransızca ya da Portekizce vb.) olduğunu sanıyordu. Yaklaşık yüz yıl önce bir avuç dilbilimci bu konuşma biçimlerine ilgi göstermeye başladı; fakat sistemli araştırmalara ancak 1960'larda girişilecekti. Betimleme ve çözümleme yöntemleriyle çalışan dilbilimciler, bunları Avrupa dili biçimleri olarak görmez, ayrı birer dil sayar.

Bunun başlıca sebebi, bütünüyle dilbilimseldir. Eğer iki konuşma biçimi, zaman kipi ve sayı gibi başlıca dil kategorilerini belirtme bakımından temel farklılıklar sergiliyorsa, sözcük dağarcıkları kısmen özdeş olsa bile, bir dilbilimci bu dil sistemlerinin hiç benzeşmediğini kabul eder.

Fakat daha önce, bir dilin ne olduğuna bizzat o dili konuşanların karar vereceğini ileri sürmüştük. Esas önemli olan kendi konuşma tarzları hakkında ne söyledikleri, ne düşündükleridir. Genelde bu, dilin adıyla alakalı; çünkü bir dilin var olduğunun düşünülmesi için kendi adının olması lazım. Daha önce gördüğümüz üzere, dil bir yazı biçimi edinene kadar, çoğunlukla bir isim ortaya çıkmıyor. O halde burada olan, insanların dilleri hakkında eskisinden farklı bir şekilde düşünüp konuşmaya başlamasından ileri gelen, bir üstdilsel değişim.

Modern araştırmacıların Kırma anadili olarak tespit ettiği dil biçimleri toplamda elli civarında. Hepsinin, belli bir Avrupa dilini, çoğunlukla da İngilizceyi, Fransızcayı, Portekizceyi temel alan sözcük dağarcıkları var. Çoğunu, birkaç yüz ila birkaç yüz bin kişi olmak üzere, az sayıda insan konuşuyor.

Çoğu örnekte, o dili konuşanların kendi konuşma biçimleri hakkında ne düşündüğünden tam emin olamıyoruz; çünkü araştırmacılar bunu her zaman kaydetmiş değil. Bazıları, o dili konuşanların ve başkalarının gözünde açıkça kendi başına bir dil. En net örnek, Haiticedir. Bu dil, Haiti'nin aşağı yukarı 9 milyon vatandaşı tarafından anadili olarak konuşuluyor. Kendi adı ve formel imlası var; ayrıca bu dilde kaleme alınmış edebiyat eserleri bulunuyor ve dil, ilkokul eğitiminde de kullanılıyor. Haitice, sözcük

dağarcığını Fransızcadan almıştır; fakat standart Fransızcayı çok az Haitili bilir ve bu iki dil arasındaki temaslar nispeten önemsizdir; kısacası, Haitice kendi yolunda ilerliyor. Yerli yerine oturmuş başka bir Kırma anadili ise, Curaçao'da ve Venezuela çevresindeki birkaç komşu adada yüz binlerce insanın konuştuğu Papiamento'dur. Geçmişinin bir sonucu olarak, dilin sözcük dağarcığı üç Avrupa dilinden geliyor: İspanyolca, Portekizce, Felemenkçe.

Fakat durum çoğunlukla böyle değildir. Bu konuşma biçimlerinin çoğu, "Barbados Kreol İngilizcesi" ya da "Aşağı Antiller Fransızca Kreol" gibi terimlerle tanımlanır. Bu isimler, tam anlamıyla akademik sınıflandırmalardır. Bizzat o dili konuşanlar, konuştukları dile illa özel bir ad takmaz. Bazı yerlerde *lingo* ya da *patois* gibi ifadelerden yararlanırlar. Yani, herhangi bir etiket kullanmaksızın kendi "ağız"larından ya da "lehçe"lerinden vesaire bahsederler. Aynı zamanda, o dili konuşanların, bir tür İngilizce ya da Fransızca konuştuklarında ısrar etmeleri de sıradışı bir durum değil.

Kısacası bu biçimler, bizzat o dili konuşanların, bunların bağımsız dil birimi olduğunu düşünmesi anlamında gerçek dil değil. Bunun sebebi de gayet akla yatkın: Kırma anadilleri konuşanlar çoğunlukla kölelerin torunlarıdır; bu kişiler, aşağı statü ve kırılgan bir toplumsal konum gibi olguları da miras almışlardır. Genelde dilleriyle gururlanmazlar, bunu, daha yüksek kıdemi ve itibarı olan bir dilin aşağı biçimi sayarlar. Çoğunlukla Kırma anadili konuşmaktan utanç duyarlar. Yaşadıkları toplumda ne o dili konuşanlar ne de dilleri saygı görür; çünkü çoğu örnekte Kırma anadili konuşanlar, Haiti'nin ve Curaçao'nun aksine, çoğunlukta değildir, bilakis mağdur azınlıklardır ve dil biçimleri genelde İngilizce ya da Fransızca gibi standart dille rekabet içindedir. Ayrıca standart dil ile Kırma anadili arasında mutlak bir sınır çizgisi çekmek de uygunsuz olur; çünkü pek çok ara biçim var olabilir.

Özetlemek gerekirse, kendi başlarına dil denebilecek birkaç Kırma anadili bulunsa ve pek çoğu genelde dilbilim-

ciler tarafından ayrı dil sayılsa da, o dili konuşanlar meseleyi farklı görür. Burada önerdiğimiz görüş, son sözün o dili konuşanlarda olması; çünkü dil aslında onlara ait.

ÇARPICI BENZERLİKLER

Kırma anadillerini araştıranlar, şu önemli olguya ilgiyle yaklaşıyor: Bu dillerin hepsi birbiriyle benzeşiyor. Dilbilgilerinin o Avrupa dillerini andırması anlamında beklendik bir açıdan benzeşmekten bahsetmiyoruz; bilakis tam tersi söz konusu: Hepsinin dilbilgisi birbirine benziyor, ama Avrupa dillerininkine benzemiyor. Kelimeleri ister İngilizceden ister Portekizceden gelsin, ister Karayipler'de ister dünyanın öbür ucunda, Hint okyanusunun bir adasında doğmuş olsunlar, aralarında benzerlikler mevcut.

Temel benzerliğin yüklem sistemlerinde bulunduğu görülüyor. Yukarıda betimlediğimiz tipte belirteçler neredeyse tüm Kırma anadillerinde var ve tüm dillerde aşağı yukarı aynı şekilde iş görüyor. Örneğin, Fransızca sözcük dağarcıklı Kırma anadilleri çoğunlukla *pe* belirteci (Fransızca *apres*'den) barındırır, bunun anlamı ve kullanımı, Nevis Kırma anadilindeki *a* belirteciyle aynıdır. Belirteç bazı örneklerde *ap* (o da *apres*'den) biçimini alır, ama bu, anlamında hiçbir değişiklik yaratmaz.

Kırma anadillerinin hepsinde ya da çoğunda bu tarz birtakım dilbilgisi benzerlikleri bulunuyor. Bu nasıl olabilir? Farklı zamanlarda, farklı yerlerde ortaya çıkmışlardır ve kimi örneklerde doğrudan bir temasın gerçekleşmiş olmasına imkân yok. Bu soruna ilişkin geniş bir literatür doğmuş, yoğun akademik tartışmalar yaşanmıştır; sonuçta, pek çok kuram ileri sürülmüştür.

En dikkat çekici kurama göre, Kırma anadillerine ait dilbilgisi, yetişkinlerin sunduğu güvenilir bir örneğe erişemeyen çocukların kendi başlarına dil oluşturmak zorunda kaldıklarında ortaya çıkan türde bir dilbilgisidir. Bu durumda o dilbilgisi sistemlerinin, her insanda doğuştan

var olduğu ve başka insanların teşkil ettiği bir örnek bulunmadığı takdirde kendini gösterdiği varsayılan bir nevi evrensel dilbilgisinin örnekleri olduğu sonucuna ulaşılır. Buna bir parça benzeyen ama o kadar çarpıcı olmayan başka bir fikre göre, Kırma anadillerinin dilbilgisi, insanların en kolay anlayıp öğrenebildiği dilbilgisi tipidir.

Büsbütün farklı bir açıklamaya göre, bütün Kırma anadilleri, Portekizlilerin konuştuğu asıl kırma dilin soyundan geliyor. Muhtemelen Portekizceyi temel alan yaygın bir kırma dil mevcuttu ve bu, çoğu kırma dilde ve Kırma anadilinde izler bırakmış gibi görünüyor. Örneğin hepsi, "küçük" anlamı taşıyan *pikin* ya da *pikanin* kelimesini içerir; bu kelime Portekizce *pequeno* ya da İspanyolca *pequeño* veya *pequeñin* kelimelerinden türemiştir.

Benzerlikleri açıklamayı hedefleyen üçüncü yaklaşım, pek çok kölenin dili olan Batı Afrika dillerinde belli bir model arar.

Dördüncü bir yaklaşım, Kırma anadillerinin, Avrupa dillerinde ya da kimi lehçelerinde öncüleri varmış gibi görünen özgünlüklerine işaret etmektir. Bu durumda gerçekleşen şey, ivmelenmiş bir hızla ilerlemiş olsa da, sıradan bir dilsel değişimdir. Bu durumda Kırma anadilleri, İngilizcenin ya da Fransızcanın gelecekteki biçimlerinin habercisi olmalı. Fransızca temelli Kırma anadillerini belirtmek için *français avance* ("ileri Fransızca") terimini kullanan Fransızca araştırmacıları bile vardır.

Tüm bu açıklama girişimlerinin zayıflığı, belli benzerlikleri açıklayabilirken, belli benzerlikleri açıklayamamalarından kaynaklanıyor. Başka açıklamaları bulunan bazı çarpıcı koşutluklar da var. Örneğin, yukarıdaki metinde 'ask' [sormak] yerine *aks* kelimesi geçiyor ve bu kelimeye, İngilizce temelli pek çok Kırma anadilinde rastlanıyor. Fakat bu, tüm o dillerde bir yenilik değil, İngilizce kelimenin bir lehçe çeşididir. Teyit edilmiş ilk örnek, bin yıldan eski. Anlaşılan köle güdücülerin bazıları, kendi ana lehçelerinden izler bırakmış.

Dolayısıyla kimi benzerliklerin oldukça önemsiz se-

bepleri olduğu anlaşılıyor. Sonuçta, dilbilgisinde epey çarpıcı bazı koşutluklara rastlansa da, ortak bir köken-lerinin olması düşük ihtimal. İngilizcede sürerlik kipine denk gelen parçacıklar gibi benzer dilbilgisi öğeleri, farklı yerlerde birkaç kez icat edilmiş olmalı. Bu tür olanaklar bir şekilde, yeni dillerin yaratıcılarının emrine amadeydi.

Bununla birlikte, o dillerin doğuştan gelen bir ev-rensel dilbilgisinden türediği görüşü, olası tek açıklama değildir. Nihayetinde, aynı dilbilgisi stratejileri, dünya-nın başka dillerinde bu kadar sık görülmüyor. İnsanın genetik yapısı bu stratejileri kullanmaya meyilli olsaydı, bu stratejilere sık rastlanırdı. Hem bir Batı Avrupa dili-ni biraz bilen hem de bir ya da birkaç Batı Afrika diline hâkim olanlara en doğal gelen stratejilerin bunlar olması da muhtemel. Bana kalırsa, eğer durum gerçekte buysa, sorun yine de çok ilginç sayılır, fakat doğuştan gelen dilsel yatkınlık çalışmalarıyla çok alakalı olmayabilir.

Fakat bu benim kişisel kanaatim ve bu alandaki çoğu araştırmacı başka görüşleri yeğleyebilir. Kırma anadille-rinin benzerlikleri sorunu konusunda nihai bir çözüme ulaşılması pek de mümkün görünmüyor.

KIRMA ANADİLLERİ VE DİL DEĞİŞİKLİĞİ

Kırma anadilleri çalışmalarından çıkarabileceğimiz önem-li bir ders, belirli koşullarda yeni dil biçimlerinin çok hızlı ortaya çıkabileceğidir. Eğer koşullar yeni bir dil gerekti-riyorsa, o dil yaratılacaktır. İnsanın muazzam bir dilsel yaratıcılığı var ve gerektiğinde, bütünüyle yeni bir şey ta-sarlamak için bu yaratıcılığa başvurur.

Köle tacirlerinin dili olan İngilizceyi ya da Fransızcayı öğrenmek yerine, kölelerin neden bunu yaptığı sorula-bilir. Bir-iki nesil önce bu soruya verilen yanıta, Kırma anadilleriyle ilgili kimi tartışmalarda hâlâ rastlıyoruz: Kölelerin bu dilleri doğru düzgün öğrenemeyecek kadar aptal olduğu söylenmişti. Kırma anadillerinin çoğunlukla

küçümsenmesinin ve o dilleri konuşanların bundan utanmasının sebeplerinden biri budur.

Ancak, başka insanlara kıyasla Afrikalıların daha az zeki ya da dil öğrenmeye daha az yatkın olduğuna dair fiilen hiçbir gösterge yok (her ne kadar ırkçılar hâlâ bu görüşü savunsa da). Üstelik günümüzde milyonlarca Afrikalı mükemmel İngilizce, Fransızca, Portekizce konuşuyor. Kısacası, kölelerin kendi dil biçimlerini başka bir sebepten ötürü tasarladığı kesin.

Bu, bir dilsel kimlik meselesiydi. Herkes, aile içinde ve samimi arkadaşlar arasında konuşacağı bir birinci dile gereksinim duyar; insanı, toplumsal varlık olarak tanımlayan şeyin parçasıdır bu. Kimi insanların bu tür iki (hatta daha fazla) dili olur; fakat herkes en az bir dile muhtaçtır. Köleler Afrika'dan getirildiklerinde, dilleri ellerinden alınmıştı. Yalıtılmışlar, kendilerine yabancı bulup iğrendikleri efendilere boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Bu efendilerin dilinde kişinin kendine kimlik yaratması hem imkânsızdır hem de iticidir. Bu yüzden köleler, kendilerine mahsus bir dil alanı yarattı; en azından burada, dillerinin kendilerine ait olduğunu hissediyorlardı.

Bu şekilde Amerika kıtası ve adaları, toplumun sıradan üyelerinin oluşturduğu büyük çoğunluğun konuştuğu üç Avrupa diline ilaveten, bu sürgünler için de pek çok yeni dil edindi. Bu durum, başka şeylerin yanı sıra, tarihin biteviye aynı doğrultuda, daha büyük ve sabit dil birimlerine doğru ilerlemediğini gösteriyor. Plantasyonlar gibi yalıtılmış küçük toplumlar, yalıtılmış küçük dillere kısa süre içinde can verebilir.

AFRİKANER – GERMEN VE AFRİKALI

Avrupa gemileri zaten yüz elli yıldır Afrika kıyılarında yelken açarken, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 1652'de kıtanın en güney ucu olan Ümit Burnu yakınlarında üs kurmaya karar verdi. Jan van Riebeeck idaresindeki kü-

çük bir Felemenk topluluğu, Masadağı'nın eteklerinde, kıyıda bir karakol inşa etti; Cape Town'ın şehir merkezi hâlâ bu mevkidir.

Yerleşim, çoğunlukla bölgenin asıl sakinleri olan Koi halkının katılımıyla ve birkaç millete mensup Avrupalıların göçleriyle ağır ağır büyüdü. Bunların arasında Hollanda Hindistanından (günümüzde Endonezya) gelen bir topluluk da vardı. Hollanda'dan gelenlerin sayısı fazla değildi. 150 yılı biraz aşan bir süre sonunda, 1806'da Britanya, yerleşimin denetimini ele geçirdi. O zamanlar yerleşim yaklaşık 15.000 kişiden oluşuyordu.

O tarihlerde, yerleşimin diliyle ilgili kimi yorumlara rastlanıyor. Orada konuşulan dil, Amsterdam'da işitebileceğiniz Felemenkçeyle aynı değildi. Betimlemeler bu dili övüyor değil; tuhaf bir jargon olarak algılanmış.

Cape Town'ın dili ayakta kaldı ve büyük hızla geniş bir alana yayıldı. Çoğunlukla çiftçilerden, kendi dilleriyle söylersek *boere*'lerden oluşan ilk yerleşimciler (İngilizcede bunlara Boer denecekti) Britanya egemenliğinden memnun değildi. Britanyalıların 1830'larda köleliği feshetmesinden bilhassa hoşnutsuzlardı; çünkü ekonomileri büyük oranda köle emeğine dayanıyordu. Pek çok Boer, kuzeyde ve kuzeydoğuda yeni topraklar aramak amacıyla kağnılarına binip Britanya yerleşimini terk etti. *Die Grote trek* ("büyük göç") dedikleri bu hareketle Boerler, günümüzün Güney Afrika topraklarına yayıldı.

Boerler, 1850'lerde, Cape yerleşiminin kuzeydoğusunda iki bağımsız devlet kurdu: Oranj Bağımsız Devleti ve Transvaal. Birtakım zorluklardan ve Boerler ile Britanyalılar arasındaki büyük savaştan sonra, 1910'da Güney Afrika Birliği kuruldu; bu birlik, hem Cape Vilayetini hem de Boer devletlerini kapsıyordu. Britanyalılar ve Boerler siyasi iktidarı paylaşmışken, çoğunluğa herhangi bir nüfuz bahşedilmemişti.

1800 civarında Cape yerleşiminde yaşamış Boerler pek de Felemenkçeye benzemeyen bir dil konuşuyordu. Yine de bunu, Felemenk dilinin bir biçimi sayıyorlardı ve

yazı dili, Hollanda'dakiyle aynıydı.

Fakat 19. yüzyılın ortasından sonra, Boer cumhuriyetlerinin yaratıldığı dönemde, dille ilgili bir tartışma doğdu. O zamanlar, konuşma diline benzer bir dille kaleme alınmış birtakım metinler zaten yayımlanmıştı. 1870'lerin başı civarında, milliyetçi hisleri güçlü olan bir Boer grubu, yeni bir yazı dili ihtimalini tartışmaya açtı. Dilin adının *Afrikaner* olması gerektiği ileri sürüldü; Boerler kendi dillerinde kendilerine *Afrikaners* der.

Bu öneri bir süreliğine unutulmuştur. Bu durum, Boer cumhuriyetlerinin karmaşa içinde olmasıyla bağlantılıydı. Boer savaşından sonra tekrar gün yüzüne çıkan bu fikir, muazzam ivme kazandı. 1905 civarından itibaren, güçlü siyasi destek gören yoğun bir faaliyet söz konusudur. Belli bir imla benimsendi, dergiler ve kitaplar basıldı, Kitabı Mukaddesin çevirisine başlandı (1933'te tamamlanacaktı); ayrıca ders kitapları, dilbilgisi kitapları ve sözlükler kaleme alındı. Bu dil 1925'te resmî dil ilan edildi ve kısa süre içinde okullarda eğitim dili ve ana dal konusu haline geldi. Afrikaner yirmi-otuz yılda Güney Afrika Birliği içinde iyice yerleşti; böylece üstdilde değişim tamamlanmış oldu.

20. yüzyılda Breyten Breytenbach ve André Brink gibi yazarlarla birlikte Afrikaner önemli bir edebiyat dili haline de geldi. Güney Afrika'nın 49 milyonluk nüfusunun altı milyonu tarafından konuşulan bu dil, ülkenin on bir resmî dilinden biridir.

Gördüğümüz gibi, Afrikaner, siyasi ve ulusal sebeplerden ötürü yaklaşık yüzyıl önce dil mertebesine erişti. Boerlerin Hollanda'yla önemli siyasal ve kültürel bağları kalmamıştı; aslında, yüzyıllardır nadiren temas kurulmuştu. Kendi ülkelerini inşa ediyorlardı ve başka diller konuşan çoğunluğun ortasında egemen bir azınlığı teşkil ediyorlardı. Britanyalılarla rekabet içindeydiler. Tüm bu sebeplerden ötürü, kendilerine ait bir ulusal kimlik ihtiyacı duyuyorlardı ve kendileri için yarattıkları dil, bu kimliği şekillendirmeye yardımcı oldu.

AFRİKANER – LEHÇE Mİ KIRMA ANADİLİ Mİ?

Felemenkçe ve Afrikaner epey benzeşse de, karşılıklı anlaşmanın mümkün olmadığı kadar farklılar; en azından biraz eğitim görmeden anlaşma mümkün değil. Bazı farklılıklar, özellikle sözcük dağarcığındakiler, dillerin uzun süredir temas etmemiş olmasından kaynaklanıyor. Başka farklar, eski lehçe çeşitlemesiyle alakalı olabilir; çünkü van Riebeck ve yoldaşlarının birçoğu Felemenkçenin güney lehçesini konuşurken, günümüzün standart Felemenkçesi çoğunlukla kuzey lehçelerine dayanır.

Ancak başta yüklemlerle ilgili olmak üzere, daha temel ayrılıklar da var. Afrikanerde yüklemler kişi ekiyle pek çekilmez; eski Germence takılar, 'olmak' fiili için üçüncü tekil şahısta –s ekini ve farklı çekim hallerini koruyan İngilizceye kıyasla bu dilde hepten ortadan kaybolmuştur. Buna karşılık Felemenkçede yüklem çekimi korunmuştur. Tablo 13.1'de sunduğumuz, 'olmak' yükleminin çekimlerini kıyaslayınız.

Tablo 13.1 İngilizcede, Felemenkçede ve Afrikanerde 'olmak' yüklemi

İngilizce	*Felemenkçe*	*Afrikaner*
I am	ik ben	ck is
you are	jij bent	tjy is
he is	hij is	hy is
we are	wij zijn	ons is
you are	jullie zijn	julle is
they are	zij zijn	hulle is

Afrikaner, yüklem sistemini başka bir bakımdan da sadeleştirmiştir. Felemenkçede, tıpkı İngilizcede olduğu gibi, geçmiş zamana atıfta bulunan üç kip var; bunlara çoğunlukla geçmiş zaman, mişli geçmiş zaman, miştili geçmiş zaman denir; İngilizcedeki *I called, I have called, I had called* kipleri gibi. Felemenkçede bunun muadilleri, *ik riep,*

ik heb geroepen, ik had gereopen'dir. Fakat Afrikanerde sadece tek kip var: *ek het geroep*. Felemenkçede ya da İngilizcede o üç kipten birinin kullanıldığı her yerde bu kip kullanılır.

Sözdiziminde de farklılıklar var. Örneğin Afrikaner, pek çok durumda çifte olumsuz ifade kullanır; mesela İngilizcede kelimesi kelimesine "I shall not talk not" (konuşmamam şart değil) anlamına gelen *ek sal nie praat nie* cümlesindeki gibi.

Toplamına baktığımızda, Afrikanerin geçirdiği değişim, bir dilin yalıtılmış bir lehçesinin geçirmesini bekleyeceğiniz değişimden daha köklü ve bu değişimin doğası kısmen farklı görünüyor. Ayrıca değişikliklerin çoğu kısa bir süre zarfında, 1652'den yaklaşık 1800'e dek gerçekleşmiş; o tarihte, dil, günümüzdeki biçimine oldukça benzer bir hale kavuşmuş.

Bu durum, pek çok fikir ileri sürülmesine yol açmıştır. Henüz yüz yıl önce bir araştırmacı, Afrikanerin yukarıda bahsettiğimiz Kırma anadillerine kısmen benzediğini ileri sürmüştü. Bu kırma-anadilleşmenin sebebi olarak, yerleşimin ilk günlerinde dillerin harmanlamasını öne sürmüştü; çünkü o zaman Koi dilleri konuşan pek çok kişi ve ayrıca Hollanda Hindistanı'ndan birçok köle de yerleşime gelmişti. O köleler, ortak dil olarak Portekizcenin bir biçimini, yani Portekiz temelli bir Kırma anadili konuşuyordu. Bu tür hipotezlere şiddetle karşı çıkan Güney Afrika çevresi, Afrikanerin bu şekilde olmasının sebebini, van Riebeck ile yoldaşlarının o tarz konuşmuş olmasına bağlamayı yeğler.

Muhtemelen iki tarafın da savlarında doğruluk payı var. Her halükârda, bir dilin sadece birkaç nesil içinde önemli değişimler geçirebileceğini görmek ilginç; gerçi oradaki toplumsal durum, Kırma anadillerinin doğmuş olduğu köle plantasyonlarındaki kadar feci değildi. Sonuçta, dillerin belirli koşullarda değişikliğe epey meyilli olabildiğini söyleyebiliriz.

Fakat bu, kendi başlarına dil statüsü kazanacakları

anlamına gelmez. Cape yerleşiminin 19. yüzyılın başındaki dili, her ne kadar bütün önemli dilsel değişimler gerçekleşmiş olsa da, hâlâ Felemenkçeydi. Bu dili konuşanlar, yüzyıl sonra yeni bir devletin egemenleri olunca, kendi başına dil haline geldi. Dilde değişim ayrı, dilin statüsünde değişim apayrı şeylerdir.

NORVEÇÇE – TEK DİL Mİ İKİ DİL Mİ?

İsveç'te, Danimarka'da, Norveç'te, İzlanda'da ve Faroe adalarında konuşulan İskandinav dillerinin kökeni ortaktır. Buralarda çok eski zamandan itibaren rünik alfabe kullanılmıştır ve Latin harflerinden faydalanan bir yazı dili ilk önce İzlanda'da ortaya çıkmıştır. Elbette lehçe farklılıkları vardı. 13. ve 14. yüzyıllarda Danimarka, Norveç ve İsveç krallıklarının her biri için ayrı yazı dilleri geliştirildi.

Ancak bunlardan sadece ikisi kullanımda kalmıştır. İsveççe ve Danca yazı dilleri, kendi devletleriyle yakından ilişkiliydi ve bunlar hâlâ İsveç'te ve Danimarka'da resmî ve baskın dillerdir. Norveç kralları yavaş yavaş güçlerini ve nüfuzlarını kaybettiğinden, Norveç dili aynı siyasi desteği göremedi. 14. yüzyılın büyük kısmında İsveç ile Norveç arasında birlik vardı; o yüzyılın sonunda Danimarka krallarının başa geçmesiyle, üç ülkeli bir birlik meydana geldi. 1521'de İsveç birlikten çıktı; Norveç ise fiilen Danimarka'nın parçası haline geldi. Norveç'in kendi müstakil yazı dili, Danca yazı diline boyun eğmişti. Bu ülkeler 16. yüzyılın ilk yarısında Protestanlığa geçince, Latince Kitabı Mukaddesin yerini Dancası aldı; Norveççeye ise tercüme yapılmadı. O zamandan itibaren üç yüz yıl boyunca Danca, Norveç'in yazı dili oldu.

Konuşma dili ise farklı bir meseleydi. Fiyortlarda ve dağlardaki vadilerde Norveççenin lehçeleri, Dancadan çok az etkilenerek kendi yolunda ilerliyordu. Kasabalarda yazı dili oldukça önemliydi ve yüksek eğitim alanlar ya Danimarka'ya ya da Dancanın konuşulup öğretildiği

okullara gidiyordu. Buralarda, Dancadan epey kelime almış ve Dancanın biçimbilimini bir parça benimsemiş bir konuşma dili gelişmişti.

Napolyon savaşlarında Danimarka, savaşta yenilen ittifaka mensuptu ve bunun sonucunda Norveç'i kaybetti. 1814'ten itibaren ülkeye İsveç kralı egemen oldu, ama ülkenin oldukça özerk bir statüsü vardı. Gitgide bağımsızlaşan Norveç'in İsveç'le birliğinin 1905'te çözülmesinin sebebi, Norveçlilerin işlerlik kazanmış bir devletlerinin, güçlü bir ulusal kimlik duygularının ve en az bir yeni Norveç dilinin (muhtemelen iki dil) var olmasıydı.

Danimarka'dan ayrılmalarından onlarca yıl sonra Norveçli yazarlar, yazı diline bilinçli olarak Norveççe kelimeler ve tabirler sokmaya başladı. 1840'larda basılan *Norske folkeeventyr* başlıklı ünlü halk masalları derlemesi, ilk örneklerden biridir. Sonraki yazarlar, eserlerine daha fazla Norveççe unsur ekledi; böylece epey tadil edilmiş, çoğunlukla *dansk-norsk* (Danca-Norveççe) denen bir yazı dili ortaya çıktı. Ibsen dahil kimi büyük Norveçli yazarlar bu dili kullanmıştır.

Dolayısıyla, Norveç'te Danca yazı dili yavaş yavaş kentlerde konuşulan Norveççeye benzedi. Bu iş gayet bilinçli yapılmıştı. Önde gelen dilbilimcilerden Knud Knudsen, bu girişimin ideologlarından biriydi. O ve yoldaşları reformcu bir yaklaşımla, Danca yazı dilinde tedrici değişiklikler yaparak Norveççe bir yazı dili yaratmaya uğraşmıştır.

Fakat aynı zamanda buna rakip, daha devrimci bir hareket de vardı. Bu hareketin hedefi, Norveççenin kırsal lehçelerini ve bir yere kadar ortaçağ Norveç yazı dilini temel alacak büsbütün yeni bir şey yaratmaktı. Bu işi yapan kişi, lehçeleri baştan sona incelemiş, bunların üzerine kurulu bir yazı dili yaratmış olan Ivar Aasen'di. *Landsmål* ("taşra dili") dediği bu dili kullanarak edebiyat eserleri kaleme aldı; onun yolundan gidenler de oldu.

Bu şekilde, Danimarka etkisinin ortadan kalkmasının ardından gelen yarım yüzyıl içinde Norveç'te iki yazı dili boy gösterdi. İkisi de, farklı farklı kesimlerden güçlü

destek görmüştür. Danca-Norveççe kentlerde, özellikle başkent Christiania'da (daha sonra Oslo) ve şehrin etrafında, ülkenin güney doğu kesiminde güçlüydü. *Landsmål* kırsal bölgelerde, özellikle batı illerinde rağbet görüyordu. Fakat biri diğerine üstün gelemedi; sonunda ikisi de resmî yazı dili olarak kabul edildi. İlkokullarla ilgili 1892 tarihli bir tebliğde, okul yönetiminin, okulda faal olarak kullanılacak dili seçebileceği, ama tüm çocukların iki dili de öğrenmesinin mecburi olduğu belirtilmiş. Prensipte bu tutum değişmemiştir. Ancak iki yazı biçimi şimdi başka isimlerle tanınıyor. 19. yüzyılda Danca-Norveççe denen dilin günümüzde resmî adı *bokmål* ("kitap dili"), Aasen'in *landsmål* dediği dile ise günümüzde *nynorsk* ("yeni Norveççe") deniyor.

Uzun süre boyunca bu iki biçimin yandaşları arasında sert kavgalar yaşandı. Bu kapışmalarda siyasi dip dalgaları da söz konusuydu. Yeni Norveççe, radikal siyasi görüşlerle ama aynı zamanda ulusalcılıkla ve kırsal kesim topluluğuyla bağdaştırılırken, *bokmål* muhafazakârlıkla ve kent seçkinleriyle bağdaştırılır.

Fakat günümüzde durum eskisine göre epey sakin. İki yazı biçimi gayet barış içinde birlikte yaşıyorlar. Ayrıca aralarındaki sınır da bir parça bulanıklaşmış durumda. Yazarlar, ille şu ya da bu norma sadakatle bağlı kalmak zorunda hissetmiyor kendilerini; dolayısıyla bireysel çeşitlemelerin yaratılabileceği epey hareket alanı söz konusu.

Norveççe sıradışı bir vakadır. Pek çok devletin, siyasi ve ulusal sebeplerle ayrı bir dil yaratıp benimsemiş olduğu doğru. Afrikaner bunun güzel bir örneği. Birbirine seçenek olabilecek birkaç çeşidin önerilmiş olması tuhaf değil. Çarpıcı olan husus, yeni devletin iki farklı yazı dilini onaylamış olmasıdır. Buna benzer bildiğim tek örnek, Modern Yunancanın iki yazı versiyonu olmasıdır (*katharevusa* ve *demotikos*); Yunancayla ilgili bölümde buna değinmiştik. Fakat Yunanistan'da devletin, siyasi duruma bağlı olarak bu dillerden birini ya da ötekini öne çıkardığı görülür.

Norveçlilerin iki yazı diline eşit hak tanıma yaklaşımı

tehlikeli görülebilir; çünkü iki dile, iki ulusa, iki devlete bölünmelerine yol açabilirdi. Fakat bu bölünme olmamıştır; bunun bariz bir sebebi var. İki biçimin yandaşları dille, siyasetle ve başka meselelerle ilgili görüşlerinde ayrılsalar da, daha temel bir meselede aynı fikirdeydiler. Sadece tek Norveç ve Norveççe olduğunu düşünüyorlardı ve hâlâ öyle düşünüyorlar. Ulus inşası orada her zaman dil meselesinin üstünde tutulmuştur. Bu sebepten ötürü, iki dil biçimine olanak tanımak siyaseten mümkündü.

Bu sebeple, Norveç'in gerçekte iki yazı dili olduğunu savunmak da doğru görünmüyor. Tekrarlamak gerekirse, dillerin mevcudiyeti, o dili konuşanların karar vereceği bir mevzudur. Eğer Norveçliler, bu iki biçimin bağımsız dilleri temsil ettiğine inanmış olsaydı, o zaman öyle olurdu. Fakat yasalara ve kullanıma göre, bunlar yalnızca aynı konuşma dilini yazı biçiminde temsil etmenin iki ayrı yoludur. Norveç'te iki yazı biçimi olan tek dil olduğunu söyleyerek bu konuyu bağlayalım. Bu durum epey sıra dışı, ama belli ki imkânsız değil.

KONUŞMA DİLİ NASIL YAZI DİLİ OLUR YA DA YAZI DİLİ NASIL KONUŞMA DİLİ OLUR

Sotho dilleri, Güney Afrika'da geniş bir alanda (Güney Afrika'nın kuzey kesimi, Lesotho ve Botsvana'nın tamamı) konuşulur. Sotho, daha geniş Bantu grubu içinde bir dil grubudur. Sotho grubunun içindeki dil biçimleri çok farklılık göstermez: Bu büyük bölgenin farklı yerlerinden insanlar fazla sorun çekmeden birbirlerini anlayabilir.

Sotho bölgesindeki insanlar, tek dil mi yoksa ilintili birtakım diller mi konuşuyor? Birkaç kez belirttiğimiz gibi, yanıt, o dili konuşanların ne düşündüğünde saklı. Bu durum, toplumsal ve siyasal değişimlerin etkisiyle oldukça yakın bir tarihte değişti.

19. yüzyılda Avrupalıların istilasından önce bütün bölge siyaseten, ufak tefek birçok bağımsız devlet halin-

de örgütlenmişti. Devletlerin yurttaş sayısı birkaç binden yüz bine kadar değişebiliyordu. Devlet sayısı yüzden biraz daha fazlaydı; fakat bu yapı çok istikrarlı değildi; devletler sık sık bölünüyor, bazen de birleşiyordu.

Doğal olarak, her devletin kendi adı vardı. Bu isim vatandaşların yaşadığı alan için değil, öncelikle kendileri için kullanılıyordu. Bantu dillerindeki öteki örneklerde olduğu gibi, bu adlar da köke eklenen öneklerle çekilir. Kvena devletinin yurttaşına *Mokvena* denir; iki ya da daha fazla kişilerse *Bakvena* denir. Aynı şekilde, Tlhaping devletinin yurttaşına *Motlhaping*, çoğul haliyle *Batlhaping* denir.

Her isim için, *se-* önekini getirerek soyut ad oluşturmak da mümkün. Bahsettiğimiz iki örnek için, ortaya çıkan kelimeler *Sekvana* ve *Setlhaping*'dir. *Sekvana* ismi, aşağı yukarı "Kvena olan şey" anlamındadır, yani "Kvenaların görenekleri ve alışkanlıkları" ya da daha kısıtlı anlamıyla, "Kvenaların konuştuğu dil".

O halde, her devletin adından bir dil adı türetmek mümkün. Bu kısmen İngilizcedeki oluşumlara benziyor, mesela *Russia* (Rusya) kelimesinden *Russian* (Rusça), *Persia* (Pers) kelimesinden *Persian* (Persçe) kelimelerini türetmek gibi. Fakat bu Afrika devletleri oldukça küçüktü ve konuşma dilleri benzeşiyordu; dolayısıyla dilbilimin bakış açısından bu durum daha ziyade, "Liverpudlian" (Liverpool'lu) gibi kelimelerin kullanılmasına benziyor. Gerçi çok mühim bir farklılık söz konusu: Bu bölgede muhtemelen, tüm İngilizce lehçelerine "İngilizce" denmesi misali, tüm konuşma biçimlerini niteleyen ortak bir ad yok. Sotho dilleri kavramı, dilbilimcilerin icadıdır ve bu isim, en büyük dillerden biri olan, günümüzde Lesotho denen ülkede Basothoların konuştuğu Sesotho dilinin keyfi biçimde uyarlanmasıyla uydurulmuştur. Bizzat bu dillerde, her devletin konuşma biçimi için sadece tek isim varken, ortak bir isim söz konusu değil.

Eğer dili, kendi başına bağımsız ismi olan dilsel birim olarak tanımlarsak, 19. yüzyılın başında bu bölgede en az yüz dil vardı. İlave diller hızla ortaya çıkabiliyor ya

da kaybolabiliyordu. Ngvato devleti, Kvena devletinden ayrılınca, derhal *Sengvato* adlı yeni bir dilden bahsetmek mümkün olmuştu. Her ne kadar bu, günümüz Avrupalılarına kafa karıştırıcı gelse de, olayın içindekiler bunu sorun etmiyordu.

Avrupalıların devreye soktuğu değişiklikler de söz konusuydu. İskoç misyoner Robert Moffat, bölgenin güneybatı kesimindeki Kuruman'a 1820'lerde geldi. Derhal Kitabı Mukaddesi yörede konuşulan dile çevirmeye başladı ve 1826'da Luka İncilini bastı. Sonuçta Kitabı Mukaddesin bütününü ve genelde din konulu birtakım başka kitapları da çevirdi. Çevirilerin diline "Seçuana" diyordu (modern imlaya göre Sisvana); bu, bir devletin adı değildi, muhtemelen daha büyük bir birimin ortak adı olabilir. Bu çeviriler sayesinde bölgede ilk yazı dili vücut bulmuş oldu ve bu dil, bir dil adıyla bağlantılıydı.

Moffat'tan yaklaşık on yıl sonra bir grup Fransız Protestan misyoneri, bölgenin güneydoğu kesimindeki Sotho devletine yerleşti. Önderleri Eugène Casalis, Moffat'ı ve eserlerini bilmesine karşın, Kitabı Mukaddesin ayrı bir çevirisini yapmaya karar verdi ve elbette Basotholaların günlük dilini kullandı; bu, Moffat'ın öğrenmiş olduğu dilden bazı açılardan farklıydı. Nihayetinde Fransızlar da Kitabı Mukaddesin çevirisini tamamladı.

Casalis de dile ad verdi. İlk baskılarda Fransızca *séchuana* diyor, böylece kitabı Moffat'la aynı dile çevirdiğini ima ediyordu. Fakat yıllar yıllar sonra, o ve ekibi, bizzat Basotholaların kendi dilleri için kullandığı *sésotho* adını kullanmaya başladı. Bu değişikliğin bir sebebi, Kitabı Mukaddesin yeni çevirisine onca emek harcamış olan bu misyonerlerin, çalışmalarını, Moffat'ın dilinin yeni bir çevirisi olarak görmekten ziyade büsbütün yeni bir ağız olarak betimlemeyi yeğlemesi olabilir. Bu şekilde ikinci bir yazı dili, yani Sesotho tesis edildi.

Onlarca yıl sonra tarih tekerrür etti. 1870'lerde Alman misyonerler, bölgenin kuzeybatı kesimindeki Pedi devletinde bir misyon kurdu. O bölgede karşılaştıkları dil-

le kendi Kitabı Mukaddes çevirilerini yapmayı kararlaştırdılar. En başta, tıpkı Fransızlar gibi dilin ismini Sesotho ya da Sotho olarak belirlediler; fakat daha sonra, yazdıkları dile Kuzey Sotho ya da Pedi (ya da Sepedi) denmesine karar verdiler.

Buna göre, 19. yüzyılın sonunda üç yazı dili mevcuttu: Sisvana, Sesotho ve Sepedi. Her biri bir misyoner ekibi tarafından oluşturulan bu dillerin hepsinde birkaç basılı metin bulunuyordu. Bunların çoğu dinî eser olmasına karşın, imla kılavuzları, dilbilgisi kitapları ve sözlükler dahil, kimi okul kitapları da hazırlanmıştı.

O zamanlar bu yazı dillerinin önemi kısıtlıydı; çünkü misyonerler çalışmalarında mütevazı bir başarı yakalayabilmişlerdi ve çocukların ancak küçük bir oranı misyon okullarına devam ediyordu. Genel halk muhtemelen hâlâ konuştukları diller için Sekvena ya da Setlhaping gibi geleneksel dil isimlerini kullanıyordu.

Fakat zaman değişti. Hem bölgeye daha fazla misyoner geldi, hem Cape yerleşiminden başladıkları *trek*'lerinde Boerler sökün etti, hem de Britanya askerî güçleri ve onlardan sonra sömürge yönetimi buralara yerleşti. Yüz bağımsız devlet, üç siyasi birliğin parçası olmuştu. Bölgenin çoğu, Güney Afrika Birliği'ne dahil edildi. Kuzeydeki geniş ama seyrek nüfuslu alan, Britanya'nın mandası altında Bechuanaland isimli ülkeye dönüşürken, Güney Afrika'nın ortasındaki dağlık arazide konumlanmış Sotho devleti, Basutoland (yeni adı Lesotho) adıyla yine Britanya mandasına girdi.

20. yüzyılın ilk yarısında, Güney Afrika'da da Britanya'ya bağlı devletlerde de seküler okullar ve eğitim kurumları açıldı. Temel okuma yazma öğreten okulların olduğu yerde, imla kılavuzları ve yerleşik dil normları da olmak zorundadır. Sonuçta eğitim yetkilileri, misyonerlerin şekillendirmiş olduğu üç dili devralıp, bunları bölgenin farklı kısımlarında kullanıma soktu. Böylece, okula giden çocuklar, sadece Sisvana, Sesotho ya da Sepedi dillerinden birini yazmayı öğrendi. Sisvana (Tsvana

da denir) Bechuanaland'da ve Güney Afrika'da, Sesotho (Sotho) Basutoland'da ve Güney Afrika'da, Sepedi (Pedi)/ Kuzey Sesotho ise Güney Afrika'nın sadece en kuzeyinde konuşuluyordu.

1960'larda manda devletler Britanya'dan özgürlüklerini kazanıp, Botsvana ve Lesotho adlarıyla bağımsız devletler oldu. O dönemde, en azından ülkenin önderlerine göre, her devletin birer dili (sırasıyla Sisvana ve Sesotho) olduğu barizdi. O zamandan bu yana işler hızlı ilerlemiştir.

Botsvana'da çocukların büyük çoğunluğu dokuz yıl okula gider ve elbette Sisvana dilinde okuyup yazmayı öğrenir. Bu dil, basın yayında ve resmî bağlamda İngilizceye rakip olarak yaygınlıkla kullanılır. Hükümetin formülüne göre İngilizce resmî dilken, Sisvana ulusal dildir.

Dil isimlerinin kullanımında kesin bir değişiklik var. Sadece elli ila altmış yıl önce geleneksel küçük birimlerin adları genel kullanımdaydı: Bakvena toplumuna mensup insanlar, Sekvena konuştuklarını düşünüyordu. Günümüzde ise tüm Batsvanalar, konuştukları dilin Sisvana olduğu kanaatini taşıyor.

Aynı zamanda, konuşma dili için yeni bir standart da gelişti. İki nesil önce tüm insanlar doğal olarak kendi memleketlerinin lehçesini konuşuyor, başka bir konuşma tarzının daha iyi ya da daha itibarlı olduğunu düşünmüyordu. Açıkçası günümüzde pek çok kişi, yazı dilinin normuna yakın olan standart dili konuşmaya uğraşıyor. Yazı normu elbette okul yetkililerinin şart koştuğu normdur.

DİLLER NASIL VÜCUT BULUYOR

Yukarıdaki örnekler, dillerin vücut bulma tarzının birkaç bakımdan farklılık sergilediğini gösteriyor; fakat yeni bir dilin doğuşu açısından neyin gerekli olduğu hakkında bazı hükümlere varabiliriz.

Evvela, dilin bir adı olmalı. Adı olmayan dil mevcut değil demektir; çünkü basitçe söylemek gerekirse, hak-

kında konuşmak mümkün olamaz. Dil adı, çeşitli yollarla, ya uydurularak ya da önceden var olan bir ismin yeniden tanımlanmasıyla belirlenir. Fakat günümüzde dil adının, dil yazı dili olarak kullanıldığında ya da bundan kısa süre sonra belirlendiği gibi istisnasız bir kuralın varlığı gözlemleniyor. Yazı dili, kendi maharetiyle yaşıyormuş gibi algılanır. Yazı biçimine bir isim yakıştırılması durumunda, üstdilde değişim gerçekleşir.

İkincisi, siyasi bir tabanının var olmasının, o dile çok yardımı dokunur. Haiticenin, Afrikanerin, Norveççenin, Sisvananın tarihleri benzeşmiyor; fakat hepsi de bağımsız ülkelerin başlıca dilleri. Bu örneklerden ikisinde, yani Norveççede ve Afrikanerde, şekillenmekte olan devletler, ulusal kimliği güçlendirmek amacıyla kendi dillerine gereksinim duyuyordu. Fakat bu tür bir destek, bütünüyle zaruri değildir. Sepedi, Sisvanayla yaklaşık aynı zamanlarda ve aşağı yukarı aynı şekilde ortaya çıktı, ama arkasında bağımsız bir devletin desteği yoktu; bu tür başka örnekler de var. Bununla birlikte, bir ulus devlette baskın olan diller, öteki dillerden çok daha güçlü bir konumdadır.

Üçüncüsü, bir dilin başka dillere ne ölçüde benziyor olduğu fazla önemli değil. Dilin kendi içindeki değişiklikler ille de yeni diller doğurmaz; bunun örneğini Kırma anadillerinde gördük. Öte yandan, Norveççe hem Dancaya hem İsveççeye yakındır, 19. yüzyılda büyük bir değişiklik geçirmemiştir. Bu örnekte, dil isminin üstdil nitelikli değişimi, siyasetteki değişime, yani toplumsal değişime eşlik etmiştir. Gerçekte, dil sistemi içinde çok az değişiklik olmuştu.

Dillerin nasıl vücut bulduğuyla ilgili belli başlı şeyleri söyledikten sonra, sıradaki bölümde, bugün daha yaygın olan bir durumu, dillerin varlıklarını nasıl yitirdiğini anlatacağız.

14

DİLLER NASIL YOK OLUR?

BİR DİLİN ÖLÜMÜ

Uzun süre boyunca İskoçya'nın dili, bir Kelt dili olan Gaelceydi. Son birkaç yüzyılda ise Gaelce geriledi, İngilizce baskın hale geldi. İskoçya'nın çoğu bölgesinde Gaelce büsbütün ortadan kalktı. Doğu Sutherland'de konuşulan Gaelce lehçesinin başına gelenler belgelerde görülebilir.

Toprak sahibi Leydi Sutherland'den kiraladıkları oldukça bereketsiz topraklarda çiftçilik yaparak geçinen yöre halkının neredeyse tamamı 18. yüzyıla kadar Gaelce konuşuyordu. Fakat yün ve koyun eti talebi büyüktü ve artıyordu; bu sebeple toprak sahibi, tıpkı başkaları gibi, hububat eken çiftçilerle yaptığı kira anlaşmasını feshedip, topraktan koyun yetiştirmek amacıyla faydalanmaya karar verdi. Kiracıların çoğu düpedüz çiftliklerinden kovuldu. Bu insanların toptan hiçe sayılmasının sebeplerinden birinin, İngilizce konuşmamaları olduğu anlaşılıyor. Leydi Sutherland'in temsilcisi ve tahliyelerin sorumlusu olan Patrick Sellar, bu insanlardan bahsederken, "Avrupa'nın vahşilerin elinde olduğu zamanlara ait barbar ağzına inatla bağlı olduklarını" yazmıştır. Koyunları gütmek için İngilizce konuşan ova insanlarıyla anlaşıldı. Balıkçılıkla geçinebilecekleri varsayılan eski kiracılara deniz kıyısına yerleşme fırsatı tanındı.

Bu siyasetin bir sonucu olarak, o insanların soyu

Harlta 14.1 İskoçya'da Doğu Sutherland'ln yeri

hâlâ büyük oranda kıyı köylerinde yaşıyor ve balıkçılık yapıyor. Fakat esas sonuç, yoksul düşmüş, toplumun kıyısına itilmiş ve yaşamlarını değiştirememiş olmalarıdır. Bunun temel sebebi ise, çevrelerindeki İngilizce konuşan insanlarla çok az temas noktaları bulunmasıydı.

İngilizce 19. yüzyılda bu köylere nüfuz etmeye başladı. Kilisenin dili İngilizceydi. Açılan okulların eğitim dili sadece İngilizceydi. Sağlık hizmetleri, iş olanakları, ulaşım ve köylerin dışındaki dünyayla öteki temas imkânları, İn-

gilizce bilmeyi gerektiriyordu.

20. yüzyılın başından itibaren neredeyse herkes ikidilliydi; çoğunlukla Gaelce birinci dilleriyken, İngilizce ikinci dildi. Zamanla İngilizce konuşan bazı insanlar da köylere taşındı ve bunların pek azı Gaelce öğrendiği için, İngilizce konuşan insanların yanında konuşma dili İngilizceye kayıyordu. Bilhassa anne babalarından biri İngilizce, öteki Gaelce konuşan çocuklar evde daima İngilizce işitiyordu ve bunun sonucunda İngilizce birinci dilleri oluyordu.

Bu şekilde, birkaç nesil içinde neredeyse tek dilin Gaelce olduğu bir durumdan tümüyle İngilizce konuşulan bir ortama geçildi. Anne babalarından Gaelceyi ilk dil olarak öğrenmiş son kişiler artık çok yaşlı. Bu dili kısmen bilen daha genç insanlar, bunu dedelerinden, ninelerinden, genelde oldukça kusurlu bir biçimde öğrenmişler. Çocuklarına ya da torunlarına eski dilin birkaç kelimesinden fazlasını öğretemiyorlar. Yirmi otuz yıl içinde bu dil, konuşma dili olarak tamamen ortadan kaybolacak (eğer mucizevi bir canlanma olmazsa). Bu lehçe, sadece dilbilimcilerin transkripsiyonlarıyla yazıda korunmuş.

Bu dilin bütünüyle hâkim olduğu zaman ile tamamen unutulmak üzere olduğu dönem arasında geçen süre yaklaşık iki yüz elli yıl. Önce, bu dili konuşanlar, siyaseten baskın dili konuşan birtakım insanlar gelip yerleşsin diye, mesken tuttukları bölgeden çıkarıldı. Derken baskın dil, kalıcı ve tedricen büyüyen bir etki alanı yaratıp, kilise, okul, iş dünyası gibi toplumsal sahalarda çeşitli işlevler kazandı. Belirleyici safha, çocuklara eski dilin birinci dil olarak öğretilmemesiydi. Bundan sonra dil hızla çöküşe geçti.

Amerikalı araştırmacı Nancy Dorian, Doğu Sutherland'deki gelişmeleri onlarca yıl boyunca ayrıntılarıyla takip etmiştir. Göz önüne serdiği şeylerden biri, son kuşaklarda dilin hızlı bir biçimde değişmesi ve sanıldığının aksine, bu değişimin öncelikle İngilizcenin doğrudan etkisiyle olmamasıydı. Çok az kişinin konuştuğu dillerde daha ziyade "olağan" dilsel değişimlerin ivme kazandığı

anlaşılıyor.

Nancy Dorian'ın, Doğu Sutherland Gaelcesi hakkında kaleme aldığı mükemmel kitabının başlığı *Language Death*'tir [Dil Ölümü]. Bu ifade, oldukça güncel hale geldi. Kendi payıma konuşmam gerekirse, bundan kaçınmak daha isabetli olur. Süreci gayet güzel betimliyor ama aynı zamanda dillerin yaşamı olduğunu da ima ediyor: Yaşamları olmasa, herhalde ölemezler. Oysa dili, insan yaşamına benzetmek bir parça yanıltıcıdır. Bir dil, insanlar onu konuştuğunda mevcuttur; artık konuşulmuyorsa varlığı sona ermiş demektir. Bu durum, büyük bir bilgi, vasıf, kültür kaybını temsil ediyor olabilir; fakat şunu hatırlayalım: Yaşanan durum, insanların bir dili konuşmayı kesmesi değil, başka bir dil konuşmaya başlamasıdır. Dolayısıyla, bence "dil değiştirme" daha uygun bir terimdir.

Araştırmacılar, dillerin nasıl tedricen zayıflayıp nihayet büsbütün ortadan kalktığını sistemli ve ayrıntılı olarak incelemeye ancak birkaç on yıldır başladı. Elbette bu olgu yeni değil, fakat eskisinden daha sık görülüyor. Şu anda diller, hiç olmadığı kadar hızla ortadan kayboluyor.

GELECEĞİ OLMAYAN DİLLER

Günümüzde dünyada yaklaşık 6.900 dil konuşulmakta; fakat bunların çoğunluğunu ancak küçük topluluklar konuşuyor. Dünyanın nüfusu yedi milyara yakın. Nüfusun çoğunluğu diyebileceğimiz 5 milyarı aşkın kişi, en az on milyon insanın konuştuğu 85 dilden birini konuşuyor. Geri kalan 6.800 dil 2 milyardan az kişi tarafından konuşuluyor.

Küçük dillerin pek çoğunu konuşanların sayısı süratle düşüyor; bunların kısa süre içinde yok olması öngörülüyor. Pek çok dil ise zayıflama belirtisi gösteriyor ve ileride soyları ciddi tehdit altına girebilir.

Yukarıda bol bol gösterdiğimiz üzere, diller kendi içinde sabit değildir. Herhangi bir zamanda kimi diller

belirir, kimileri yok olur. Ancak günümüzdeki gelişmenin büyüklüğü, daha önce olup biten her şeyden farklı. Neolitik dönemde muhtemelen küçük küçük pek çok dil vardı ve bunların yanında büyük dillerin var olmadığı neredeyse kesin. Son üç bin yılda büyük dillere doğru sabit bir gelişim söz konusu; fakat bunlar daima birkaç bin küçük dille yan yana var olmuşlardır. Günümüzde ise neredeyse tüm küçük diller, büyük dillerin baskısına maruz kalıyor. Sonuç olarak, diller hızla ortadan kayboluyor. Bu süreç hızlanıyor ve birkaç nesil içinde, dünyada insan sayısı artmayı sürdürse de, şimdikine kıyasla çok daha az sayıda küçük dil olacak.

Tanım gereği küçük dilleri az sayıda insan konuşur ve çoğu örnekte bu insanlar, ekonomik etki ve siyasi itibar sahibi değildir. Bu sebeple, küçük dillerin düştüğü zor durum dünyanın çoğu köşesinde fark edilmiyor. Dilbilimciler ve birtakım insanlar bu durumun farkında elbette; fakat çoğunluğun pek umurunda değil gibi. O dilleri konuşanlar bile, sürecin artık geri döndürülemez hale geldiği çok geç aşamalara kadar, olacakları göremiyor.

LEHÇELERİN YENİDEN DÜZENLENMESİ

Doğu Sutherland'de, Gaelcenin tamamı değil, bir biçimi ortadan kaybolmuştu. Bu, öteki Gaelce biçimlerinden kayda değer oranda sapmış bir biçim olduğundan, ayrı bir dil mi yoksa lehçe mi olduğu açık değildir.

Bu örnekte ele aldığımız gelişme her halükârda bir dilin (ya da dillerin) kaybolmasına doğru yol alan genel sürecin parçasıydı. O dili konuşanlar, Gaelcenin başka bir biçimine değil, İngilizceye geçti. Bu gelişme, İskoçya'nın başka bölgelerinde olan bitenle aynı çizgidedir; muhtemelen nihai sonuç, tüm Gaelce biçimlerinin yok olması ve İngilizcenin tam olarak bu dilin yerini almasıdır.

Lehçelerin ortadan kaybolması sonucu onlarla yakından ilintili standart dilin hâkim olması ise başka bir

süreçtir. Günümüzde bu da oldukça önemli. İngilizce ve Fransızca gibi, standart yazı biçimine ve çok sayıda konuşana sahip diller, özellikle kırsal alanlarda oldukça ayrı birçok lehçe barındırabilir. Bu lehçelerden bazıları, çok uzun süre boyunca aşağı yukarı bağımsız olarak gelişmiştir. Fakat yüzyılı aşkın süredir, büyük Avrupa dillerinin lehçeleri, standart dillerin etkisi altında. Kırsal bölgelerde konuşulan neredeyse bütün lehçelerde, o yörelerde şekillenmiş kelimelerin yerini, standart dilin öğeleri alıyor. Telaffuzda ise hâlâ çarpıcı farklar gözlemleniyor.

Lehçelerin ortadan kalkma ya da en azından benzeşme eğilimi, dillerin yok olmasıyla kısmen aynı nedenleri içeriyor. Okullar, kitlesel basın yayın ve gelişmiş iletişim olanakları daima standart dilin lehinedir. Yine de bir lehçenin değişmesi, başka bir dile geçmek kadar çarpıcı bir durum değildir ve harcanan çaba çok daha azdır.

Lehçeler konusu büyüleyici bir araştırma alanı teşkil etse de, sözü burada bırakalım. Son olarak, eski lehçeler sönüp giderken yeni lehçelerin gün yüzüne çıktığını belirtelim. Fakat bu, başka bir kitabın konusu olabilir; bu bölümün geri kalanında ancak köklü dil değiştirmelere değineceğiz.

GERİYE NE KALACAK?

Ortadan kaybolan dillerden geriye bir şeyler kalır mı? Çoğu örnekte pek az şey kaldığı görülüyor. Son birkaç yüzyılda muhtemelen kimi diller, saptayabileceğimiz hiçbir iz bırakmadan yok olup gitti. Günümüzde kaybolup giden diller çoğunlukla artlarında isimlerini bırakıyor ve çoğunlukla elimizde birtakım saha notları ya da kayıtlar kalmış oluyor. Yazılı metinler çoğunlukla misyonerler tarafından yazılmıştır; genellikle bir İncil tercümesi veya muhtemelen temel nitelikli bir dilbilgisi ya da sözcük listesidir.

Doğru düzgün bir betimlemeye ulaşıldığı ve makul

oranda yazılı metin sağlandığı takdirde, dili öğrenmek en azından prensipte mümkün, hatta eğer isteyen varsa konuşmaya başlamak da. Dolayısıyla, kaydedilmiş diller geri döndürülemez biçimde kaybolmuş değil; o dili konuşanların torunları, dilbilimciler ve başkaları için belli bir ölçüye kadar ulaşılması mümkün. Günümüzde varlığı ciddi tehlike altında olan tüm dillerin bu şekilde kayda geçirilmesi arzulanır bir durumdur. Maalesef bunu gerçekleştirmek olası görünmüyor.

Bir dilin dirilmesi elbette son derece sıradışı. Fakat çok iyi bilinen ve epey çarpıcı bir örnek elimizde var. 2.000 yılı aşkın süre önce konuşma dili olarak kullanımdan kalkan Kitabı Mukaddes İbranicesi, 20. yüzyılın ilk yarısında tekrar ayağa kaldırıldı ve günümüzde İsrail devletinin başlıca konuşma ve yazı dili. Bu örnek, konuşulmayan ama yazıda saklanan dilleri "ölü" olarak görmenin doğru olmadığını ispatlıyor. Şimdi konuşulmuyor olsalar da, tekrar konuşulabilirler; üstelik, dilin temsil ettiği kültürel sermaye de bütünüyle yitip gitmiş değildir. Gerçi diriltimiş dilin, özgün dilin bire bir kopyası olmayacağı bilinmeli. İsrail'de modern İbranice pek çok bakımdan Kitabı Mukaddes İbranicesine benzemeyen bir dil olarak gelişti ki bu oldukça normal. Dil, konuşulduğu kültürün parçasıdır ve günümüz İsrail'i, Kitabı Mukaddes zamanının İsrail'inden çok uzak.

Yazılı belgesi olmayan diller kesinlikle yitip gitmiştir. Artlarında ancak yer adları, komşu dillere girmiş bir-iki ödünç sözcük, o dili konuşanların torunlarının en azından birkaç kuşağının yeni dilinde muhtemelen az çok ayrık bir aksan bırakırlar. Günümüzde konuşulan pek çok dili bekleyen kader bu olacak gibi görünüyor.

DİLLER NASIL YOK OLUYOR

Dünyanın dört bir tarafında diller yok oluyor. İnsanlar, az kişinin konuştuğu yerel dili konuşmayı bırakıp, daha

çok kişinin konuştuğu, geniş bir alanda ortak kullanımda olan dillere geçiyor. Bunun sebepleri her yerde benzer. Neredeyse ülkelerin tümünde okul eğitimi yaygınlaşıyor ve çoğunlukla büyük dillerden birinde öğretim yapılıyor. Seyahat, ticaret ve kitlesel iletişim büyük dillerin işine yararken, küçük diller açısından sorun yaratıyor. Sağlık hizmetleri, ücretli işler, vergiler ve sosyal yardımlar, küçük dil konuşan insanların hayatında giderek daha çok önem kazanıyor ve çoğu durumda bu insanların daha büyük başka bir dili konuşan insanlarla muhatap olmasını gerektiriyor. Her şeyin ötesinde, Doğu Sutherland örneğinde gördüğümüz gibi, bu insanlar çoğunlukla toprak ve başka kaynaklar bakımından mağdur durumdadır. Önemli insanlarla kendi dillerinde konuşma fırsatı ellerine nadiren geçer; sonunda haklarını savunabilmek için güçlünün dilini öğrenmek zorunda kalırlar.

Elbette ülkeler ve kıtalar arasında da farklılıklar var. Genel hatlarıyla konuşmak gerekirse, her kıta kendisine has koşullar sergiliyor. Tablo 14.1 genel bir bakış sunuyor.

Tablo 14.1 Asıl yerlerine göre diller

Alan	*Yaşayan diller*	
	Sayı	*Yüzde*
Afrika	2.110	31
Amerika kıtaları	993	14
Asya	2.322	34
Avrupa	234	3
Büyük Okyanus	1.250	18
Toplam	6.909	100

Bu bağlamda Yeni Gine adası kıta sayılmalı; çünkü dünyanın herhangi bir köşesine kıyasla çok daha fazla dil barındırıyor. Burada konuşulan dillerin çoğu "Büyük Okyanus" başlığı altında listelenmiştir. Söz konusu bölge, Britanya adalarının iki buçuk katı büyüklüğünde ve

nüfusu 5 milyon civarında. Dil sayısının 1.000'e yakın olduğu tahmin ediliyor, yani bütün dünyada konuşulan dillerin yaklaşık yedide biri kadar. Ada, siyaseten bölünmüş durumda: Doğu yarısı bağımsız Papua Yeni Gine devletiyken, batı yarısı Endonezya'nın Batı İrian vilayetidir.

Yeni Gine'nin büyük kısmı tepeliktir ve son derece zorlu bir arazi yapısına sahiptir; dolayısıyla onlarca yıl öncesine kadar yerleşimler arasındaki temaslar oldukça seyrekti. İnsanlar basit tarım yapan bağımsız küçük topluluklar halinde, çoğunlukla Üst Neolitik denen bir kültür tipinde yaşıyordu. Neredeyse her köyün kendi dili vardı ve bu diller korunmuştur. Dillerin pek çoğu aşırı derecede küçüktür, bazılarını konuşanların sayısı yüzden azdır ve asla yayılma ihtimalleri yoktur.

20. yüzyılda, özellikle de son yirmi-otuz yılda pek çok köy iletişim olanaklarına, okullara, düzenli ticarete kavuştu ya da misyonerlerle temas kurdu. Bunlar köklü ve yıkıcı değişikliklerdir. Yeni çağın sonuçlarından biri, genç yetişkinlerin ve çocukların yöre dillerinden yüz çevirmesidir.

Bu gençler köyün dışında temas kurdukları insanların konuştuğu dili benimsiyorlar. Dünyanın büyük dillerinden biri diyemeyeceğimiz Tok Pisin aslen, yukarıda bahsettiğimiz türde bir kırma dildi. Sözcük dağarcığı ekseriyetle İngilizce kaynaklıdır; Tok Pisin adı aslında İngilizce *talk pidgin* [konuşma kırma dili] ifadesinden geliyor. İlk olarak Yeni Gine dışında Melanezya adalarındaki plantasyonlarda ortaya çıktı, ama kısa süre içinde bütün bölgede ortak iletişim dili haline geldi. Papua Yeni Gine 1975'te bağımsızlığını kazanınca, ülkenin başkenti ilan edilen Port Moresby'ye sağlam bir şekilde yerleşti ve oldukça çok sayıda insanın birinci dili mertebesine yükselip, yeni ulusun ortak ifade aracı olarak önemli bir konum edindi.

Papua Yeni Gine'de yüzlerce dil, Tok Pisin'in ilerleyişinden ötürü şu anda yok oluşa sürükleniyor olabilir. Maalesef, bu gelişmenin ayrıntıları pek bilinmiyor.

Güneydeki Avustralya kıtasının özgün dillerinin çoğu, daha önce bahsettiğimiz gibi, yitip gitmiş durum-

da. ABD'de ve Kanada'da ayakta kalmış Amerikan Yerlisi dilleri benzer bir çıkmaz içinde. Belirli canlandırma girişimlerine rağmen, bunların çoğu bir iki nesil içinde kaybolacakmış gibi duruyor. Avrupalılar kıtaya vardığında yaklaşık 300 dil konuşulduğuna inanılıyor ve 1960'larda dahi, bu dillerin yaklaşık 200'ünün hâlâ konuşulduğu tahmin ediliyordu. Fakat pek çok dilin son konuşanları dünyaya gözlerini yumduğundan, son yirmi-otuz yıl içinde bu rakam hızla düştü. Bunların çocukları elbette İngilizce konuşuyor.

Orta ve Güney Amerika'da da benzer bir eğilim görülüyor, fakat orada işler henüz bu kadar ileri gitmiş değil. Pek çok Amerikan Yerlisi dilinin genç konuşanları giderek artan sayılarla İspanyolcaya ya da Portekizceye kaysa da, geriye birkaç yüz dil kalmıştır.

Asya'da ve Avrupa'da nispeten çok daha az dil var; çünkü yayılımı uzun zamandır devam eden büyük diller, küçük dillerin çoğunu uzun süre önce yutmuş. Yine de yakın tarihli bazı olaylara rastlanıyor. Örneğin, Rusya 19. yüzyılda bütün Sibirya'ya boyun eğdirdi; bu topraklarda, kendi dilleri olan çok sayıda küçük topluluk yaşıyordu. Günümüzde Sibirya'da insanların çoğu Rusça konuşur ve küçük dillerin pek çoğu yok olma tehlikesi altında ya da ortadan kayboluyor.

Avrupa'da sadece onlarca küçük dil var, yani dünyanın geri kalanına kıyasla neredeyse sıfır. Bunların çoğu da hızla çöküyor; Gaelcenin durumundan zaten bahsettik. İrlanda dili en çarpıcı örnek olabilir. İrlanda devletinin güçlü desteğine rağmen, bu dil artık çocuklar arasında ana konuşma dili olarak pek kullanılmıyor. Almanya'da Sorb dili (Slav dili), Kuzey İskandinavya'nın Lap dilleri gibi başka örnekler de var. Her ne kadar bugünlerde bu diller Afrika'daki ya da Güney Amerika'daki dillere kıyasla çok daha fazla destek görse de, çoğunluk dillerinin ağır basan kuvveti yüzünden büyük tehlike altındalar.

Afrika'daysa durum şimdilik farklı. Kıtada 2.000'den fazla dil var ve bunların çoğu her türlü standarda göre

küçük. Fakat birkaç yıl önce yapılan bir araştırmaya göre, yaklaşık 200 dil büyük tehdit altında ya da artık fiilen konuşulmuyor. Öteki kıtalardaki gibi Afrika'da da dillerin sayısı hızla azalıyor.

Buradaki fark, Afrika'da kendi dillerini konuşanların, çoğunlukla İngilizce, Fransızcaya da Portekizce gibi büyük Avrupa dillerine geçmeyişidir. Bunlar eski sömürge dilleri oldukları için, Afrika'da mevcutlar; hatta neredeyse bütün eski sömürgelerde bunlar hâlâ resmî dildir, yönetimde ve yüksek eğitimde kullanılırlar, yüz milyonlarca Afrikalının sözlü ve yazılı iletişiminin vasıtasıdırlar. Fakat küçük dil konuşan insanlar bunlardan birine geçmiyor. Öncelikle, Güney Afrika hariç, Afrika'da Avrupa dillerini birinci dil olarak konuşan büyük bir topluluk yok. İkincisi, küçük diller Avrupa dillerinin güçlü olduğu şehirlerde değil, kırsal bölgelerde konuşuluyor. Bu diller de komşu dillerin baskısına maruz kalıyor. Çok küçük bir dili konuşanlar bazen, ondan biraz daha büyük ama bölgede önemli olan bir dile geçer. Genellikle 20. yüzyılda çeşitli devletlerde ve bölgelerde güçlenmiş dillerden birini benimserler. Tanzanya'da ve Kenya'da Svahili dili, Zimbabve'de Şona, Nijerya'da ya Hausa ya Yoruba ya da İbo bu konumdadır. Bu şekilde pek çok dil kaybolurken, nispeten güçlü olanlar hızla güçlerine güç katıyor.

Tüm bunlara bakarak, günümüzde konuşulan 6.900 dilin en az 1.000 tanesinin birkaç nesil içinde yitip gideceği tahmininde bulunabiliriz. Eğer bu gidişat sürerse, şimdi konuşulan dillerin yarısı yüz yıl içinde yok olacak.

Yukarıdaki araştırmada görüldüğü üzere, bir dilin yok olması genellikle tüm konuşanların ölmesi ya da öldürülmesi gibi ani bir felaketten ileri gelmez. Tabii, mesela 18. yüzyılın başında Avrupalılar Tasmanya'ya ayak bastığında yaşananlara benzer hadiseler de olmuştur. İnsanlar çoğunlukla anne babalarının konuştuğu dili bırakıp başka bir dile geçer ve eski dili çocuklarına aktaramaz. Temel olgu, dil değiştirmektir. Dediğimiz gibi, gelecekte daha fazla insan daha az sayıda dil konuşuyor olacak.

Bununla birlikte, ne olacağını tam anlamıyla bilmek kolay değil ve tüm diller özdeş özellikler barındırıyor olmayacak. Pek çok husus, o dili konuşanlara bağlı; Afrika'nın iki küçük dili arasındaki farka bakarak bunu görebiliriz.

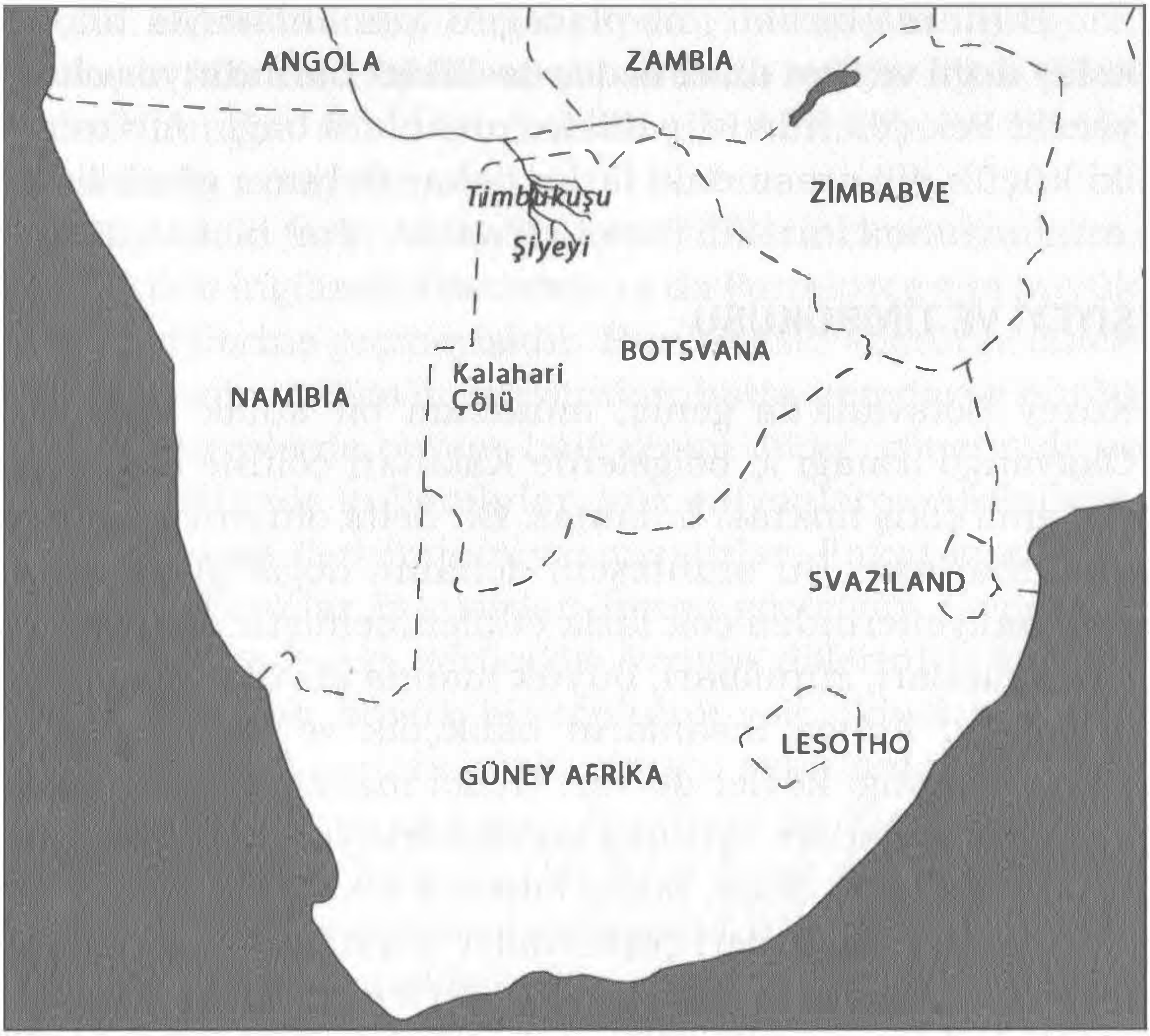
ŞİYEYİ VE TİMBUKUŞU

Kuzey Botsvana'da geniş, muazzam bir sulak alan var. Okavango ırmağı iç bölgelerde Kalahari çölüne doğru yol alır ama çıkış noktası bulamaz. Bir delta oluşturup, sonra da buharlaşır. Bu muhteşem deltanın doğal güzelliği insan faaliyetlerinden çok fazla etkilenmemiştir. Burada fileri, aslanları, zürafaları, büyük manda sürülerini görmek mümkün. Ayrıca insanların balıkçılık ve küçük ölçekli çiftçilik yaptığı köyler de var. Güzel manzaralı çoğu mevkide, sırf turistlere ayrılmış konaklama yerleri bulunuyor. Günümüzde bu delta, doğal koruma alanıdır.

Deltanın sakinleri çeşitli diller konuşur. En kalabalık topluluk, Şiyeyi dili konuşan Vayeyi'lerdir; bunların sayısı aşağı yukarı 25.000'dir. Timbukuşu dilini konuşan Hambukuşular da 5.000 ila 10.000 kişiden oluşan büyük bir topluluk. Pek çoğu aynı zamanda Botsvana'nın başlıca dili olan Sisvanayı da konuşuyor. Bu dili konuşanların sayısı artarken, öteki dilleri konuşan sayısı azalıyor.

Dışarıdan bakan birinin gözünde Şiyeyi ve Timbukuşu çok benzer durumdadır. İkisi de ülkenin ücra bir köşesinde ufak azınlıklar tarafından konuşuluyor. Çocukların çoğunun gittiği okullarda ise ikisi de konuşulmaz. Okullarda ilk birkaç yıl eğitim dili Sisvanayken, daha sonra İngilizceye geçilir. Birkaç istisna hariç ne Şiyeyi ne de Timbukuşu yazı dili olarak kullanılır.

Fakat bu iki dil aynı doğrultuda ilerlemiyor. Şiyeyi konuşan sayısı hızla azalıyor. Çocuklar bu dili artık ilk dilleri olarak öğrenmiyor, muhtemelen ikinci dil olarak, hem de yarım yamalak konuşuyorlar. Kendilerini Vayeyi sayan 25.000 kişinin sadece yaklaşık yarısı bunu anadili olarak

Harita 14.2 Güney Afrika'da Timbukuşu ve Şiyeyi

konuşuyor. Sisvanaya geçmiş olan diğerleri, Şiyeyiyi ya ikinci dilleri olarak konuşuyor ya da hiç konuşmuyor.

Hambukuşu halkı ise dilini terk etmemeye niyetli. Vayeyiden sayıca daha az olsalar da, şu an için dilleri tehdit altında değil. Çocuklar evde bu dili öğreniyor ve anne babalar gündelik hayatlarında bu dili konuşmayı sürdürüyor.

Bu fark, geleneklerle, tarihle, tercihlerle alakalı. Vayeyinin asla güçlü bir toplumsal örgütlenmesi olmamıştır. Sisvana konuşan Batavana topluluğu 18. yüzyılda deltayı ele geçirdiğinde, yeni durıma kolaylıkla uyum sağladılar. Ayrıca geleneksel olarak gezgin ve uzak yerlerde çalışmaya istekli kişiler. Günümüzde, turizm sanayisinde memleketlerine yakın, düzgün ücretli işler bulabiliyorlar. Topluluk dışı evlilikler oldukça sıktır. Birkaç on yıl önce

örgün eğitim imkânı doğduğunda, çocuklarını yeni okullara isteyerek gönderdiler.

Uzun süredir kendi kendini idare eden Hambukuşu'nun halkı ise birkaç alanda yan yana yaşar. Örgün eğitimi bütünüyle benimsemiş değiller, buna karşılık, kendi geleneklerine güçlü şekilde sahip çıkıyorlar. Topluluk içindekilerle akraba olmayı yeğliyorlar ve Vayeyiye kıyasla dışarıdan insanlarla daha az temas kuruyorlar.

Bir dil açısından, bu tür toplumsal farklılıklar, mevcudiyetin sürmesi ile ortadan kalkması arasındaki farkı belirleyebilir. İnsanlar hangi dili konuşacaklarını seçerken sadece dış baskıların ya da maddi faydaların kılavuzluğunda hareket etmez. Neyi değerli bildikleri ve kendilerini kim olarak gördükleri de önemlidir.

DİLLERİN ORTADAN KAYBOLMASI – İYİ Mİ KÖTÜ MÜ?

Genç Vayeyiler, hangi dilleri konuştukları sorulduğunda, çoğunlukla Sisvana, bazen İngilizce konuştuklarını ama Şiyeyiyi neredeyse hiç kullanmadıklarını bildirirler genelde. Ancak Şiyeyi dili hakkında ne düşündükleri sorulduğunda, onu yüceltir, kendi kültürlerinin ayrılmaz parçası saydıklarını söylerler. Kısacası bu dile en büyük saygıyı, o dilde en az yetkin olan kişiler gösteriyor.

Bu insanlar mantıksız ya da samimiyetsiz sanılabilir; fakat iki hüküm de tam doğru olmayacaktır. Gençler kendilerini ait oldukları toplulukla, yani Vayeyiyle özdeşleştiriyor; herkes için normali de budur. Topluluğun başlıca özelliklerinden birinin dil olduğunu biliyor ve bunu takdir ediyorlar ki bu da doğal. Dili fazla konuşmuyorlar, ama bu durum onların eseri değil. Anne-babaları, belki kolaylarına geldiği, ama belki de çocuklarını düşündükleri için evde çoğunlukla Sisvana konuşuyor. Muhtemelen onlar da Şiyeyiye değer veriyordur; fakat muhtemelen, çocukların mümkün mertebe erken bir yaşta okul dilini öğrenmesinin öneminin, bu dili bilmeye ağır bastığını düşünü-

yorlar. Eğer pek çok anne baba bu yaklaşımı benimserse, hiçbiri istemese dahi, dil ortadan kaybolabilir.

Bunun olağan durum olduğunu söyleyebiliriz. Bir dil, konuşanlar istediği için değil, aksine, yok olmasını istemedikleri halde yiter gider. Ayrıca yukarıda belirttiğim gibi, o dili bizzat konuşanların da, iş işten geçene kadar, yani genç neslin dili hemen hemen tamamen kaybettiği ana kadar, dillerinin tehlike altında olduğunu fark etmediği görülüyor. Şiyeyi vakasında bu farkındalık giderek görünürlük kazanıyor. Dili ilerletip yazıda kullanımını teşvik etmeyi hedefleyen bir teşekkül kurulmuş durumda. Bu çabanın ne tür sonuçlar doğuracağını göreceğiz.

Bir dili konuşanların, dillerinin ölmesini neredeyse daima kötü bir şey olarak gördüklerini anlıyoruz; peki, dili "katletmek" isteyenler de var mıdır? Yanıt, en azından pek çok örnekte "evet". Devletlerin tümü hükümetlerce idare edilir ve hükümetlerin büyük çoğunluğu, etnik grup ve dil sayısının az olmasını ülkenin menfaatine görür.

Bunun sebebi kısmen, pek çok insanın, ideal siyasi örgütlenmenin tek etnik gruplu ve tek dilli ulus devlet olduğuna inanmasıdır. Yukarıda gördüğümüz üzere, bu fikir, bazı ülkelerin bu doğrultuda ilerlemesiyle Avrupa'da güç kazanmıştı. Gerçi dünyanın birçok ülkesinde gerçeklik çok farklı. Hükümetlerin dil çeşitliliğinden hoşlanmayışının sebeplerinden biri de, çokdilli toplulukların doğurduğu uygulamaya ilişkin sorunlardır. Birçok dil söz konusu olduğunda, ilköğretimi düzenlemek zorlaşabilir, hatta başarılamayabilir; bu ortamda kanun yazmak ya da parlamentoda tartışma yürütmek de mümkün değildir; ayrıca çok dil konuşabilen polis ya da sağlık personeli çalıştırmak da fiilen imkânsız denecek kadar zordur.

Bu sebeplerden ötürü devlet yetkililerinin neredeyse tamamı, ülke dillerinin bir ya da ikisi hariç, ötekileri görmezden gelir. Başlıca dertleri küçük değil büyük azınlıklar olabilir, çünkü bunlar siyaseten tehlikelidir; oysa küçük azınlıklar, siyasi riske girilmeden kolaylıkla kenara itilebilir.

Avrupa'da uzun süredir güçlü olan ulus devletler pek çok dili ortadan kaldırmayı bilmişlerdir. Çoğunlukla sert yöntemler benimsenmiştir. Fransa ve İsveç gibi ülkelerde, kısa süre öncesine kadar öğrenciler, okulda teneffüs sırasında resmî dil yerine anadillerini konuştukları için cezalandırılırdı. Çoğu Avrupa ülkesinde azınlık dilleri artık hoşgörülüyor, hatta zaman zaman destekleniyor. Bunun sebebi muhtemelen günümüzde azınlık haklarına daha fazla ilgi gösterilmesidir; fakat bu tutum herhalde, artık bu azınlıkların tehdit olarak algılanmayacak kadar küçük olduğu gerçeğini yansıtıyor.

Şiyeyinin ve Timbukuşunun konuşulduğu Botsvana'da, tek çoğunluk dili Sisvananın dışında yirmi dil daha var. Bunların çoğunu pek az kişi konuşuyor. Hükümet istese bile, muhtemelen tüm bu dillerde ilköğretim imkânı sunamaz ya da bu dillerde anlamlı bir kamu hizmeti sağlayamazdı. Bunlar, toplumdaki köklü değişikliler karşısında bir başına bırakılmıştır; çünkü yapılabilecek başka bir şey yok. Avrupa'daki örneklerin aksine, hiçbir dil faal olarak baskı altına alınmıyor, ama hiçbir şekilde desteklenmiyor da. Eğer yok olup giderlerse, pek çok hükümet yetkilisi için hiç şüphesiz sorun sayısı azalacak.

Dili konuşanlara ve hükümetlere ilaveten, bu meselede kanaatlerini ifade eden başkaları da var. Dilbilim ve antropoloji alanlarında çalışan araştırmacılar olan bitenin farkında ve yüzlerce dilin kayboluyor olmasına elbette üzülüyorlar. Bu dillerin her biri kültürel bir üründür; o dili konuşanların pek çok neslinin deneyimleriyle ve yaratıcılığıyla oluşmuşlardır. Fakat ne yapılması gerektiğine ilişkin faklı görüşler mevcut. Bazı araştırmacılar, kamuoyunu ve o dili konuşanları yaşananlar konusunda uyarmak ve gidişatı tersine çevirmeyi denemek gerektiğini düşünüyor. Araştırmacıların işinin olan biteni betimlemek, kaybolan dilleri mümkün mertebe belgelemek olduğunu, müdahil olmamaları gerektiğini düşünenler de var.

Araştırmacıların ne yapıp ne yapmadığı hiç şüphesiz çok önemli değil. Günümüzün egemen toplumsal ve eko-

nomik koşulları altında diller yok olmayı sürdürecek. Bu olan bitenden memnuniyet duyanlar aslında çok az, ama küçük dilden büyük dile geçişin öyle muazzam faydaları var ki pek çok insan bizzat dil değiştirecek ya da çocuklarını dil değiştirmeye teşvik edecektir.

İLAVE OKUMALAR

On İkinci Bölüm: Avrupa'nın ve Dünyanın Dilleri

Avrupa'nın dünya ticaretindeki payının genişlemesiyle ilgili bir inceleme için bkz. Wolf (1997), 2. Kısım (5.-8. Bölümler). Crosby'de (1986), nüfusların kırılması ve yok edilmesi dahil, çeşitli ekolojik etkiler tartışılıyor.

On Üçüncü Bölüm: Diller Nasıl Doğar ya da İmal Edilir

Kırma anadilleri ve kırma diller alanıyla ilgili giriş nitelikli birtakım kitaplar mevcut, mesela Sebba (1997) ve Nevis Kırma anadili örneğinin alındığı Holm (1988-89). Afrikaner için Ponelis'e (1993), birinci ve ikinci bölümlere bakınız; literatürün büyük kısmı Afrikaner dilindedir. Haugen (1976) Norveççenin İngilizce anlatıldığı bir kitaptır. Sotho dillerinin tarihi için bkz. Janson ve Tsonope (1991), dördüncü bölüm.

On Dördüncü Bölüm: Dillerin Yok Oluşu

Dillerin yok oluşuyla ilgili birtakım kitaplar var, örneğin Crystal (2000) ve Romaine ve Nettle (2000). Doğu Sutherland Gaelcesinin kaderi Dorian'da (1981) anlatılıyor. Patrick Sellar'dan alıntı, Adams (1972), ikinci cilt, sayfa 284'ten. Yeni Gine dilleri Foley'de (1986) ele alınıyor. Şiyeyi ve Timbukuşu konusunda bakınız: Andersson ve Janson (1997).

ALTINCI KISIM

YAKIN GEÇMİŞ, ŞİMDİKİ ZAMAN, GELECEK

15

İNGİLİZCENİN ALTIN ÇAĞI

YENİ ENTERNASYONALİZM

Yüzyıl önce Avrupa'yı dolaşan bir gezgin, yabancı dil konuşan insanlar bulmayı sadece uluslararası otellerde, tatil yerlerinde ve oldukça dar bir eğitimliler sınıfı içinde bekleyebilirdi. Bunların da aşina oldukları yabancı dil ülkeden ülkeye değişirdi. Romanya'dan İsveç'e kadar Orta ve Doğu Avrupa'da insanlar bir parça Almanca bilirdi. İtalya'nın ve Portekiz'in pek çok yerinde Fransızca anlaşılıyordu ve Norveç ile Hollanda gibi Kuzey denizine kıyısı olan ülkelerde, İngilizce konuşan birine rastlama ihtimali düşük değildi.

Günümüzde, herhangi bir Avrupa ülkesinde yabancıların, ne zaman iletişim gerekli olsa bir ölçüye kadar yabancı dil bilen birine rastlaması kuvvetle muhtemel. Ayrıca, bilinen yabancı dil çoğunlukla İngilizce.

O halde, son yüz yıl içinde iki büyük değişiklik olmuş. Birincisi, hem Avrupa'da hem de dünyanın birçok köşesinde çok daha fazla insan, uluslararası alanda kullanışlı olan bir dil öğrendi. İkincisi, yüzyıl önce çeşitli dillerden oluşan bir seçki söz konusuyken, günümüzde öğrenilen yabancı dil (ya da ilk öğrenilen yabancı dil) neredeyse daima İngilizcedir. Bu iki gelişme elbette bir yere kadar birbiriyle alakalı, fakat gerçekte sebepleri çok farklı.

Önce, ikinci bir dil öğrenmenin sebeplerine bakalım.

Hem okul eğitimi hem de uluslararası temaslar, yüzyıl öncesine kıyasla günümüzde çoğu insanın hayatında daha önemli. Avrupa'da ve bundan biraz sonra dünyanın öbür yerlerinde sanayi toplumlarının ortaya çıkışının sonuçlarından biri, eğitim talebinin artmasıydı. 19. yüzyılda pek çok ülkede çocukların tamamı ilköğretim hakkı kazandı; 20. yüzyılda neredeyse tüm ülkeler, çocuklarına birkaç yıl okula gitme imkânı sunabilir hale geldi. En varlıklı ülkelerde çocukların çoğunluğu ya da pek çoğu on ila on iki yıl okula gidiyor, üçte biri ya da daha fazlası koleje ya da üniversiteye devam ediyor. Pek çok ülkenin müfredatına dil öğretimini dahil etmek için bol fırsat mevcut.

Çoğu Avrupalının hâlâ kırsal bölgelerde yaşayıp çiftliklerde çalıştığı yüzyıl öncesine kıyasla, günümüzde dil sınırlarını ve ulusal sınırları aşan çok daha fazla temasta bulunuyor. O dönemde geri kalanın çoğunluğu ise sanayi işçisiydi. Sadece minik bir azınlığın mesleklerinde yabancı dilden faydalanmak için sebebi vardı. Amerika'ya göç edenleri saymazsak (zaten bu, dönüşü olmayan bir yolculuktu) çok az kişi yolculuk ediyordu. O zamanlar pek çok Avrupa ülkesinde önemli dilsel azınlıkların var olduğu doğru, ama çoğu azınlık oldukça kısıtlı alanlarda yaşıyordu. Azınlık dili konuşanlar, çoğunluk dilini öğrenmek zorundaydı, ama tersi geçerli değildi. Dolayısıyla çoğunluk sadece tek dil biliyordu.

Günümüzde çoğu Avrupalı şehirlerde oturuyor ve sanayi üretimine kıyasla (tarımı saymıyorum bile) daha fazla insan hizmet ve iletişim işkollarında çalışıyor. Daha fazla geçici ilişki kuruluyor; başka ülkelerden gelen insanlarla ilişkiler de bu yaşayışın parçası. Çoğu insan yurtdışına çıkıyor, hatta bazıları uzun süre kalıyor. Pek çok kişi işinde bir ya da daha fazla yabancı dil kullanmak zorunda. İngilizce konuşulan ülkelerde yaşayanları bir kenara bıraksak bile, çok sayıda insan neredeyse her gün, boş zamanlarında dinlediği pop müzikte, televizyon haberlerinde ve pek çok bağlamda bir yabancı dil (İngilizce) işitir. Avrupa ülkelerinde gündelik hayat tekdilli değil, çokdillidir.

Bu, dünyanın pek çok, belki de çoğu ülkesi için geçerli. Ülkelerin tümünde insanlar şehirlere taşınıyor ve neredeyse her yerde eskisine göre daha uzun süren eğitim, en az bir yabancı dil içeriyor. Genel olarak, ülkeler ve dil bölgeleri arasındaki temaslar artıyor ve ülkeden ülkeye daha fazla insan göç ediyor. Yerel şartlara göre bunun sonucu değişebilir, ama neredeyse her yerde daha fazla insanın en az bir yabancı dil öğrendiği, tekdilli insanların azaldığı kesin bir biçimde bulgulanıyor.

Çoğunluk dilinin, tüm temasların çoğunluk diliyle kurulabildiği kadar yaygın ve baskın olduğu ülkelerde istisnalara rastlanabiliyor. Bu durum büyük oranda Çin'de Çince, Latin Amerika'da İspanyolca ve başka büyük diller için geçerli. Yabancı dil öğrenme ihtiyacını en az duyanlar, ABD'de, Britanya'da ve birtakım başka ülkelerde İngilizce konuşan çoğunluktur. Gerçi, oralarda bile dil temasları sıklaşıyor. ABD'de bugün, otuz yıl önce mevcut olmayan, İspanyolca konuşan geniş bir azınlık var. Britanya pek çok ülkeden epey göç aldı ve Avrupa Birliği içindeki temaslar eskisine göre daha kapsamlı.

Buradan hareketle, bütün dünyada tekdilliliğin yerini çokdilliliğe bırakmakta olduğunu söyleyebiliriz. Peki, neden ikinci dil çoğunlukla İngilizce?

FRANSIZCA, ALMANCA, RUSÇA, İNGİLİZCE

Daha önce bahsettiğimiz gibi Fransızca, 17. yüzyılda uluslararası dil konumuna yerleşmişti. Bu durum, özellikle XIV. Louis'nin (1643-1715) uzun saltanatı sırasında Fransa'nın kültürel ve siyasi alanda elde ettiği güçle epey alakalıydı. 18. yüzyıl boyunca çok etkili olan Fransa, Napolyon savaşları sonucunda siyasi gücünü büyük ölçüde kaybetti. 1815'ten bu yana Avrupa'da hâlâ önemli bir ülke olmasına karşın, artık istisnai bir konumda değildir.

Yine de Fransızca, yeğlenen uluslararası dil statüsünü uzun süre elinde tuttu. 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüz-

yılın bir kısmında da diplomasi dili Fransızcaydı. Uluslararası posta hizmetleri 19. yüzyılda düzene girdiğinde, Fransızca ortak posta dili olmuştu. Ayrıca bilim dili olarak güçlü konumunu da koruyordu.

Fakat Avrupa'da ilk önce Almancanın rekabetiyle karşılaştı. Almanya'nın Prusya adı altında birleşmesinden ve 1870'lerin ilk yarısındaki Fransız-Prusya savaşından sonra, Almanca onlarca yıl boyunca siyasi arenaya hâkim oldu. Aynı zamanda, teknoloji ve bilim alanlarında da hızla ilerliyordu. Özellikle küçük komşu ülkelerde fakat bir ölçüye kadar Avrupa'nın büyük ülkelerinde ve ABD'de de Almanca öğrenmek istenir bir şey olmuştu.

Ancak Almanya, Almancanın uluslararası statü kazanacağı kadar uzun süre zirvede kalamadı. İki dünya savaşından sonra Almanya bütün siyasi nüfuzunu ve ileri teknolojisi ile bilimini kaybetmişti. Ülkenin hızla ayağa kalkmış olduğu doğru; fakat bu kadarı, uluslararası sahnede önderlik rolü üstlenmesine yetmemiştir.

O roller, İkinci Dünya Savaşı'nın galipleri olan ABD'ye ve Sovyetler Birliği'ne verildi. 1945'ten 1990'a kadar dünyaya onların askerî gücü, rekabetleri, iktidar emelleri hâkim oldu. Aynı dönemde hem dünya ekonomisi canlanıyordu hem de dünya nüfusu patlıyordu. Eğitimin kapsamı her yerde genişledi, ayrıca pek çok farklı alanda uluslararası ilişkiler kuruldu.

İki üstün gücün dilleri (İngilizce ile Rusça) doğal olarak bu durumdan faydalandı. İngilizce baştan itibaren açık ara öndeydi; bunun nedenini birazdan anlatacağız. Fakat birkaç onyılda Rusça hızla mesafe katetti. Rusya'nın nüfuz sahasına giren pek çok ülkenin okul eğitiminde ilk yabancı dil haline geldi, teknolojide ve bilimde önem kazandı. Sovyetler Birliği, diplomatik ilişkilerde ve uluslararası işbirliklerinde mümkün mertebe Rusçanın kullanılmasında ısrar ediyordu. 1980 dolaylarında, birinde ortak dil olarak İngilizce, öbüründe Rusça konuşulan başlıca iki dil sahasının var olduğu görülüyor.

Ancak 1990'da Sovyetler Birliği yıkılınca, Rusça ulus-

lararası konumunu inanılmaz bir hızla yitirdi. Okullarda yabancı dil olarak öğretildiği Doğu Avrupa'da ve dünyanın başka köşelerinde de artık pek öğretilmiyor. Rusya, teknolojide ve bilimde geri kalıyor ve günümüzde Rusça yayımlanmış önemli yeni araştırmalara pek rastlanmıyor. Şu an için Rusça, uluslararası dil sıralamasında Fransızcayla ya da muhtemelen İspanyolcayla rekabet edebilir durumda. Öte yandan İngilizce, yeğlenen uluslararası dil olarak ayrıcalıklı konumda ve şimdilik ciddi bir rakibi yok. Bunun sebeplerini, İngilizcenin lehine gelişmiş pek çok tarihsel olaya dayandırabiliriz.

. . .

İNGİLİZCE ZAMANI

16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın birkaç dili, dil grupları arasında iletişim açısından çok önemli hale geldi; çünkü fetihler, alım satım, sömürgeleştirme, dünyanın birçok yerinde bu dillerin konuşulmasını teşvik etmiştir.

Britanya en başarılı yayılmacı güç haline gelmişti. 20. yüzyılın başında Hindistan'da, Sahra'nın güneyinde kalan Afrika topraklarının büyük kısmında, Kanada'da, Avustralya'da, Doğu Asya'nın kimi ticaret merkezlerinde ve başka yerlerdeki daha küçük topraklarında siyasi iktidar Britanya'nın elindeydi. İngiliz dili tüm bu bölgelerde güçlüydü. O zamanlar İngilizce önemli bir Avrupa diliydi; önde gelen dildi demek zor, ancak herhangi bir dile kıyasla dünyanın geri kalanındaki uluslararası temaslarda daha fazla kullanılıyordu.

İki dünya savaşından sonra Almanya harap olmuş, Fransa çok zayıflamıştı. Öte yandan Britanya da kaynaklarının çoğunu harcamak zorunda kalmış ve imparatorluk çağı gelip geçmişti. Siyasi ve ekonomik önderlik, Avrupa dışında İngilizce konuşan ABD'ye geçti.

Amerika'nın ekonomik yardımları, Amerikan askerlerinin varlığı gibi unsurlar sayesinde, İngilizce bütün Avrupa'da canlandı. Bu yeni önder güç, İngilizcenin Bri-

tanya İmparatorluğu'na ait olan ya da eskiden ait olmuş ülkelerdeki güçlü mevcudiyetinden de faydalandı. Bu birleşim, İngilizcenin yayılması sürecini benzersiz bir şekilde hızlandırdı.

Diplomasi dünyasında İngilizce, 20. yüzyıl içinde yavaş yavaş Fransızcanın yerini aldı. 1945'te Birleşmiş Milletler'in kuruluşunda sadece Fransızca değil, dördü Avrupa dili olan beş dil, resmî dil kabul edildi: İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Rusça, Çince (Arapça daha sonra eklenmiştir). Merkezi New York'ta bulunan kurumda İngilizce fiilen en önemli dil haline geldi.

İngilizcenin başarısını yalnızca siyasi sebeplere bağlamak doğru olmaz. ABD 1945'ten sonra önder konumuna sadece askerî gücüyle değil, çok güçlü ekonomisiyle de yerleşti. Bu ekonomi, sanayinin ve teknolojinin ilerlemesi üzerine kurulmuştu. Henüz 20. yüzyılın başında, Amerika pek çok kilit sanayide öne geçmişti. Bunlar arasından telekomünikasyon ve havacılık, uluslararası temas bağlamında çok önemliydi. ABD iki alanda da üstünlüğü elde etti ve hâlâ büyük ölçüde koruyor. Sivil havacılık bu ülkede ortaya çıktı ve bu kapsamlı uluslararası iş alanının dili baştan itibaren İngilizce oldu. Aynısı telefon, radyo, televizyon için de geçerli.

Film sanayisi ise özel bir vaka. Hollywood'un bu alanda başı çekmesi, sessiz film çağında dil açısından hiç önem taşımamış olsa da, sesli film icat edildiğinde çok önemli hale geldi. Amerika'da üretilen filmler ve televizyon programları dolayısıyla, dünyanın her yerindeki özellikle de seslendirmenin çok pahalı olduğu küçük ve/veya yoksul ülkelerdeki insanlar konuşma İngilizcesiyle yakın ilişki halinde.

Medya sektörünün başka bir dalı olan sözlü popüler müzik de İngilizcenin yayılmasına katkıda bulunuyor. John Lennon ya da Bob Dylan gibi şarkıcıların ve söz yazarlarının, kendilerinden önceki icracılara kıyasla bütün dünyada çok daha geniş kitlelere ulaşmış olmalarının sebebi sadece sanatsal nitelikleri değil, aynı zamanda,

Amerika'da gramafonun icadından beri ticari müzik dünyasında İngilizcenin başlıca dil olmasıdır.

Elektronik iletişimin geleneksel vasıtası olan telefonu herhangi bir dili konuşan insanlar kullanabilir. Fakat 1960'larda, sanayileşmiş ülkelerin çoğunda uluslararası telefon görüşmeleri gündelik hayatın bir gerçekliği haline gelince, çok sayıda insan şahsi işleri için doğrudan temas kurmak amacıyla bu fırsattan yararlanmak istedi. Bu mecrada konuşabilmek için insanların ortak bir dili olması şarttı ve bu da fiiliyatta, başka diller konuşan pek çok insanın iyi İngilizce öğrenmek zorunda kalması anlamına geliyordu. E-posta ve internet üzerinden sağlanan başka veri hizmetleri gibi daha yakın tarihli ortamlar, prensipte tüm yazı dillleri için kullanılabilir. Oysa uygulamada bu uluslararası temaslar çoğunlukla İngilizce hallediliyor ve bu dil, uygulamaları üreten, internetin bakımını yapan, bilgisayarlara hizmet götüren vesaire milyonlarca teknisyen, programcı ve başkaları için vazgeçilmez bir araçtır.

Bilim alanında henüz Birinci Dünya Savaşı'ndan önce önemli bir ülke haline gelmiş olan ABD, 20. yüzyılda çoğu alanda önderliği ele geçirdi. Bazı alanlarda Britanya da epey etkili olmuştur. Bunun sonucunda İngilizce, art arda farklı alanlarda birincil önem taşıyan tüm yayımlanmış çalışmaların dili haline geldi. Son birkaç onyılda ve özellikle Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra İngilizce öyle bir üstünlük kurdu ki neredeyse bilimin *tek* dili mertebesine ulaştı. Bunu başarmış bir dil yok. Birkaç yüzyıl öncesine kadar Latince benzer bir konumdaydı, ama onun bile kullanımı genelde Avrupa'yla sınırlıydı.

İngilizcenin hüküm sürdüğü önemli alanlardan biri de finans dünyasıdır. Parasal işlemler ve borsalar pek çok insanın ekmek kapısıdır ve çok daha fazla insan için önem teşkil eder. Bu etkinliklerin en büyük uluslararası merkezleri New York ile Londra'dır ve iş dünyasındaki hiç kimse, oralarda konuşulan dili anlamamayı göze alamaz.

İngilizcenin başlıca dil olarak kullanıldığı ya da o doğrultuda ilerleyen başka faaliyet alanlarından da bahsede-

biliriz. İngilizce daha fazla alanda gerekli hale geldikçe, bu dili daha fazla insan öğrenmek zorunda kalıyor ve çok fazla insan dili bildiğinde, başka bir alana daha el atması kolaylaşıyor.

Gerçi İngilizcenin çok öne çıkmadığı önemli bir alan da mevcut. İngilizcenin, dünyanın büyük dinlerinden herhangi biriyle güçlü bağları yok. Misyonerlik işini büyük oranda ABD'den ve Britanya'dan giden insanların yaptığı doğru; fakat bu, farklı türleri olan Protestan Hıristiyanlığını yaymaya yönelik bir uğraştır ve bu yaklaşımların hepsi, dinî mesajın insanların anadilinde iletilmesi fikrini benimsemiştir. Dolayısıyla, faaliyetleri zaman zaman bu etkiyi doğurabilse de, misyonerler prensipte İngilizce dilini yaymaya çalışmaz. Arapçanın İslamla bağı ya da Latincenin Hıristiyanlığın aracı olması bağlamında ele alırsak, İngilizcenin hiçbir dinle bağlantısı olmadığını söyleyebiliriz.

Özetlemek gerekirse, İngilizce nispeten farklı üç gelişme sayesinde önde gelen uluslararası dil oldu. Birincisi, Britanya 17. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar imparatorluğunu kurup koruduğu için İngilizce dünyanın büyük kısmında güçlü bir konum edindi. İkincisi, 20. yüzyılın ilk yarısında ABD teknolojide, ekonomide ve siyasette önder konuma yerleşti ve bu statüsünü hâlâ koruyor. Üçüncüsü, 20. yüzyılda sanayi, iletişim imkânları ve uluslararası ilişkiler öyle bir şekilde gelişti ki eskisine kıyasla daha büyük bir ortak dil talebi doğdu. Öteki Avrupa dilleri farklı sebeplerden ötürü kenara itilirken, İngilizce bu ihtiyacı karşılayabildi.

İNGİLİZCENİN İMAJLARI

İngilizcenin seçkin konumu bahsedilen üç etkenden kaynaklandığı için, İngilizce konuşulan ülkelerin dışındaki insanların söz konusu dile karşı tutumu, bu etkenlere göre değişir. İngilizce, bütün dünya iletişiminin dili, ABD'nin emperyalist hırslarının aleti ya da bir sömürge mirası ola-

rak görülebilir. Tüm bu görüşler bir ölçüye kadar haklıdır. Dünyanın farklı köşelerinde farklı kanaatler ağır basıyor.

ABD'nin ve Britanya'nın doğrudan nüfuz alanları dışında kalan ülkelerde insanlar çoğunlukla pek çok dil bölgesiyle temas kurarken, tek uluslararası dil konuşmanın faydalarına vurgu yapar. Anadili olarak küçük bir dil konuşan insanlar, öteki dilin pek çok bölgeyle temas kurma fırsatı yaratmasını takdirle karşılar. Bu sebeple dünyanın çoğu ülkesinde İngilizceyi ikinci dil olarak öğrenmek gitgide önem kazanıyor.

Fakat bu durum, sorun yaratmıyor değil. Bütün diller, belirli bir insan kültürünün ifadesi ya da cisimleşmiş halidir. Bu anlamda, bazı insanlar öyle olduğuna inanmak istese bile, hiçbir dil tesirsiz değildir. İngilizce, belli bir tarihi, edebiyatı olan, dünyayı yapılandırmış bir Avrupa dilidir. Ayrıca biri son derece nüfuzlu olan bazı devletlerle ilişkilidir. İngilizce öğrenen kişi aynı zamanda İngiliz kültürünün önemli veçhelerini özümser ve bu kültürün etkisi altında kalır. Bu kişi, İngilizce konuşan ülkelerden kişilerle temas kurmayı tercih eder ve böylece aynı kültür sahasından etkilenmeyi sürdürür. Eğer belirli bir dili konuşan insanların çoğu bu durumdaysa, İngilizcenin bu dil üzerindeki topyekûn etkisi ezici olabilir.

Bu, son yirmi-otuz yılda pek çok ülkede yaşanan bir durum. Belli bir dil üzerindeki etkisinin doğrudan işaretleri, İngilizceden çok sayıda ödünç sözcüğün alınmasıdır; bu tür kelimeler, dilin ses sistemine uyarlanır. İkincisi, dile uyarlanmamış İngilizce kelimeler pek çok insanın konuşmasına sızabilir. Üçüncüsü, bir kısmı hatta tamamı İngilizce cümleler, dildeki olağan konuşmaların arasına serpiştirilebilir.

Fakat daha önemlisi, İngilizcenin belirli bağlamlarda iletişim dili olarak kullanılmasıdır. Çokuluslu şirketlerde İngilizce, Chicago'daki gibi Amsterdam'da da, Roma'da da konuşma ve yazı dili olabilir. Dünyanın pek çok üniversitesinde ileri seviye seminerler ve yüksek lisans dersleri İngilizce yapılır ki çeşitli ülkelerden araştırmacılar katıla-

bilsin. İngilizce bunların hemen hemen tek ortak dilidir. Bu durum, İngilizceyle rekabet karşısında pek çok dilin, hatta büyük dillerin uzun vadeli başarı şansıyla ilgili sorular doğuruyor.

Bazı ülkeler, İngilizcenin etkisine açıkça direniyor. Fransa göze çarpan bir örnek; Fransızlar bir zamanlar Fransızcanın yerleştiği uluslararası dil konumunun İngilizceye geçtiğini kabullenmek istemiyor. Günümüzde Fransızca, kendi memleketinde tüm imkânlarla korunuyor. Güç özlemi olan bir ulus devlette bu tutum oldukça doğal. Fakat İskandinav devletleri gibi küçük ve nispeten güçsüz ulus devletler bile tehdit altında olduğunu hissedebilir: Ne zaman İngilizce yeni bir işlev kazansa, ulusal dil bir kayıp daha vermiş olur.

Hindistan ve Nijerya gibi bir zamanlar Britanya İmparatorluğu'na ait olmuş pek çok ülke özel bir durumda. İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda bağımsızlıklarını kazandıklarında, yönetimleri ve okul sistemleri İngilizceydi. Bu ülkelerin çoğunda durum hâlâ böyle. İngilizce, en azından ileri eğitimde, hatta bazı ülkelerde ilköğretim düzeyinde öğretim dilidir. Çeşitli sebeplerden ötürü, değişiklik yapmak mümkün olmamış ya da gerçekçi görülmemiştir. Birincisi, okul sistemlerinde ve bürokraside kayda değer bir eylemsizlik hali göze çarpar ve bu yapılar kolay kolay değişmez. İkincisi, alternatif yönetim ve okul için doğru düzgün modeller oluşturulmamıştır; yenilerinin oluşturulması da kolay değil. Üçüncüsü, eski sömürgelerin çoğu çokdillidir ve dil meselelerinde iç çatışmalardan sakınmaya yönelik en geçerli strateji çoğunlukla İngilizceye tutunmak olmuştur.

Bu sebeplerle İngilizce bu ülkelerin çoğunda hâlâ güçlü. Devasa ülke Hindistan dahil pek çoğunda İngilizce fiilen, bağımsızlığın kazanıldığı zamana göre daha sağlam yerleşmiş durumda. Günümüzde bu ülkelerdeki genel eğitim seviyesi daha yüksek ve dil sınırlarını aşan uluslararası temaslar daha sık kuruluyor. Bu yüzden daha fazla insan İngilizce öğrenip konuşuyor.

Öte yandan, bu ülkelerde İngilizcenin eski sömürgeci güçle bağdaştırılması elbette İngilizce açısından bir zayıflıktır. Fakat İngilizce, okullarda güçlü ve işin doğrusu çoğunlukla ülkenin herhangi bir anadilinden çok daha kuvvetli; dolayısıyla okul eğitiminin büyük bölümünde çocuklara İngiliz kültürü de öğretiliyor. Bu, özellikle en yüksek eğitim düzeyine ulaşanlar için geçerli.

Bu ülkeler ile Britanya arasında çeşitli bağlar mevcut olsa da, ilişkileri genellikle ne yakındır ne de candan. Fakat özellikle İngiliz dilinde eğitim için özel eğitim mecraları mevcuttur. British Council, anadili İngilizce olan öğretmenler gönderir, ders kitapları ve birtakım eğitim malzemeleri dağıtır. Ayrıca, bütün dünyada İngilizce yeterliği ölçmek amacıyla kullanılan, standartlaştırılmış IELTS sınavının uygulanmasında işbirliği yapar. Fakat Britanya'nın yaptıkları, eski sömürgelerdeki mevcut İngilizce bakımından çok önemli değil. Daha önce gösterdiğimiz gibi, dil konusunda oldukça farklı güçler iş başındadır.

ABD ise farklı bir konumda. Sinema, televizyon, müzik aracılığıyla ve başka yollarla neredeyse her yerde kültürel etki alanı yaratıyor; ayrıca dünya ekonomisinde ve siyasetinde baş oyuncudur. Amerikan şirketleri faaliyet gösterdiği ülkelerde İngilizceyi tercih ediyor. Elbette, ABD'nin gücü İngilizcenin yayılması açısından önemli. Öte yandan, güçlü etkisi, tehdit olarak da algılanabilir.

Aslında, coğrafi olarak ABD'ye yakın olan ülkeler, İngilizceyi hiç tedirginlik duymadan benimsemiş ülkeler değildir. Latin Amerika'nın genelinde İngilizce olağanüstü güçlü falan değil, hatta durumunun kötüye gittiği bile söylenebilir. Örneğin Meksika'da, İngilizcenin okul müfredatındaki yeri, birçok Avrupa ülkesine göre kısıtlı, Kenya ve Nijerya gibi ülkelere kıyasla ise çok daha az. ABD'nin siyasi baskısı, İngilizceye ilgiyi artırmış gibi görünmüyor, bilakis ters etkide bulunduğu anlaşılıyor.

Genel anlamda, İngilizce Britanya'yla ve ABD'yle yakından bağlantılı görünse de, uluslararası dil olarak kullanımını ileri taşıyan şey bu değildir. Bu tarz bağların

bariz olduğu ülkelerde İngilizce kayda değer bir dirençle karşılaşıyor. Şu an için İngilizcenin büyümesine en çok katkıda bulunan şey, uluslararası iletişim bakımından uluslarüstü bir dil olduğu imajıdır. Bu imaj geniş kesimlerde hâkim olduğundan, İngilizce zemin kazanıyor.

Bu durum ne kadar sürer? Elbette bunu bilmek mümkün değil; fakat fikir yürütmek ilginç olabilir. Çin'in günümüzdeki gelişiminde birtakım ipuçları bulabiliriz. Bir sonraki bölümün konusu bu olacak.

16

ÇİNCE VE ÇİN'DE İNGİLİZCE

DOĞU VE BATI

Avrupa ile Çin arasındaki ilişkilerin mazisi ilkçağa uzanır; fakat bu zaman zarfının büyük kısmında ilişkiler aracılar üzerinden yürütülmüştür. Çin, İpek Yolu olarak bilinen rota üzerinden Orta Asya'dan kervanlarla ipek ve başka mallar ihraç ediyordu; fakat ürünler, insanlardan daha uzağa yolculuk ediyordu. Avrupalıların Çin'e geldiği ya da Çinlilerin memleketlerinden Avrupa'ya gidecek kadar uzaklaştığı pek olmuyordu. Bu koşullar altında dilleri elbette etkileşime girmedi.

Üstelik iki taraf da 16. yüzyıla kadar birbirleri hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Çin kıyılarına ulaşma umuduyla 1492'de batıya yelken açan Colomb, yanında İspanya kralının Büyük Han'a yazdığı bir tavsiye mektubu taşıyordu. Bu mektup Çin'e ulaşsa şaşkınlık yaratırdı; çünkü Moğol hanlarının sonuncusu 124 yıl önce tahttan indirilmişti.

Colomb'un yoluna Amerika kıtası çıktı; fakat kısa süre sonra başka Avrupalılar ters yönde yelken açıp Afrika'nın etrafını dolanarak Çin'in kıyı şehirlerine ulaştı. 15. yüzyılda Çinli gemiciler, okyanusu aşarak Afrika'nın doğu kıyılarına yolculuk etmiş, fakat sonradan bu keşifler askıya alınmıştı. Yüzyıllar boyunca uzun mesafeli taşımacılığı denetimi altında tutanlar, Avrupalılar oldu. 16. yüzyılın ortasında Avrupa ile Çin arasında doğrudan ticaret

ilişkileri başlatıldı. Portekizliler öncüydü; Çin topraklarında kendilerine ait bir toprak (Macau denen yer) edindiler ve yüzyılı aşkın bir süre ticaret tekelini ellerinde tuttular. 18. yüzyılda Britanya'nın, Hollanda'nın ve başka ülkelerin taşımacılık şirketleri bu kârlı işten pay istedi ve ticaretin hacmi çok hızlı büyüdü.

Avrupalı tacirler (aynı zamanda Hindistan'a ve Asya'da başka birtakım ülkelere de uğruyorlardı), ipek, porselen ve çay satın alıp, genelde Amerika kıtasından elde ettikleri gümüş başta olmak üzere nakit parayla ödeyebiliyordu. Çinliler mal ihraç ediyor, sermaye biriktiriyordu, ama çok gerekli olmadığı müddetçe yabancılarla ilişki kurmuyorlardı. Avrupalıların gemilerini sadece Guangzhou'da (Kanton) ya da Macau'da demirlemesine izin veriliyordu; ayrıca kısıtlı sayıda Çinli yetkiliyle ya da iş adamıyla müzakere edebilirlerdi. Çince öğrenmeleri gerekmiyordu; buna karşılık çok az Çinli, Avrupa dillerinden birini öğreniyordu.

19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da yaşanan Napolyon savaşlarından sonra durum değişti. Britanyalı tacirler, Çin'le ticaretin aslan payını almaya başladı, bu da ihtilaf doğurdu. Birincil sebep, uyuşturucu ticaretiydi. Britanya gemileri Hindistan'dan Çin'e afyon taşıyor, muazzam para kazanıyordu. Çinli yetkililer bu yasadışı uyuşturucu ticaretini baskı altına alınca, sonuçta Afyon Savaşları olarak bilinen gelişmeler yaşandı. Savaş gemilerine ve modern savaş teçhizatına sahip Britanya donanması kolay bir zafer kazandı. Çin, aldığı küçük düşürücü yenilgi sonucu, 1842'de ağır koşullarla barış anlaşması imzalamak durumunda kaldı.

Bundan önce Çinliler, Avrupalılara tepeden bakar, faaliyetlerine pek ilgi göstermezlerdi. Şimdi Britanya ve öbür Avrupa ülkeleri, serbest ticaret anlaşması dayatacak konumdaydılar. 19. yüzyılda Batı etkisi muntazaman arttı; bu esnada kuzeyde Rusya, Çin'in zararına olacak şekilde genişliyordu. Aynı anda ciddi iç çalkantılar da yaşanıyordu. Yüzyılın sonuna doğru Japonya, iyice zayıf düşmüş Çin'e saldırınca, Çin'in Kore ile Tayvan üzerinde-

ki hâkimiyeti kayboldu. Kısa süre içinde, tıpkı onlarca yıl önce Afrika'nın başına geldiği gibi, Çin'in de bölüştürülüp Avrupalı üstün güçlere yağma olarak dağıtılması noktasına gelindi.

O zamana dek Çin'de egemen sınıflar, yabancı etkisinden uzak durmaya çalışmış, Çinlilerin siyasi ve kültürel üstünlüklerine inanmıştı. Özellikle çok daha küçük bir ülke olan Japonya'nın elinden tadılan yenilgi sonrasında, bu tutumun sürdürülemeyeceği anlaşıldı. Çinliler, Japonya'nın 1860'larda Batının yeniliklerine yönelip halkın eğitimine yatırım yaptığı için ileride olduğunu fark etmişti. Pek çok Çinli önder, genel modernleşmeyi ve eğitim reformlarını savunuyordu.

20. yüzyılın ilk yarısı, Çin tarihinde epey çalkantılı bir dönemdir. Son iparator 1911'de tahttan indirildi ve ülke, cumhuriyet yönetimine geçti. Yeni yönetim sayısız reform başlattı, ama istikrardan yoksundu. Japonya 1930'larda bir daha saldırdı ve iç savaş, Mao Zedong idaresindeki Komünist Parti'nin denetimi ele geçirdiği 1949'a kadar sürdü. Bu sorunlu yıllarda ve Komünist dönemin başında, büyük dil reformları yürürlüğe sokuldu.

BAİHUA, PUTONGHUA VE SADELEŞTİRİLMİŞ YAZI

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Çince yazı dili yaklaşık 2.000 yıllık dönemde çok az değişiklik geçirmişti. Yazı karakterleri çoğunlukla oldukça karmaşıktı ve öğrenmesi zordu. Dahası, standart yazı dili kadim kelimelerle ve tabirlerle doluydu, ayrıca güncel konuşma biçimlerinden bir yere kadar ayrılan dilbilgisi kurallarına bağlıydı. Buna ilaveten ne bölgeler üstü bir konuşma dili ne de yazı dilini telaffuz etmenin ortak bir biçimi vardı: Çin'in farklı köşelerinden gelen insanlar, aynı metni, birbirine hiç benzemeyen şekillerde okurdu. Kısacası, üç farklı sorun mevcuttu: zorlu karakterler, köhnemiş kelimeler ve çatılar, ortak konuşma dilinin eksikliği.

Epey tartışmanın ve bir miktar ihtilafın ardından, bu üç soruna da çözümler bulundu. Dört Mayıs hareketinin etkili reformcuları 1919'da, *Baihua*'dan yola çıkılarak yeni bir geçerli yazı dili geliştirmenin mümkün olduğunu belirtip kadim edebiyat dili *Wenyan*'ı kullanım dışı bıraktılar. Bu yazı dilinin uzun bir mazisi vardı ama asla yüksek statüsü olmamıştı (gerçi 15. yüzyıldan itibaren bu dille harika romanlar yazılmıştır; örneğin, çoğunlukla *Su kıyısı* olarak tercüme edilen *Shui hu Zhuan* gibi). Sonunda bir ürün ortaya konmuştur. Günümüzün Çince yazısı, konuşma diline oldukça yakın ama klasik yazarların tarzından ve sözcük dağarcığından epey uzak. İşlevsel ve öğrenmesi nispeten kolay bir yazı dilidir; fakat elbette bunu kullananlar, özel eğitim almaksızın klasik metinleri anlayamaz.

Ortak bir telaffuza da can verilmiştir. Bütün ülkede devlet memurlarının kullandığı bir metin okuma biçiminin uzun süredir var olduğu doğrudur. Fakat toplumun geneli tarafından bilinmeyen ve belli bir bölgenin konuşması üzerine kurulmamış olan bu biçim, çeşitli konuşma dili tipleri arasında bir uzlaşmaydı. Kayda değer hazırlık çalışmalarından sonra, bütün ülkede yürürlüğe sokulacak, neredeyse Pekin ağzıyla özdeş bir telaffuz tipi üzerinde fikir birliğine varıldı. Bu konuşma normu genel olarak Çin'de de Tayvan'da da aynıdır. Çin'de buna *Putonghua* ("ortak dil") denirken, Tayvan'da *Gouyo* ("ülkenin dili") denir.

Son olarak, Çince yazı da reform geçirdi; fakat bu, o kadar şiddetli bir reform olmadı. 20. yüzyılın ilk yarısında kökten reform yanlısı pek çok kişi, geleneksel Çin yazısını bırakıp alfabeye geçilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bazı sistemler de önerilmiştir; fakat sorunların düşünüldüğünden daha büyük, faydalarının ise kesin olmadığı anlaşıldı. Komünist rejimin ilk yıllarında yetkililer, bir alfabe sistemini devreye sokmayı kafalarına koymuştu; fakat kanaatler değişti ve günümüzde bu fikir gündemden kalkmış durumda. Bunun yerine, geleneksel karakterlerin pek çoğunun sadeleştirilmesi yoluna gidildi. Böylece öğrenilmesi kolaylaşan karakterlerin işlevleriyse olduğu

Resim 16.1 Çince bir karakterin sadeleşmesi. "Bulut" sözcüğü klasik yazıda (soldaki) ve sadeleştirilmiş yazıda (sağdaki).

gibi kaldı. Sadeleştirilmiş karakterler Çin genelinde kullanılırken, Tayvan'da genel kullanıma dokulmamıştır.

Bu üç reform sayesinde Çin'deki dil durumu belirgin şekilde değişti. Artık ortak konuşma dilleri var: *Putonghua* tüm okullarda öğretiliyor, konuşuluyor. Sözcük dağarcığı ve tarz açısından yazı dili, bu konuşma dilinden çok uzak değil ve sadeleştirilmiş yazıyla yazılıyor.

YÜZYIL İÇİNDE İLKÇAĞDAN MODERN ZAMANA

Çin'deki bu reformlar, tıpkı başka dil reformlarında olduğu gibi, siyasi hedeflerle yakından bağlantılıydı. Çin'in önderleri, imparatorluğun yüzyıl önceki yıkılışından beri az gelişmiş, zayıf ve içeriden parçalanmış bir halde olan ülkeyi modern, güçlü, ekonomisi gelişmiş bir ülkeye dönüştürme niyetiyle yola çıkmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında iktidarda olan milliyetçilerin pek çok temel noktada Komünistlerden ayrıldığı ve Komünist yönetimin, siyasetini defalarca kökten değiştirmiş olduğu doğru. Fakat Çin'in gelecekte daha güçlü, birleşmiş bir ülke haline gelmesinin hayalini kuran seçkin önderlerin hepsinin amacı, yıkılmış imparatorluğu diriltmek değil, bunun yerine bir ulus devlet koymaktı.

Dil meselesi hep merkezde olmuştur. Modern ulus devletler, idarede, eğitimde ve başka alanlarda kullanmaya uygun hünerli bir resmî dile gereksinim duyar. Çin

İmparatorluğu ortak yazı diline sahipti, ama nüfusun çok küçük bir kısmı bu dile aşinaydı; üstelik bu dil, sözlü iletişim vasıtası olarak işlev görmüyordu. Bu durum, Latince yazı dilinin tek resmî dil olduğu ortaçağın başlarında Fransa gibi bir ülkedeki işleyişi andırıyor.

Hızlı bir ilerleme sağlamak için, eğitime ayrılmış muazzam kaynaklar gereklidir. Öncelikle, herkesin temel düzeyde okuyup yazabilmesi şart. Çince dil reformları, hem öğretim ortamı olarak yararlanılabilecek hem de yazı dili olarak öğretilebilecek bir sözlü dil yarattı. Onyıllar içinde okul sisteminin kapsamı genişledi. Komünistlerin iktidara geldiği 1949'da okula başlayan çocukların oranının, yüzyılın başındaki çok düşük rakamdan yaklaşık yüzde yirmi beşe yükseldiği tahmin ediliyordu. Sadece on yıl içinde bu oran, resmî istatistiklere göre kabaca yüzde doksana çıkmış; fakat gerçekte de eğitimin kapsamı hızlı genişlemişti ve son yirmi-otuz yılda Çin'de neredeyse bütün çocuklara birkaç yıl okul eğitimi sunulabilmiştir. Ancak kentsel ve kırsal alanlar arasında kayda değer farklılıklar var. Şehirlerde çocuklar çoğunlukla dokuz yıl ya da daha uzun süre okula devam ederken, kırsalda çocuklar okula çok daha kısa süre gider ve öğretmenleri düşük vasıflı olabilir. Yine de eğitimin genel seviyesi muntazaman yükseliyor ve bazı Avrupa ülkelerininkine yaklaşıyor.

Öte yandan, klasik yazı dili neredeyse bütünüyle kullanımdan kalkmıştır. Resmî belgelerde, gazetelerde ya da modern kurmaca eserlerde kullanılmıyor ve iş dünyasıyla ya da teknolojiyle alakalı hiçbir metinde bu dilden yararlanılmıyor. Edebiyata ya da felsefeye meyilli iyi eğitim görmüş insanların en yaşlı kuşağı bu eski dili hâlâ faal olarak kullanıyor olabilir; fakat genele bakıldığında, tıpkı öbür kadim diller gibi bu dil de işin uzmanlarına bırakılmıştır.

Dolayısıyla, Çin yüzyıl içinde, Avrupa'da beş ila sekiz yüzyıllık bir dönemde olan bitenlere benzer bir şekilde gelişmiştir. 12. yüzyılda Latince pek çok ülkede fiilen tek yazı diliydi ve genel eğitim düzeyi Çin'in 19. yüzyıldaki durumuyla aynıydı. Avrupa ülkeleri Latinceden aşama

aşama uzaklaştı; çoğu ülkede bu süreç çok yavaş ilerledi. Yeni ulusal diller üzerine kurulmuş eğitim ciddi anlamda üç ila dört yüzyıl önce başlayıp yüzyıllar içinde ivme kazandı. Çin ise, klasik dilini yirmi-otuz yıl içinde terk edip, kendi modern dilini buna eşit bir hızla yarattı.

Tabii bu genel bir karşılaştırmadır ve yakından incelenirse geçerliliğini kaybedebilir. Yüzyıl önceki Çin, 12. yüzyılın herhangi bir Avrupa ülkesine kıyasla çok daha gelişmiş bir ülkeydi, değişim potansiyeli daha yüksekti. Ayrıca klasik yazı Çincesinin 19. yüzyıldaki hali, günümüzdeki standarda, ortaçağ Latincesinin günümüzün herhangi bir Avrupa diliyle mesafesine kıyasla daha yakın olabilir. Yine de Çin'deki dil değişiminin inanılmaz hızlı olduğu inkâr edilemez. Yüzyıl önce modern standart Çince mevcut değildi; şimdi ise yüz milyonlarca insan için okullarda eğitim aracı olarak kullanımda, ayrıca dünyadaki herhangi bir dile kıyasla daha büyük bir kalabalığın resmî dili durumunda.

OKULDA DİL, YAŞAMDA DİL

Günümüz Çin'inde yetişkinlerin çoğu için, gittikleri okullarda eğitim dili Putonghua'ydı (ya da öyle olması gerekiyordu), yani Pekin'in konuşma lehçesiyle aşağı yukarı aynı dildi. Çin vatandaşlarının yarıdan biraz fazlası (650 milyon kişi) bu konuşma biçimine makul oranda yakın bir tarzda konuşuyor. Kuzey Çincesi denen bu dil, kuzeyde ve Çin'in iç bölgelerinin büyük kısmında kullanılır. Fakat Şanghay'dan ya da o civardan Vietnam sınırına kadar tüm topraklarda, Güneydoğu Çin'de, Güney Çin "lehçelerine" rastlanır; sadece Kuzey Çincesi bilenler bu lehçeleri hiç anlayamaz. Gan, Şyanğ, Hakka, Wu, Min ve Yue olmak üzere altı lehçe mevcut. Ayrıca her birinde hatırı sayılır lehçe çeşitliliği bulunuyor. Bu altı konuşma biçimi ile Kuzey Çince birbirlerinden, çeşitli Roman dillerinin birbirinden ayrı olması kadar farklı; oysa bu yedi konuşma

biçiminin hepsi aynı standart yazı dilini ortak kullanır.

Günümüzde hangi lehçeyi ya da dili konuşursa konuşsun herkes, okulda Putonghua anlayıp konuşmak zorunda. Aynı zamanda, konuşma dillerinde sesli okunan yazı dili de öğretiliyor. Okulda öğrenilen dil, evde konuşulandan farklıdır; aşağı yukarı İngiliz okullarındaki çocukların Felemenkçeyi konuşmak, okumak, yazmak zorunda kalmasına denktir.

Ancak çok önemli bir farklılık var. İngilizce, yerli yerine oturmuş bir yazı diliyken, Gan, Hakka ve öbürleri asla öyle olmamıştır. Konuşma biçimleri birbirinden ayrılmadan önce bütün Çin lehçeleri/dilleri yerli yerine oturmuş ortak bir yazı diline sahipti. 20. yüzyıldaki reformlara dek yazı dili, her yerin yerel dilinde okunuyordu; dolayısıyla aynı metin çok farklı tarzlarla okunabiliyordu. Çoğu insan, Çin'in farklı köşelerindeki telaffuza ilgisizdi.

Günümüzde, okul dili ile yerel dil arasındaki fark çok bariz. Okulda herkesin yazı diline yakın olan Putonghua'yı konuşması beklenirken, kişi mesela evinde, okulda ya da yazı dilinde hiçbir varlığı olmayan Gan dilini konuşabilir. Okul dilinin itibarı ve yazılı biçimi varken, yerel dilde ikisi de yoktur.

Bu durum genellikle, geçen bölümde kaybolan dillere dair anlattıklarımızı yansıtıyor. Çin'deki reformlardan ötürü nüfusun büyük bir kısmı, birbirleriyle doğrudan rekabet içinde olan iki konuşma dilini bilmek zorunda. Putonghua sadece okul dili değildir, sözlü basın yayın ortamlarında, yani radyoda, televizyonda, sinemada da yaygınlıkla kullanılır. Evde konuştukları diller üzerinden birbirlerini anlamayan insanların iletişim kurması hedeflendiğine göre, bu seçim gayet doğal. Son yirmi-otuz yılda Çin içinde, çoğunlukla kırsal bölgelerden sanayileşmiş alanlara ve gitgide büyüyen şehirlere doğru büyük göç dalgaları yaşandığından, bu iletişim tıkanması sık sık oluyor.

Bu sebeple, yeni resmî dil Putonghua yavaş yavaş bütün konuşma biçimlerinin alanına el atıyor. Bu ille de öteki büyük lehçelerin/dillerin kaybolmakta olduğu anla-

mına gelmez. Bu diller, anne babalarının dilini tek gecede bırakmayacak çok sayıda insan tarafından konuşuluyor. Fakat sosyo-dilbilimcilerin sözüyle belirtmek gerekirse, bu dil biçimleri mecra kaybediyor. Yani bu tür konuşma biçimleri artık bazı bağlamlarda, örneğin okulda ya da resmî işlerde uygun değil. O dili konuşan herkes bir alternatif dil de konuşabiliyorsa ve belli birtakım mecralar kaybedildiyse, bu dilin ya da lehçenin önünde sonunda yok oluşa varacak olan yolda birkaç adım attığı kabul edilmelidir. Fakat Çince vakasında bu yok oluş gerçekleşecekse bile, epey süre alacaktır.

Bu doğrultuda herhangi bir gelişmenin, Çin'in önderleri tarafından yürürlüğe sokulması ihtimali düşük. Yukarıda belirttiğimiz gibi, çoğu devlet, ülkede çokdillilikten hazzetmez. Eğitim sisteminin bütün ülkede insanların aynı dille konuşup yazdığı bir şekilde işlemesinin uygulama açısından faydaları muazzamdır. Buna ilaveten, ulusal birlik duygularını seferber etmek de kolaylaşır.

Çin'de resmen tanınmış elli beş etnik azınlık var ve tüm vatandaşların yüzde sekizi bunlardan birine mensup. Bu, dilsel durumu doğrudan yansıtan bir veri olarak yorumlanmamalı. Bazı etnik gruplar asıl dillerini terk etmiş; günümüzde büyük oranda ya da sadece Çince konuşuyorlar. Bu, kendilerini Mançu sayan 10 milyon insan için ve başkaları için de geçerli. Ancak yakın tarihli tahminlere göre Çin'de Çinceden başka yaklaşık 70 dil daha olabilir. Pek çoğunu az kişi konuşuyor; fakat Tibetçe, Moğolca ve Uygurca gibi kimi azınlık dilleri geniş kapsamlıdır ve bilinir.

Günümüzde Çin'in azınlık dilleri karşısında izlediği siyaset, özünde, Fransa ya da Britanya gibi ülkelerin siyasetleriyle farklılık sergilemiyor. Resmî olarak azınlıklar, kültürel isteklerinin desteklenmesi hakkına sahip; kendi yazı dillerini geliştirmeleri için yardım sunuluyor, vesaire. Öte yandan devlet, herkesin ulusal dili öğrenmesi konusunda çok katı. Azınlık dilleri konuşan anne babaların çocukları, ana dilleri gibi çoğunluk dilini de benimsiyor. Bu bakımdan ve başka bakımlardan Çin'in işleyişi, modern

ulus devletlerinki gibidir. Resmî ve ulusal dil neredeyse her durumda galip çıkıyor.

İNGİLİZCE VE ÇİNCE

Çin imparatorluğu uzun müddet boyunca başka ülkelerin dilini öğrenme gereksinimi duymadı. Temas kurmak isteyen başka uluslar, onların "üstün" dili olan Çinceyi öğrenmek zorundaydı. Başka ülkelerle modern anlamda diplomatik ilişki bile kurulmamıştı. Çin'le resmî ilişkiye girmek isteyen devletler, imparatora mütevazı ricalarını dile getirmeliydi.

19. yüzyılda Çin güç kaybederken bu tutumu sürdürmek imkânsız hale geldi. Çin, Dışişleri Bakanlığı kurmak ve çevirmenler, tercümanlar yetiştirmek durumunda kaldı. 20. yüzyılın ilk yarısında dahi, Çin'de Avrupa dillerini bilen kişi sayısı epey düşüktü.

Modernleşme, dil aracılığıyla, çoğunlukla da İngilizce üzerinden bilgi nakli gerektiriyordu. 20. yüzyılın ilk yarısında önde gelen güç Büyük Britanya'ydı, daha sonra bu mevkiye ABD yerleşecekti. Komünist dönemin ilk zamanlarındaki kapsamlı Rus etkisi, belirgin bir iz bırakacak kadar uzun sürmedi. İngilizce, kapsamı genişleyen eğitim sisteminde önemli bir dal haline geldiyse de, zaman zaman başka yabancı dillerin öğretildiği de olmuştur. İlk yıllarda bu eğitimin hem nicelik hem nitelik bakımından eksikleri çoktu. Ancak uzun yıllar sonra, belirgin bir ilerleme kaydedildi.

Günümüzde, prensipte bütün Çinli çocuklar bir miktar İngilizce eğitimi alıyor. Yaklaşık üç çocuktan biri ortaöğretimi tamamlıyor, yani on iki yıl okula gidiyor ve birkaç yıl boyunca İngilizce öğreniyor (daha seyrek olmak kaydıyla, İspanyolca ya da Rusça gibi başka bir yabancı dil öğrendikleri de oluyor). İngilizce öğrenmede gösterdikleri başarı, çoğunlukla meslek yaşantıları bakımından hayati önem taşıyor.

Günümüzde pek çok Çin üniversitesi ve başka yüksek eğitim kurumu mevcut. Tıpkı başka ülkelerdeki gibi, nitelikleri ve ünleri büyük değişkenlik gösteriyor. Bütün yüksek öğrenim sistemi, ülke çapında kapsamlı bir giriş sınavına dayanıyor ve bu sınava *Gaokao* deniyor. Her yıl yaklaşık 10 milyon genç insan bu sınava giriyor ve aldıkları puan, seçeneklerini ya da kişinin yüksek eğitim kurumları için uygun olup olmadığını belirliyor. Kişinin hayattaki konumunu az çok belirleyen sınav, bu bakımdan eski imparatorluk sisteminin devlet sınavlarına bir parça benziyor.

Ancak, sınavların içeriği çok farklı. *Gaokao*'da Çince, matematik ve bir yabancı dil (genellikle de İngilizce) olmak üzere üç zorunlu konu var. Kişinin eğitimine ve tercihlerine göre başka konular da ekleniyor. Fakat sonuçta İngilizce büyük ağırlık taşıyor; çünkü kişinin yüksek eğitime hak kazanması için, dili faal olarak kullanabilmesi şart.

Dolayısıyla Çinli yetkililer, öğrencilerin ve okulların İngilizceye çok vakit ve kaynak ayırmasına uğraşıyor. Herkes bir parça İngilizce bilmeli, iyi eğitimliler ise yüksek yeterlikte olmalı. Muhtemelen yakın gelecekte Çin'de belli bir yeterlikte İngilizce bilenlerin sayısı, dünyada anadili İngilizce olanları geçecek.

Bu durum, İngilizcenin büyük oranda Çincenin yerine geçtiği anlamına gelmiyor. İngilizce konuşma vasfını kazanmak, Çin dışındaki dünyayla pek çok düzeyde bağlantı kurmak için gerekli; fakat Çin içinde iletişim için İngilizceye pek başvurulmuyor, en azından şimdilik. İngilizceyi birinci dilleri olarak konuşan toplulukların varlığını gösteren raporlar, işaretler yok; oysa Hindistan'da ve kimi ülkelerde bu durum söz konusu. Fakat elbette, İngilizceyi daha iyi öğrenen Çin halkı, başka ülkelerden insanlarla daha kolay ve daha sık temas kuracak, Çin de küresel toplumla daha fazla bütünleşecektir.

KELİMELER, YAZI, DÜŞÜNCE

Dil reformlarının itici güçlerinden biri, dışarıdan alınan bilginin ve fikirlerin yardımıyla ülkeyi modernleştirme, Batının bilimi, teknolojisi, ekonomik sistemi gibi unsurlardan faydalanma isteğiydi. Bu sürecin olmazsa olmaz kısımlarından biri, yeni kavramlar için dile yeni kelimelerin girmesidir. Bu tür bir aktarım, Avrupa ülkeleri arasında yüzyıllardır sürüyor ve dil açısından hemen hiçbir sorun doğurmuyor. Bu diller genellikle ödünç sözcükleri toptan almıştır; sadece ufak ses ayarlamaları yapıldığı görülür. Bu terimlerin çoğunluğu Latince ya da Yunanca köklerden türetilmiştir.

Ancak, ses sistemi bütünüyle farklı dillere bol miktarda bu tür ödünç sözcük sokmak oldukça sorun çıkarabilir; dünyanın çeşitli köşelerinde birtakım örnekler görülüyor ve Çince de istisna değil. Alfabe fikri üzerine kurulmamış, ses değerini değil genelde anlamları belirten karakterlerden faydalanan bir yazı dili için, ödünç sözcük almak özellikle karışık bir iştir. Bu sebeple Çince, ödünç sözcük almaktan kaçınır, ödünç sözcüklerin çevirisini tercih eder. Ödünç sözcüğü çevirmek, yabancı bir kavramı, yerli bir kelimeyle ya da kelime kombinasyonuyla temsil etmek ve buna kısmen yeni bir mana yüklemek anlamına gelir. Çincede eski örneklerden biri, "devlet başkanı" kelimesidir. Çince terim, aşağı yukarı "genel" ve "yönetmek" anlamlarına gelen iki kelimenin birleşimi olan *zong tong*'dur. Yazılı biçimi, bu kelimelerin karakterlerinden meydana gelir.

Son yüzyıl içinde dile pek çok ödünç sözcük girdi ve günümüzde Çince, Batı menşeli unsurları ve kavramları bile niteleyen tam işlevsel bir sözcük dağarcığıyla donanmış durumda. Bilindiği üzere, Çin'de ekonomik ve teknolojik gelişim çok hızlı. Dolayısıyla, yeniliklerin hepsi ithal değil, Çin'de de üretilebiliyor. Çince, sanayi ürünleri için kullandığı kelimeleri ihraç etmeye sınırlı bir ölçüde de olsa başladı ve muhtemelen gelecekte bu ihraç sıklaşa-

cak. Çin, uluslararası sözcük dağarcığına sıkça katkıda bulunan ülkelerden biri olmaya aday.

Fakat kelimelerin hepsi başka bir dile hiçbir sorun yaşanmaksızın kolayca aktarılamaz. Teknik ve bilimsel sözcük dağarcığı çoğunlukla dolambaçsızdır: Farklı dillerde "bakır sülfat"ı niteleyen kelimelerin hepsi tam olarak aynı maddeye atıfta bulunur. Fakat "devlet başkanı" (*president*) gibi bir kelimenin farklı çağrışımları olabilir. İtalya'da *presidente* göstermelik, saygın bir önderken, Fransız *président* ülkeyi yönetir. Hem siyasi arenanın hem tarihsel geleneklerin Batılı muadillerinden çok farklı olduğu Çin gibi bir ülkede, ithal edilen kelime, asıl dilinde asla kastetmediği bir anlama gelebilir. Eğer terim yerel köklerden filizlenmişse, verici dilde mevcut değilse, bu gibi şeyler daha da kolay gerçekleşir; Çincede de durum çoğunlukla budur.

Bu, bir dilden başka dile her zaman net çeviri yapmanın mümkün olmayışından ileri gelen ciddi ve genel sorunu gözler önüne seren örneklerden sadece biri. Diller arasındaki dilsel ve kültürel mesafe ne ölçüde büyükse, o kadar zorluk çıkar. Bu örnekte, aradaki mesafenin en başından fazlasıyla açık olduğunu kabul etmeliyiz. Çince ve İngilizce, binlerce yıl içinde gelişmiş geniş sözcük dağarcıkları olan dillerdir ve yüzyıl öncesine kadar aralarındaki temas kayda değer boyutta değildi. Büyük sorunların çıkması beklenebilirdi.

Fakat sonuçta bu tür sorunlar meydana gelmedi. Çince, ciddi zorluk yaşamaksızın, İngilizce sözcük dağarcığının gereksinim duyduğu taraflarını alıp kısmen tadil etti. Günümüzde, Çincede Batı kavramları ve fikirleri hakkında yazmak ve konuşmak pekâlâ mümkün. Bunun aksine, İngilizce ve öbür Avrupa dilleri, Çin kültürünün Konfüçyüs felsefesinin temel terimleri gibi bir avuç kilit kavramını soğurmakla yetinmiştir. Çin dili, Avrupa dillerine kıyasla daha fazla zenginleşmiştir.

GELECEK

Uzun vadede Çincenin başına ne geleceğini kimse bilmiyor; fakat mevcut eğilimler göz önünde olduğundan (elbette öngörülemeyen koşullar hariç), yakın geleceği öngörmek nispeten kolay.

Son yüzyıl içinde Çin devleti, uzun süredir Batı ülkelerinde var olmuş dillere bazı bakımlardan benzeyen bir ulusal dil yarattı: Merkezî yönetimle yakın bağları olan, hem yazı hem konuşma biçimleri eğitimde ısrarlı bir şekilde kullanılan standart bir yazı ve konuşma dili. Bunun şimdiden gözlemlenebilen etkileri, Avrupa'da uzun süredir görülen etkilere benziyor.

Öncelikle, ülkedeki tüm öteki diller ve dil biçimleri, eskisine göre daha itibarsız ve önünde sonunda daha az konuşulacaklar. Çincenin konuşma lehçeleri/dilleri arasında standartlaştırılmış biçimiyle Kuzey Çincesi Putonghua, yüzyıl öncesine kıyasla günümüzde çok daha önem kazanmışken, öbür konuşma biçimlerinin hepsi zemin kaybediyor. Devlet eğitim siyasetini sürdürdüğü müddetçe, bu eğilim de sürecek. Uzun vadede, Güney Çin'de birçok hatta çoğu şehirli, yerel konuşma biçimini bırakıp Putonghua'ya kayabilir.

Bazı küçük azınlık dilleri şimdiden tehdit altında. Tıpkı Avrupa'daki ve daha sonra Kuzey Amerika'daki, Avustralya'daki ya da başka yerlerdeki küçük diller gibi, muhtemelen çoğu büsbütün ortadan kalkacak. Tibetçe ve Moğolca gibi bir avuç büyük azınlık dilinin kaderini öngörmek kolay değil; çünkü bunların kaderi büyük oranda siyasi tasarılara ve kararlara bağlı. Fakat özetlemek gerekirse Çin, tek baskın yazı ve konuşma diline sahip bir ülke olmaya doğru hızla gidiyor.

Günümüzde pek çok Çinli İngilizce biliyor ve İngilizce konuşulan dünyanın Çin üzerindeki etkisi büyük, giderek de artıyor. Yine de Çin'de İngilizcenin konumu, eskiden Britanya sömürgesi olan sayısız Asya ve Afrika ülkesindeki konumundan çok farklı. Çin'de İngilizce asla

idarede, siyasette ya da askeriyede kullanılan bir dil olmadı; egemenlerin, topraklarını fethettikleri astlarına bu dille hitap etmesi de söz konusu değildi. Ayrıca Çin'de anadili İngilizce olanların toplam nüfusa oranı son derece düşüktür. Bu dil, Çin'de İngilizce konuşanlarla iletişim kurmak için kullanılmadı ve kullanılmıyor. İngilizce, modernleşmenin ve küreselleşmenin, yani dış dünyayla iletişim kurmanın aygıtı.

Bu sebeple, Hindistan'da ve başka yerlerde kimilerinin yaptığının aksine, Çin'de bazı insanların İngilizceyi ilk dil olarak benimsemesi olası görünmüyor. İngilizceyi benimsemeleri için geçerli bir sebep yok. Çince Çin'de gayet iş görüyor.

Peki, tersi olur mu? Çince zaten devlet sınırları ötesinde genişliyor. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, tarihte Çincenin, etrafındaki diller üzerinde büyük etkisi olmuştur. Çin'in zayıflayıp düşüşte olduğu son birkaç yüzyılda bu etki de azalmıştı. Günümüzde Çin yine Asya'nın önder uluslarından biri ve dünya siyasetinde çok önemli bir rol üstlenmiş durumda. Çin girişimleri büyüyüp yurtdışına yayılırken, Çin üniversiteleri dünyanın dört bir yanından pek çok kurumla işbirliği yapıyor. İleride, Doğu ve Güney Asya'da insanlar, eskisine kıyasla Çince iletişim kurma ihtiyacını daha fazla hissedebilir. Çince, Asya'nın başlıca uluslararası dili haline gelebilir.

Çince, İngilizceyle rekabet eden yeni küresel dil olabilir mi? Şu an için, bu kanaati yaratacak fazla sebep yok. Çinceye gösterilen ilginin, İngilizce konuşulan ülkelerde bile katlanarak arttığı doğru; ayrıca Çinli önderler dilin statüsünü yükseltmeye, dille ve ülkeleriyle ilgili bilgiyi yaymaya epey uğraşıyor. Son yıllarda, dünyanın pek çok yerinde Konfüçyüs Enstitüleri kuruldu. Dünyanın orasına burasına dağılmış Çince konuşan topluluklar var. Yine de, büyük göç dalgaları ve/veya küresel ölçekte güç değişikliği olmadığı takdirde, Çin'den epey uzak ülkelerde çok sayıda insan neden Çince konuşmaya başlasın ki. Bu tarz gelişmeler mümkündür; fakat tahminim odur ki bunlar

yaşanana kadar, Çince genelde Doğu Asya'da, insanlığın büyük bölümüne yuva olan yerde konuşulacak.

Kitabın bu kısmının, oldukça kısa bir zaman diliminde, mesela bir iki nesil içinde neler olabileceğini ele aldığını bir kez daha hatırlatalım. Bu müddet ancak, mevcut eğilimlerin en azından bazılarının süreceğine inanmanın makul olduğu uzunlukta. Kitabın son bölümü daha kurgusal: daha uzak gelecek hakkında ne bilenebileceğini ya da en azından varsayılabileceğini ortaya koyma çabası.

17

SIRADA NE VAR?

Gelecek hafta ne olup biteceğini bilmek bile zorken, genelde uzak gelecekle ilgili öngörülere kuşkuyla yaklaşılmalı. Fakat bu bölüm, dünya dillerinin başına gelebilecekler hakkında. Bu alandaki gelişmeler nispeten yavaş seyrettiği için, eğer belirgin değişiklikleri görmek istiyorsak oldukça uzağa bakmak gerekir.

Elbette, fiiliyatta gerçekleşecek şeyleri öngörmenin mümkün olduğunu sanmıyorum. Yine de bu meseleyi gündeme getirmek anlamlı. Bu kitabın toplum ile dil arasında bağlantılar olduğunu gösterdiğine inanıyorum: Toplumda belirli özellikler, belirli türde dil gelişmelerini öne çıkarır. Eğer bu doğruysa, toplumlar belirli şekillerde geliştiğinde dillere ne olacağını öngörmek aslında mümkün. Bu bölümde işte bunu yapmaya uğraşıyoruz. Bütün tahminler koşullara bağlıdır: Eğer tarih şu şu yolda ilerlerse, o zaman diller şu şu şekilde etkilenir. Bu tarz yorumlar okuyucunun düşüncelerini besleyebilir ve aynı zamanda, önceki bölümlerde farklı bağlamlarda öne sürülmüş fikirlerin özetidir.

İlk öngörü kolay ama pek moral verici değil: Eğer insan türü yok olursa, aynı anda insan dilleri de ortadan kalkar ve bunun hakkında söylenecek başka bir şey yok. Aşağıda, türümüzün hayatta kalacağını varsayıp, gelecekteki üç noktada olası durumları ele alıyoruz.

İKİ YÜZ YIL İÇİNDE

Eğer iki yüz yıl önce biri, zamanımızın dilsel durumunu öngörmeyi denese, bilme şansı neredeyse sıfır olurdu. Günümüzün siyasi koşullarının öngörülmesi imkânsızdı. Örneğin hiç kimse, Kuzey Amerika'nın doğu kıyısında bağımsızlıklarını yeni ilan etmiş Britanya sömürgelerinin yüz elli yıl içinde dünyanın önde gelen gücüne dönüşeceğini tahmin edemezdi. İki yüzyıl içinde dünya nüfusunun yedi ila sekiz kat artacağına inanmak için de hiçbir sebep yoktu; daha önce böyle bir şey olmamıştı. Yine hiç kimse, bu devasa nüfusun ortalamada çok daha uzun yaşayacağını öngöremezdi.

Tahmin yapmak günümüzde de hiç kolay değil. Bu sebeple, tanımlanmış belirli koşullarda dillere ne olabileceğini açıklamaya çalışıyorum, dünya çapındaki toplumsal ve ekonomik durumun kökten değişmeyeceğini ve dolayısıyla, günümüzde gözlemlediğimiz gidişatların tersine çevrilmeyeceğini varsayarak başlıyorum işe. Buna göre, pek çok şeyin yanı sıra, devletler hâlâ var olacak ve bunların pek çoğu yine ulus devlet olacak. Ayrıca, daha olası bir seçenek olarak çeşitli türlerde muazzam karışıklıkların gerçekleşeceğine ilişkin yorum da yapacağım.

Kitabın başında, dilin kullanımlarıyla ilişkili olan toplumsal değişim ile dilsel değişim arasında bir ayrım yapmıştık. Daha sonra, üstdilsel değişim kavramıyla tanıştık. Toplumsal değişim hakkında söylenebilecek çok şey var ve işe bununla başlıyor, sona doğru da dilsel ve üstdilsel değişim konusunda bazı düşünceler ekliyorum.

Toplumsal değişim genellikle yazının kullanımıyla alakalıdır. İki yüz yıl önce, nüfusunun çoğunluğu okuryazar olan hiçbir ülke yoktu. Günümüzde ise, UNESCO'nun hesabına göre, dünya nüfusunun yüzde seksenden fazlası okuma yazma biliyor ve bu rakam giderek artıyor. Her ne kadar bu tür rakamlar tamamıyla güvenilir olmasa da, dünyada çoğu çocuğun temel okuma yazma öğrenecek kadar okula gittiğini gönül rahatlığıyla varsayabiliriz.

Yazı dili neredeyse her yerde karşımıza çıkıyor; insanlar bunları okulda öğreniyor, gündelik hayatında kullanıyor. Eğitim dilini ya da dillerini belirlerken tercihi daima devlet ya da organları yapar.

Yazıda kullanılan ve okullarda öğretilen dillerin geleceği, öteki dilerin geleceğine kıyasla daha parlak. Okulda başarılı olmak, hayatta başarılı olmak için önemli; anne babalar ile çocukların, tercih yapmak gerektiğinde, okulda kullanılan dili uygun görmesinin sebebi budur. Yazılı metinler kent toplumunun çoğu etkinliğinde gerekli, ayrıca bu metinler eğitim diliyle üretilir.

Büyük felaketler yaşanmazsa, yirmi-otuz yıl içinde okuryazarlık dünya çapında muhtemelen yüzde yüze yaklaşacak ve o seviyede kalacak. Böyle bir dünyada, en tutulan diller, eğitimin ve resmî bağlamın her düzeyinde kullanılan diller olacak, örneğin Britanya'da İngilizce, Hollanda'da Felemenkçe vesaire. Geriye çok fazla dil kalmamış olacak; tahminim, dünya genelinde bu türde olsa olsa 100'den biraz fazla dil olacağı yönünde. Dünyada bağımsız devletlerin sayısı 200'e yakın, fakat bu ülkelerin büyük kısmında okullarda İngilizce, İspanyolca, Arapça gibi belli diller öğretiliyor.

İlk ve orta öğretimde kullanılan, yerelde yazı dili olarak işlev gören diller ikinci bir kategori teşkil ediyor. Britanya'da Galce bu dillere örnektir. Çoğunlukla Asya'da ve Afrika'da yoğunlaşan bu tür dillerin sayısı birkaç yüz. Çoğu dil, kesinlikle en az yüzde doksanı, okullarda kullanılmıyor; bunların çoğunu çok az kişi konuşuyor. Hepsi, etkilerini yitirme, konuşanlarını kaybetme ve nihayetinde yok olma tehdidi altında.

Buna göre, okullar ve yazı dili biçimleri önemini yitirmeyecek; fakat nüfus yapısını da hesaba katmalıyız. Son yüzyılda insan nüfusu dörde katlandı. Bu bir daha olamaz ve olmayacak. Gelecek yirmi-otuz yıl için nüfus rakamlarını oldukça kesin bir öngörüyle tahmin etmek mümkün; aşağı yukarı otuz yıl içinde dünyanın toplam nüfusu 9 milyar civarına ulaşacak, sonra o düzeyde ka-

lacak ya da muhtemelen tekrar düşmeye başlayacak. Bu rakamlar makul denebilecek sayısız varsayımı temel alıyor. Daha uzak gelecek için ise belirsizlikler öyle büyüyor ki anlamlı tahmin yapmak mümkün olamıyor.

Çoğu insan şehirlerde ya da kasabalarda yaşayacak. 1950'de dünya çapında kent sakinlerinin oranı yaklaşık %29'du, 2010'da %50'ydi ve Birleşmiş Milletler Nüfus Şubesi, 2050'de %70 olacağını hesaplıyor.

Bu veriden yola çıkarak, gelecek yirmi-otuz yılda, hatta gelecek yüzyılda dil konuşanların sayısı hakkında bazı yargılara varabiliriz. Toplumsal değişimden ötürü çocuklar anne babalarından farklı davranır ve bundan elli yıl sonra hayatta olacak insanların büyük bir oranı, aslında şimdiden doğdu. Dolayısıyla, eğer aynı eğilimler bir yüzyıl daha sürerse, ne olup biteceğini tahmin etmek çok zor değil.

İki yüzyıl içinde, çoğu insan kesinlikle, nispeten az sayıda dilden birini konuşuyor olacak. Ülkelerin başlıca yazı dili olan yüz civarında dilin işi rast gidecek ve konuşan sayılarını artıracaklar. Gerçi bu, bir önceki yüzyılın hızıyla gerçekleşmeyecek; çünkü bu sefer muazzam bir nüfus patlaması olmayacak. Öteki dillerin çoğu, etkisini ve konuşanlarını yitirecek.

Bu süreç onyıllar içinde hızlanacak. 20. yüzyılda neredeyse bütün diller, konuşan sayısını artırdı, hatta elverişsiz durumda olan küçük diller de; çünkü her yerde, en azından küçük dillerin çoğunun konuşulduğu kırsal alanlarda daha fazla insan yaşıyordu. Nüfus artışı az ya da sıfır olduğunda ve şehirlere gitgide daha fazla insan göçtüğünde, kırsal bölgelerde küçük dilleri konuşanların sayısı artmayacak ve bunların çocukları şehirlere taşınıp daha büyük dillere geçecekler.

Günümüzde konuşulan dillerin çoğunun yüzyıl içinde kaybolmaya yüz tutması ya da yitip gitmesi olası görünüyor ve eğer mevcut eğilim sürerse, iki yüzyıl sonra toplamda binden az dil kalmış olabilir.

Eğer insanlar başka yerlere taşınırsa, toplu geçiş yüzyıldan bile kısa sürebilir. Örneğin 1900 civarındaki on-

yıllarda oldukça kalabalık bir İsveçli ve Norveçli nüfusu ABD'ye göç etmişti ve bunların torunlarının neredeyse tamamı İngilizce konuşuyor. Kendi yaşam alanlarında kalan insanlar dillerini nadiren bu kadar hızlı terk eder; gerçi Doğu Sutherland halkının tamamen dil değiştirmesi iki yüz yıl sürmüştür.

Büyük ölçekli yok oluşun önünü kesen şey, çoğu insanın aslında, anadilinin korunmasını kuvvetle istemesidir. Çoğunlukla Avrupa'da görülen bazı örneklerde, dilleri koruyup canlandırmak için çok uğraşılıyor. Galler'de konuşulan Kelt dili Galce, bu örneklerden biridir. Eğer dil bolluğu olan çoğu ülke, ekonomi ve genel eğitim bağlamında gitgide Britanya'ya benzerse, büyük ölçekte benzer gelişmeler olabilir. Fakat şimdilik, bunun olacağına dair çok az gösterge var. Ayrıca, dilin uzun vadede hayatta kalması bakımından bu tür önlemlerin ne kadar anlamlı olduğu belirsiz.

Yitip gidecek ilk diller, konuşanlarının sahiplenmediği, az kişinin konuştuğu ve yazı biçimi olmayan dillerdir. Birinci Bölüm'de ele aldığımız Khoisan ve Avustralya dilleri, ayrıca pek çok Kırma anadili için bu durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar ve birtakım başka diller oldukça yakın gelecekte kaybolabilir.

Diyelim ki 100.000 ya da daha fazla kişi tarafından konuşulan ya da eğitimde bir statüsü olan ya da en azından ülkede mevcudiyeti resmen tanınan diller, genel olarak konuşursak, iki yüz yıl içinde yok olmayacaktır. Tüm varsayımları hesaba katınca, kimi yerlerde savaşların, büyük göçlerin ya da bütün bir nüfusun sonu anlamına gelen başka tersliklerin olması muhtemel. Fakat aksi takdirde, iki yüzyıl, büyük grupların bütünüyle başka bir dile geçmesi için pek yeterli değil. İki yüz yıl, aşağı yukarı sekiz nesil eder ve küçük bir grupta çok hızlı bir değişimin tamamlanması bile iki üç nesil sürüyor.

Elbette bu, siyasi iktidarın desteklediği diller için daha da geçerli. Eğer ulus devletler aşağı yukarı şimdiki halleriyle varlıklarını sürdürürse, ulusal dilleri kesinlikle

ayakta kalacaktır. Bir dili kayırmak, ulus devletin doğasında var. Özellikle Afrika'daki kimi devletler, belli bir dili güçlü şekilde destekleyip ötekileri bastırmak anlamında, iyice ulus devletlere benzeyebilir.

Fakat pek çok ulusal dil bile, bir iki nesil öncesine kıyasla, belirli işlevler açısından günümüzde daha az konuşuluyor. İngilizce, İsveç ya da Hollanda gibi ülkelerde, eskisine kıyasla çok daha fazla kullanılıyor, özellikle de basın yayında ve çalışma hayatının belirli alanlarında. Bunun sonucunda ve İsveç ile Hollanda'da neredeyse bütün çocukların okulda İngilizce öğrenmesinden ötürü, İsveççe ve Felemenkçe, İngilizceden epey etkileniyor. Bu gidişat sürecek mi, hatta ivme kazanacak mı?

Gerçekte burada bir değil iki soru var: İlki, acaba İsveççe ve Felemenkçe gibi diller ve çoğu dil, gelecekte de uluslararası bir dilin etkisi altında kalmaya devam edecek mi; ikinci soru ise, acaba bu uluslararası dil hâlâ İngilizce mi olacak.

İlk soruyu yanıtlamak, ikinciyi yanıtlamaktan biraz daha kolay. Büyük felaketlerin yaşanmayacağını varsayarsak, uluslararası temaslar gücünü kaybetmeyecek, muhtemelen de güçlenecektir. Uluslararası temaslar için belli dillerin kabul görmesi, araştırma, teknoloji, iş ve başka faaliyetleri kolaylaştırır. Bu tür diller ya da en azından bu tür tek dil, gelecekte de kullanılacak. Eğer dünya köklü bir değişim geçirmezse, çoğu ülkede okul eğitimi belli bir uluslararası dilde eğitimi de içerecektir.

İngilizcenin bu konumunu koruyup koruyamayacağı tamamen farklı bir mesele. 20. yüzyıldaki eşsiz başarısına, bazı eşzamanlı kuvvetler katkıda bulundu. Bunların önemli bir tanesi, ABD'nin siyasi ve ekonomik gücüydü. Tarihin bize öğrettiği derslerden biri, bu gibi şeylerin değiştiğidir. İki yüzyıllık zaman, bazı ülkelerin üstün güç statüsüne yükselip tekrar aşağı düşmesi için yetebilir. Elbette ABD'nin önderliğini koruması da mümkün ya da bir sonraki öncü ulus yine İngilizce konuşan bir ülke olabilir; fakat bu iki seçeneğin biri öbüründen daha olası

görünmüyor.

Uluslararası dil olmanın, İngilizce açısından sonucu ne olacak? Evvela, sıradaki üstün gücün diliyle rekabet etmek zorunda kalacak; artık bu Çince mi, İspanyolca mı, Rusça mı ya da tahmin edemediğimiz bir dil mi olur, bilmiyoruz. Bu gelişme, sadece yirmi-otuz yıl önce Rusçanın hâlâ İngilizceyle kapıştığı duruma benzeyen bir durum doğurur. Daha uzağa bakacak olursak, yeni uluslararası dil elbette, İngilizcenin tüm uluslararası işlevlerini üstlenebilir.

Bu olacaksa bile, muhtemelen epey uzun bir süre alacak. İngilizcenin güçlü oluşunun sebeplerinden biri, pek çok eski sömürgede eğitim dili olarak kullanılıyor olmasıdır. Bu iş nesillerdir böyle sürüyor ve değişmesi için uzun yıllar gerekir. Ayrıca, öteki ülkelerin çoğu da, farklı bir yabancı dili ilk sırada öğretmek için müfredatlarını değiştirmelidir ki bu da yavaş bir süreç. Öte yandan, gerçek değişim şaşırtıcı oranda hızlı olabilir; örneğin Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra Macaristan ve Çek Cumhuriyeti gibi ülkelerde öyle olmuştu. Eskiden Rusça en önemli yabancı dildi, fakat günümüzde, İngilizce ile Almancanın çok gerisinde. Bunun sebebi, pek çok yetişkinin, ihtiyaç ortaya çıktığında bir dili öğrenip bunda yetkinleşmesidir.

Başta araştırma ve teknoloji olmak üzere, pek çok alanda İngilizce kaleme alınan metinlerin pek azı başka bir dile çevriliyor. Bu sebeple bilimcilerin ve başka insanların, uzun geçiş döneminde hem İngilizceyi hem de yeni uluslararası dili öğrenmesi şart olacaktır.

İngilizcenin başına neler gelebileceğini görmek için, Latincenin ve Fransızcanın düşüşlerini gözden geçirebiliriz. Roma İmparatorluğu Batıda 5. yüzyılda sona erdi; fakat Latince uluslararası dil olarak bin yıl daha önemli bir rol oynadı. Fransa 17. yüzyılda güçlü bir konuma yerleşti ve ülke bu konumu kaybettikten sonra Fransızca belirli alanlarda yüzyıl daha önemli bir uluslararası dil olarak kaldı.

Günümüzde İngilizce, son derece güçlü bir uluslara-

rası dil; fakat durumu hâlâ Latinceden ziyade Fransızcaya benziyor. Latince gerektiği şekilde gelişmiş yegâne yazı diliydi ve eğitimde tekel kurmuştu. İngilizce, yerli yerine oturmuş diller arasında en başarılısıdır, ama bu dillerden biri de pekâlâ İngilizcenin üstlendiği işlevleri yerine getirebilir. Bu dillerin her biri, en az tek ulus devlette güçlü bir tabana sahiptir.

Dolayısıyla benim gözümde İngilizce, günümüze kıyasla, iki yüzyıl sonra daha az baskın olacak, çünkü siyasi durumun İngilizceyi bunca uzun süre desteklemesi düşük ihtimal. Ancak, başka sebeplerden ötürü konumunu kısmen koruma olasılığı var.

Şu an için İngilizce, kendilerini ABD'nin ya da Britanya'nın tehdidi altında hissetmeyen ülkelerde çok rağbet görüyor. Oralarda insanlar, ulusal zeminini görmezden gelip, bu dili uluslararası ilişkiler açısından faydalı bir araç kabul ediyor. Eğer İngilizce konuşan bütün devletler güçsüzleşirse, bazı bağlamlarda bu dil nispeten daha fazla sevilebilir; çünkü siyasetin getirdiği yükümlülüklerden kurtulmuş olur. Ancak bu etki küçümsenmemeli. Eğer Çin, uzun süre boyunca dünyanın araştırma merkezi ve dünyanın en önemli ekonomisi olursa, Çin ile dünyanın geri kalanı arasındaki temaslar sonsuza kadar İngilizce aracılığıyla sağlanacak değil.

İngilizce, dünyanın pek çok köşesinde anadili olarak konuşuluyor. Şimdiden, dilin ayrı coğrafyalardaki konuşma çeşitleri birbirlerinden oldukça farklı. Dil değişiminin doğası yüzünden daha da uzaklaşacaklar, tabii kıtalar arası temaslar, şimdikinden daha yakın olmazsa. İki yüzyıl sonra farklı kıtalardan insanların birbirlerini anlamaları oldukça güçleşebilir. Eğer ortak yazı dili her yerde muhafaza edilirse, şimdiki duruma kıyasla dil, tüm farklı telaffuzlarından daha da uzaklaşmış olacak. Bunun sonuçlarını öngörmek kolay değil; fakat İngilizce içinde büyük çeşitlenme olursa, bu dili uluslararası dil olarak kullanmak daha sorunlu hale gelir.

Özetlemek gerekirse, pek çok dilin yitip gideceğini, az

sayıda dilden birinin uluslararası bağlamda konuşulacağını, İngilizcenin ille de bu dillerden biri olmayacağını, geri kalan büyük ya da oldukça büyük dillerin aşağı yukarı bugünkü halleriyle varlıklarını sürdüreceğini söylüyorum.

Toplumsal değişimden bu kadar bahsetmek yeter. Dilsel değişimler hakkında ne demeli? Bu konuda daha güvenli tahminlerde bulunabiliriz. Birincisi, yazı dilleri çok değişmeyecek. O dilde okuma yazmayı öğrenenlerin, kendi bilgilerini boşa çıkaracak girişimlere direnç göstermesi gibi sağlam bir sebepten ötürü, bu diller kendi içinde muhafazakârdır. Dili daha fazla kişi konuştukça, daha fazla metin üretildikçe, bu direnç de pekişir. Çin'deki reformlar, uzun süre boyunca dünyanın yazı sistemlerindeki son önemli değişiklikler olabilir.

Konuşma dilleri her zaman değişir; fakat bu değişimin hızı değişkenlik gösterir. Gözlemlerle de desteklenen bir görüşe göre, bir dil yerleşik standartlara ve yüksek okuryazarlık oranına sahip olduğunda, konuşmada daha az değişiklik geçiriyor. Uzun ortalama yaşam süresi muhtemelen benzer bir etkiye sahiptir. Bu sebepten ötürü, nispeten barışçıl ve eğitim seviyesi yüksek bir dünyada, büyük diller muhtemelen, kulağa şimdikinden çok farklı gelmeyecektir.

Tarih boyunca, geniş bir alanda konuşulan dillerin lehçelere bölündüğü, bu lehçelerin de zaman zaman farklı dillere dönüştüğü görüldü. Peki, bu eğilim sürecek mi? Bu eğilim her zaman var olacaktır; çünkü insanlar, kendi grupları için ayırt edici bir konuşma tarzı tasarlamayı yeğler. Argo, topluluk jargonları ve yerel çeşitler her zaman var olacak. Ancak, okulda geçirilen uzun yıllar, güçlü yazı dilleri ve etkili basın yayın, ters doğrultuda etki ediyor. Günümüzde Britanya'da ve bütün Avrupa'da belirgin kırsal lehçeleri kayboluyor. Mevcut eğilimlerden yola çıkarsak, hayatta kalacak olan dillerin iki yüzyıl sonra bugünküne kıyasla daha homojen olması kaçınılmaz. Daha fazla insan, kendi konuşma tarzını, bölgesel bir lehçeden ziyade ülkenin standart diliyle özdeşleştirecek; böylece

üstdil durumu da değişecek.

Fakat tüm bunlar, başlıca eğilimlerin terse dönmeyeceği varsayımına dayanıyor. Eğer bu olursa, sonucu öngörmek daha bile zor olabilir; fakat olası pek çok senaryoyu kafamızda canlandırabiliriz.

Senaryolardan biri, bütün dünyada az sayıda devletin, her biri dünyanın farklı bir köşesinde olmak üzere siyasi ve ekonomik egemenliği ele geçirmesi ve idareleri altındaki halklara kendi dillerini dayatmalarıdır. Soğuk Savaş boyunca, yaklaşık 1990'a kadar insanlar böyle bir gelecek tahayyül etmişti; fakat günümüzde bu görüş o kadar rağbet görmüyor.

Böyle bir durumda, başka dilleri zorla yeryüzünden hızla silme girişiminin başarılı olması pek olası değil. İstila ya da saldırı olduğunu düşündükleri şeye maruz kalmış insanlar, kendi kültürlerine ve dillerine inatla tutunur. Öte yandan, uzun vadede diller rekabet ortamında çöküp tedricen ortadan kaybolabilir. Bu, büyük ölçekte Roma İmparatorluğu'nda, çok daha küçük ölçekte Doğu Sutherland'de ve pek çok başka örnekte yaşandı. Ancak bu iş epey zaman alır. Günümüzde konuşulan ulusal dillerin çoğu uzun süre dayanacak kadar güçlü. Varsaydığımız fatihler yarın bile saldırsa, iki yüzyılda köklü değişikliklerin gerçekleşmesi mümkün değil; tabii düpedüz soykırıma ve benzer yöntemlere başvurulmadığını varsayarsak.

Bunun tersi yönde bir uzun vadeli eğilim de mevcut. Günümüzde en azından Avrupa'daki ulus devletlerin zayıfladıkları gözlemleniyor. Bölgeler gibi küçük birimler güçleniyor. Çoğu ulus devletin çözülüp daha dar birimler oluşturması halinde, dillere ne olur?

Dünyanın çoğu köşesinde bu gelişme, en azından iki yüzyıl içinde pek bir farklılık yaratmaz. ABD dağılacak olsa, muhtemelen elli eyalet de İngilizceden vazgeçmez. Eğer Almanya, Fransa, İspanya pek çok bölgeye dönüşecek olsa, bunların çoğu dil olarak kesinlikle Almancayı, Fransızcayı, İspanyolcayı seçecektir. Çok az sayıda bölge başka bir dili kabul edebilir, örneğin Katalunya'da Kata-

lanca gibi. Ancak herhangi bir Alman bölgesinin, yerel lehçeyi bölgesel dil olarak tercih etmesi pek muhtemel değil. Yüz elli yıl öncesine kadar Almanya siyaseten parça parça olmasına karşın, yine de ortak bir yazı dili ve konuşma dili için ortak bir norm geliştirilebilmişti.

Mevcut devletlerin dağılması durumunda, bunun dil bakımından sonuçları dünyanın bazı kısımlarında daha esaslı olur. Çok fazla dil barındıran Afrika devletleri, her biri pek çok küçük dil ama başlıca tek dil içeren birkaç bağımsız birime ayrılabilir. Rusya'daki birçok dilsel azınlık kendi bölgelerinde çoğunluk haline gelebilir. Bu şekilde çok sayıda dil, şu an içinde bulunduklarından daha güvenli bir konuma yerleşebilir. Fakat şimdilik, bu tür bir şeyin gerçekleşeceğine dair bir belirti yok.

Tüm bu senaryolar, ekonomik ve toplumsal koşulların iyileşeceği ya da günümüz koşullarıyla en azından eşit kalacağı varsayımından yola çıkıyor. Fakat gelecekte pek çok felaket yüzünü gösterebilir. Yıkıcı savaşlar yaşanabilir, çevre felaketleri yüzünden ekonomik ve toplumsal yapı çökebilir, insanları kasıp kavuran yeni hastalıklar türeyebilir ya da bu ve başka felaketlerin bir birleşimi söz konusu olabilir. Bu durumda dillerin payına ne düşer?

Bunun hakkında, en azından genel hatlarıyla bir şeyler söylemek mümkün. Toplumlar büyük bir sıkıntı içine girdiğinde, kamu hizmetlerinin çoğu çöker. Okullar kapanabilir; dünyanın geri kalanıyla iletişim imkânı daralabilir ya da bütünüyle ortadan kalkabilir. İnsanlar oldukları yerde başlarının çaresine bakmak zorunda kalırlar. Ortalama yaşam süresi çok daha kısalır.

Bu tür şeylerin olduğu yerlerde dillerin hızla değişeceğine inanmak akla yakın. Eğer yazı dili bilgisi kaybolursa ya da geçersiz hale gelirse ve insanlar artık yolculuk yapamayıp elektronik iletişim imkânlarını kullanamaz olursa, dilin işlevi yerel temaslarla sınırlı kalır. Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonraki yüzyıllar boyunca Batı Avrupa'da yaşanan, aşağı yukarı buydu. Sonuçta Latinceden, konuşanların birbirini anlayamadığı birtakım

diller türedi. Eğer durum yeterince kötüleşirse, aynı şey İngilizcenin ya da İspanyolcanın da başına gelebilir.

Bunun ne kadar zaman alacağını söylemek kolay değil. Dillerin bir iki yüzyıl içinde değişmesi sık rastlanan bir şey değil, fakat belirli vakalarda bu sürede yeni diller yaratılabilir; bunu Kırma anadilleri ve Afrikaner örneklerinde gördük. Gerçi, böyle hızlı bir değişimin ancak, başta birkaç dil birden konuşabilen insanlar söz konusu olduğunda gerçekleştiği görülüyor. Bu durumda, kısa süre içinde tüm özgün dillerden farklı bir ortak dil ortaya çıkabilir. Dahası, eğer ortalama insan ömrü kısaysa, değişim muhtemelen daha hızlı olur; çünkü nesiller arası temas aralığı daralacaktır ve böylece, dilin gelecek kuşaklara aktarımı sekteye uğrayacaktır. Yalıtılmış toplulukların ufak olması da değişimin hızlanmasına yol açabilir.

Hayat şartları güçleştiğinde, Somali gibi ülkelerde görüldüğü gibi, devlet düzeni çöker. Bu olduğunda, küçük dillerin zararına hareket eden pek çok kuvvet ortadan kaybolur. Anarşinin yaygın olduğu bir dünyada, büyük diller küçük dillerin yerini alamaz. Fakat bazı küçük diller her halükârda ortadan kalkabilir; çünkü o dili konuşan herkes ölüp gidebilir.

Dolayısıyla, felaketlerle dolu bir dünyada muhtemelen yine bir sürü dil, en azından uzun vadede yükselişe geçecektir. Toplumsal düzen, okullar ve iletişim, dil sayısını azaltmaya eğilimlidir; yalıtılma ve anarşi ise dil sayısını artırmaya meyillidir. Bunların ikisi de uzun vadeli akımlardır; fakat etkileri ancak birkaç yüzyıl sonra kayda değer olur.

Gerçi, yeni konuşma biçimlerinin illa o dili konuşanların buna bir ad vermesi ve öteki konuşma biçimlerinden ayrı sayması anlamında dil olmayacağını belirtmeden geçmeyelim. Ortada bir yazı biçimi ve siyasal destek yoksa, bu anlayışı doğuracak üstdilde değişimler gerçekleşmeyebilir. Çeşitlilik artacaktır, ama bu çeşitliliğin farkına varılması zorunlu değil.

Özetlemek gerekirse, geleceği önceden bildirmek

mümkün değilse de, farklı koşullar altında dillerin başına ne geleceği hakkında çok şey söyleyebiliriz. Şimdiye dek, dillerin normal değişim hızıyla ilişkili olarak bu bakış açısını fazla derinleştirmedik. Daha uzun bir zaman diliminde neler olabileceğine dair de birkaç şey söylenebilir.

İKİ BİN YIL İÇİNDE

Günümüzden iki bin yıl sonra insanlar hâlâ var olursa, günümüzde konuşulanlarla aynı tür diller konuşacaklarını gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz. Günümüzde konuşulan binlerce dil, çok özelleşmiş ve genetik yolla aktarılan birtakım kabiliyetlerle ilintili pek çok ortak özellik barındırır. Türün genetiği 2.000 yıl gibi kısa bir sürede değişmez. Bu sebeple, insanlar o zamanlarda da bizimkiler gibi diller konuşacaktır.

Rahatlıkla birtakım değerlendirmelerde daha bulunabiliriz. Birincisi, o zaman konuşulan hiçbir dil, günümüzde konuşulan herhangi bir dile yakın olmayacak. Aynı isimleri taşıyan dillerin var olması, konuşanları tarafından "İngilizce" ya da "Español" (İspanyolcada, "İspanyolca" anlamına gelen kelime) ya da "Elliniki" (Yunancada, "Yunanca" anlamına gelen kelime) diye adlandırılan dillerin var olması gayet muhtemel. Saydıklarımız arasında son isim, 2.000 yılı aşkın süredir kullanımda ve günümüzden 2.000 yıl sonra da kullanımda olmaması için hiç sebep yok. Üstdilsel değişim mutlaka gerçekleşecek değil. Fakat konuşma dili değişmeyi sürdürecek. Günümüz Yunancası, Platon'un konuştuğu dile hiç benzemiyor ve 2.000 yıl sonra Yunanca hâlâ konuşuluyor olursa, şimdikinden çok farklı olacaktır. Konuşuldukları müddetçe tüm diller değişim geçirir.

İkincisi, diller, günümüzde konuşulan dillerden türeyen pek çok unsur içerecektir. Diller icat edilmez, değişim geçirirler. Kırma anadilleri bile sıfırdan yaratılmamıştır; bilakis, başka dillerden gelen bileşenler içerirler. Bu du-

rumun gelecekte de aynı kalacağı neredeyse kesin. İki bin yıl uzun bir süre, ama tarihsel dilbilimcilerin, bu kadar geçmişte olup bitmiş şeyleri yeniden canlandırması mümkün. Bu uzunlukta bir dönemde gerçekleşmiş değişiklikler, o dili, bir uzmanın tanıyamayacağı hale sokmaz.

Gelecekte dillere hangi dillerin malzeme tedarik edileceği tahmin edilemez. İstatistik bakış açısıyla, en olası diller, günümüzde pek çok konuşanı olan dillerdir, örneğin Çince, İngilizce, Hintçe, İspanyolca gibi; fakat tarih ile istatistik her zaman örtüşmez. Nispeten yalıtılmış bir adada ulusal dil olarak konuşulan İzlandaca gibi bir dil, öteki dillerin çoğuna kıyasla daha az değişebilir; son bin yılda pek değişmediği kesin. Fakat elbette sadece fikir yürütüyoruz.

Bugünden iki bin yıl sonra kaç dilin var olacağını kestirmek de anlamsız. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu, siyasete, iletişime, eğitime vesaireye bağlı. Bu gibi şeyleri 2.000 yıl önceden bilmenin yolu yok.

Gerçi aşırı uç bir seçenekten bahsedebiliriz. Etüt edebildiğimiz süre zarfında, binyıldan binyıla geçişte dil sayısının azaldığını yukarıda gösterdik. Bugün kullanılan bazı dillerin konuşan sayısı, 2.000 yıl öncesinin dünya nüfusundan fazla. Peki, günümüzden 2.000 yıl sonra tüm insanların tek bir dil konuşması ne kadar olası?

Bu akla yakın olabilir, ancak birkaç koşul karşılanırsa. Tüm insanlar sık sık ve uzun temaslar kurmalı, kendilerini herhangi bir altgrup yerine insanlıkla özdeşleştirmeliler, ayrıca çocuklara etkinlikle aktarabildikleri çok açık dil normlarına sahip olmalılar. O dönemde insan nüfusu ufaksa ve dünyada ancak kısıtlı bir bölgeyi mesken tutmuşsa, bu gayet mümkün. Eğer şimdiki gibi dünyanın bütün yüzeyine yayılmış milyarlarca insan var olursa, muhtemelen çeşitli alanlarda çeşitli diller kalacaktır ya da zamanın bir noktasında bütün dünya tekdilli olsa bile, yeni diller gelişecektir.

Çünkü gelecekte de diller iki amaca hizmet edecek. Dil aracılığıyla mesaj aktarırız, fakat dil aynı zamanda bizi bir topluluğun üyesi olarak tanımlar. Sürekli yeni toplu-

luklar ortaya çıkar ve bunlarla birlikte, üyelerinin aidiyetini göstermek için yeni ihtiyaçlar doğar. Dillerin sürekli değişmesinin sebeplerinden biri budur. Güçlü karşıt kuvvetler olmadığı takdirde, bu mekanizma aracılığıyla büyük diller daima lehçelere bölünür, sonra da lehçeler ayrı dillere dönüşür. Bölünme karşıtı bu kuvvetler, yani iletişim, güçlü devlet, yazı dili, vesaire, zamanla iyice önem kazandı. Fakat bu kuvvetler, insanların temel dil kimliği gereksinimi asla ortadan kaldıramayacak ve o kuvvetlerin zayıfladığı yerlerde, diller çoğalır. Bu sebeple, dünyada uzun süre boyunca tek dil olabileceğine inanmıyorum.

2.000 yıl sonra, günümüzde kullanılanlarla aynı tür yazı dilleri var olabilir. Bunlar, 2.000'i aşkın yıl önce icat edildi ve değişime açık oldukları kanıtlanmıştır. İnsanların topluca yazıdan vazgeçmesi olası görünmüyor, gerçi bağımsız yazı sistemleri aslında yok olmuştur, örneğin Maya kültürü ortadan kaldırıldığında.

2.000 yıl sonra hangi yazının kullanılacağını söylemek daha güç. Şu an için dünyanın çoğu dili için alfabeli yazı sistemleri kullanılıyor ve bu tür sistemler, elinizdeki kitapta etraflıca tasvir edildi. Ancak Çince, prensipte her kelime için birer karakter kullanan bir yazı sistemiyle yazılıyor ve dünya nüfusunun beşte biri bu dili konuşuyor. Japoncayı yazmanın üç yolu var ve bu sistemlerden ikisi, her hece için bir karakter ilkesi üzerine kurulmuş. Bu üç yazı tipi de oldukça işlevsel ve yaygınlıkla kullanımda: Üçü de mi ayakta kalacak yoksa bir tanesi mi üstünlük kuracak kimse bilmiyor. Konuşma dilini daha da düzgün temsil eden bir yazı icat edilmesi de oldukça muhtemel. Ses ya da görüntü kayıtlarını aklımdan geçirmiyorum; bunlar artık uzun zamandır var ve yazının yerini asla tutmazlar.

Yazı dillerinin aşağı yukarı bugünkülere benzeyeceğini düşünmenin sebeplerinden biri, şimdiye kadar bu dillerin son derece dayanıklı olduğunun anlaşılmasıdır. Çince sistemi 3.000 yılı aşkın sürede çok az değişti ve Modern Yunanca, neredeyse o kadar uzun süredir kullanılan bir alfabeyle yazılıyor. Latinceden türemiş olan Roman dilleri,

2.500 yılı aşkın süre önce icat edilmiş Latin alfabesiyle yazılıyor ve İngilizce dahil pek çok dil de öyle. Bu hususta değişiklik olmayışının sebeplerinden biri, bir dilde okuyup yazabilmek için gereken zamanı harcamış insanların normalde yeniliğe karşı olmasıdır. Değişim, ilave çaba sarfetmeleri anlamına gelir, ayrıca gelecek kuşaklar eski metinleri okuyamaz. Bu nedenle, kökten değişim öngören seçenekler çok nadiren başarılı olur.

İKİ MİLYON YIL İÇİNDE

Diller tarihinin sonunu görmek için, gözümüzü çok uzağa dikmeliyiz. Yine belirtelim, insan türünün yok olmayacağı varsayımına dayanıp konuşuyoruz. Fakat benim kanaatimce yok olacaktır; ortaya çıkışından beri içinde yaşadığı ekosistemi bu kadar çok değiştirmiş bir tür, uzun vadede bu değişikliklerin etkisinden mustarip olacaktır. Fakat diyelim ki soyumuz, gelecekteki tüm buhranları sağ salim atlattı, peki bu durumda dilleri neye benzerdi? Biraz keyfi davranıp, günümüzden iki milyon yıl sonrasını belirledim. İki milyon yıl öncesi, insan dilinin başlangıcı için cidden ileri sürülmüş en uzak geçmiştir.

O dönemde eğer herhangi bir insan dili konuşulacaksa, hiçbir unsurunun, günümüzde konuşulan dillere atfedilemeyeceği mutlak. Sadece 10.000 yıl içinde diller, tanınmayacak raddede dönüştü. İki milyon yıl içinde bu dönüşüm, birkaç yüz kere daha görülebilir.

Başka gelişmeler de yaşanabilir. İki milyon yıl önce atalarımızın genetiği bizimkinden çok farklıydı. Tür gelişti ve bu gelişmelerden biri, dil yeteneğinin artmasıydı. İki milyon yıl içinde pek çok yeni genetik değişiklik meydana gelecektir. Şu anki mevcut türden, farklı türler evrimleşebilir, örneğin birbirlerinden, dil becerileriyle farklılaşabilirler.

Bu gelişme, diller tarihinin sonu olacaktır. Yeni yaratıkların, bizim anlayışımızın ötesinde başka ve daha ileri

yetenekler edinmesi ya da sessizleşmeleri önemli değil. Zihinsel ve fiziksel niteliklerimizin gerektirdiği temel özellikler barındıran dilleri konuşmuyorlarsa, bizim türümüze ait değiller demektir. İnsanoğlu, bizim gibi konuşmaya başladığında insan oldu. Bizim gibi konuşmadıklarında, artık insan olmayacaklar.

İLAVE OKUMALAR

On Beşinci Bölüm: İngilizcenin altın çağı

Daha önce bahsetmiş olduğumuz, İngilizceyle ilgili tarihçeler, dilin yayılmasını da ele alıyor. McCrum'da (2010) ve Crystal'de (2003) de incelemeler var. Philipson (1992) ve Fishman (1996), İngilizcenin günümüzde dünya çapındaki egemenliğini farklı bakış açılarından ele alıyor. Ayrıca bakınız: Fishman ve Garcia (2010).

On Altıncı Bölüm: Çince ve Çin'de İngllizce

Çin'in yakın tarihi için örneğin bakınız: Ebrey (2010). Chen'de (2007) mevcut dilsel durumla ilgili güzel bir betimleme bulunuyor; aynı kitap, Tayvan'la ve Hong Kong'la ilgili ilginç incelemeler de içeriyor. Ayrıca bkz. Zhou (2010). Çin'de İngilizce, Lo Bianco ve diğ. (2009) konusudur.

On Yedinci Bölüm: Sırada ne var?

Dillerin geleceği daha önce pek konu edilmedi. Ancak, dünyada pek çok dilin karşı karşıya olduğu acil tehlike, daha önce bahsetmiş olduğumuz, dil yok oluşunu ele alan kitaplarda anlatılıyor. Örneğin bkz. Nettle (1999).

KRONOLOJİ

Bu liste, kitapta bahsedilen olayları ve süreçleri içerir.

MÖ 2000000-MÖ 40000	Toplayıcılarda ve avcılarda dil ortaya çıkıyor.
MÖ 40000-MÖ 8000	Dilde ve resimli temsilde tam vasıflı hale gelinmesi.
MÖ 8000	Ortadoğu'da tarım başlıyor.
MÖ 3000	İlk yazı sistemi: Sümer çiviyazısı.
MÖ 3000-MS 1000	Afrika'da Sahra'nın güneyinde kalan topraklarda Bantu dilleri yayılıyor.
MÖ 2900-MS 400	Mısır'da hiyeroglifler kullanılıyor.
MÖ 1350-günümüz	Çin'de Çin yazısı kullanılıyor.
MÖ 800-günümüz	Yunanistan'da Yunan alfabesi kullanılıyor.
MÖ 700-MÖ 300	Homeros'tan Aristoteles'e, ilkçağda Yunan kültürünün altın çağı.
MÖ 600-günümüz	Roma'da ve daha sonra dünyanın büyük kısmında Latin alfabesi kullanılıyor.
MÖ 600-MÖ 200	Konfüçyüs'le, Laozi'yle, Mencius'la birlikte ilkçağ Çin kültürü serpiliyor.
MÖ 336-MÖ 323	İskender, kısa ömürlü Yunan imparatorluğunu kuruyor.
MÖ 323-MS 640	Doğu Akdeniz civarındaki ülkelerin çoğunda Yunanca *koine* dili, idare ve yönetim dili olarak kullanılıyor.

MÖ 300-MS 400	Latince İtalya'da konuşma dili oluyor, ardından Güneybatı Avrupa'da birtakım ülkelerde benimseniyor.
MÖ 221-MS 1911	Çin'de imparatorların hâkimiyeti.
MÖ 220'ler	Çin yazı dili standartlaştırılıyor; MS 20. yüzyıla kadar büyük değişiklikler geçirmeksizin kullanımda kalıyor.
MÖ 100-MS 100	Cicero, Vergilius gibi isimlerle birlikte Roma'da yüksek edebiyat kültürü dönemi yaşanıyor, ayrıca standart Latince yazı dili yerleşiyor.
MS 476	Batı Roma İmparatorluğunun sonu.
5. yüzyıl	Angıllar, Saksonlar ve başka gruplar İngiltere'yi istila ediyor.
6. yüzyıl	Arapça alfabenin yaratılması.
6. yüzyıl-20. yüzyıl	Kore yazısı, Çince yazıdan ilham alıyor.
597	Romalı misyonerler Kent'e geliyor.
7. yüzyıl	Latin alfabesiyle ilk İngilizce metinler yazılıyor.
640-750	Araplar Ortadoğu'yu, Kuzey Afrika'yı, Pers'i vs. işgal ediyor.
700-1800	Latince artık Batı Avrupa'nın anadili olmasa da, dinde, eğitimde, kültürde kullanılan yazı ve konuşma dili olarak kalıyor.
800	Charlemagne, imparator oluyor.
800-1100	Arapça, Akdeniz etrafında pek çok ülkede konuşma dili oluyor.
842	Roman dilleri bölgesinde, Latince dışı ilk metin olan Strasbourg yemini yazılıyor.

879-899	Wessex kralı Alfred, Batı Sakson lehçesini temel alan, standart İngilizce yazı dilini yaratıyor.
10. yüzyıl	Çince yazıdan gelen kanci karakterlerini ve iki hece yazısı katakana ile hiraganayı içeren karma Japon yazısı kullanıma giriyor.
1066	Norman istilasının ardından Fransızca Britanya'ya giriyor ve İngilizce geriliyor.
12. yüzyıl	Fransızca ve Provans yazı dilleri yaratılıyor.
1321	Yazı İtalyancasının önemli örnek kişisi Dante Alighieri'nin ölümü.
13.-14. yüzyıl	İtalyanca yazı dili yaratılıyor.
1400	Yazı İngilizcesinin önemli örnek kişisi Geoffrey Chaucer'in ölümü.
1337-1453	İngiltere ile Fransa arasında Yüzyıl Savaşı yaşanıyor.
14.-19. yüzyıl	Vietnam'da Çince yazıdan esinlenilerek Nôm yazısı yaratılıyor.
15. yüzyıl	Korece hangul hece yazısı yaratılıyor.
15. yüzyıl	İngilizce yazı dili oluyor, Britanya'da artık Fransızca kullanılmıyor.
1476	Caxton İngilizce kitap basan ilk matbaayı kuruyor.
1500	Caral Brezilya'ya ayak basıyor.
16-17. yüzyıl	Portekiz Brezilya'yı işgal ediyor, İspanya Güney Amerika'nın geri kalanını ve Orta Amerika'yı ele geçiriyor.
Yaklaşık 1550-1815	Avrupa ile Çin arasında ticaret büyüyor, fakat dil teması kısıtlı kalıyor.

1616	İngilizce edebiyat dilinin örnek kişisi Shakespeare'in ölümü.
1616	İspanyolca edebiyat dilinin örnek kişisi Cervantes'in ölümü.
1620'ler	Kuzey Amerika'da ilk Britanya sömürgeleri kuruluyor.
Yaklaşık 1620-1830	Afrika'dan, Batı Hint adalarındaki ve başka yerlerdeki plantasyonlara büyük ölçekli köle ticareti yapılıyor; çoğu Kırma anadili yaratılıyor.
1652-1806	Cape Town'da Felemenk lehçesi oluşuyor ve Afrikaneri doğuruyor.
1654-1715	XIV. Louis'nin saltanatı döneminde Avrupa'da Fransızcanın egemenliği başlıyor.
1673	Fransızca edebiyat dilinin örnek kişisi Molière'in ölümü.
1776	Kuzey Amerika'da Britanya sömürgeleri bağımsızlıklarını ilan ediyor.
1788	Britanya, Avustralya'yı istila ediyor.
Yaklaşık 1800	Cornwall'da Cornwall dili ortadan kayboluyor.
1809-1905	Norveç'te Danca, yerini Norveççenin iki yazı çeşidine bırakıyor.
1810'lar	Gaelce konuşan çiftçiler Doğu Sutherland'den sürülüyor, ardından bu dil biçimi gerileyip yok oluyor.
1815-1945	Dünya siyasetinde Britanya'nın egemenlik dönemi; birçok ülkede İngilizce başlıca dil ya da sömürge dili olarak yerleşiyor.
1826-1960'lar	Güney Afrika'da çok sayıda Sotho konuşma dili yerini şu üç konuşma ve yazı diline bırakıyor: Sisvana, Sesotho ve Sepedi.

1842	Çin, Afyon Savaşını kaybediyor, bunun ticaretini açmak zorunda kalıyor.
1870'ler-1945	Almanca, uluslararası iletişim dili olarak yayılıyor.
1911	Çin İmparatorluğu yıkılıyor.
1919	Çin'de köklü dil reformları başlatılıyor.
1925	Afrikaner, resmî dil ilan ediliyor.
1945-1990	Soğuk Savaş dönemi, önde gelen uluslararası dil olma yolunda İngilizce ile Rusça arasında rekabet yaşanıyor.
1949	Mao Zedong idaresindeki Komünist Parti Çin'de denetimi ele geçiriyor, dil reformlarını sürdürüyor.
1962-1965	İkinci Vatikan Konsili, Katolik ibadet kurallarında Latinceden başka dillere izin veriyor.
1990-günümüz	İngilizcenin bütün dünyada önde gelen uluslararası dil olarak yerleşmesi, ABD'nin siyasi, ekonomik, kültürel hâkimiyetini yansıtıyor.

KAYNAKÇA

Adam, R. J. (hazırlayan) (1972). *Papers on Sutherland Estate Management 1802-1816*. Edinburgh: Scottish History Society.

Adams, James Noel (2003). *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Aitchison, Jean (2001). *Language Change: Progress or Decay?* 3üncü baskı. Cambridge: Cambridge University Press.

Allmand, Christopher (1992). *Henry V*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

Anderson, Benedict (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Gözden geçirilmiş baskı. Londra ve New York: Verso. [Türkçesi: *Hayali Cemaatler*, Metis Yayınevi, çeviren: İskender Savaşır].

Andersson, Lars-Gunnar ve Tore Janson (1997). *Languages in Botswana: Language Ecology in Southern Africa*. Gaborone: Longman Botswana.

Barber, Charles Laurence, Joan C. Beal ve Philip A Shaw (2009). *The English Language: a Historical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bernal, Martin (1987). *Black Athena: the Afroasiatic Roots of Classical Civilization. Volume 1: the Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*. New Brunswick: Rutgers University Press. [Türkçesi: *Kara Atena*, Kaynak Yayınları, çev. Özcan Buze].

Biraben, J.-N. (1979). Essai sur revolution du nombre des hommes. *Population* 1: 13-24.

Bleek, Dorothea (1939-40). A Short Survey of Bushman Languages. *Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen* 30: 52-72.

Botterill, Steven (hazırlayan) (1996). *Dante Alighieri: de vulgari eloquentia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bowman, Alan PL ve Greg Woolf (hazırlayanlar) (1994). *Literacy and Power in the Ancient World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Burke, Peter (1993). *The Art of Conversation*. Cambridge: Polity Press.

Burling, Robbins (2005). *The Talking Ape: How Language Evol-*

ved. New York: Oxford University Press.

Carstairs-McCarthy, Andrew (1999). *The Origins of Complex Language: an Inquiry into the Evolutionary Beginnings of Sentences, Syllables, and Truth*. Oxford: Oxford University Press.

Chen, Ping (2007). China. In *Language and National Identity in Asia*, hazırlayan Andrew Simpson, 141-67. Oxford: Oxford University Press.

Cole, Desmond T. (1955). *An Introduction to Tswana Grammar*. Cape Town: Longman.

Collier, Mark ve Bill Manley (1998). *How to Read Egyptian Hieroglyphs: a Step-by-Step Guide to Teach Yourself*. Londra: British Museum Press.

Coulmas, Florian (1996). *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*. Oxford: Blackwell.

(2003). *Writing Systems: an Introduction to their Linguistic Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crosby, Alfred W. (1986). *Ecological Imperialism: the Biological Expansion of Europe, 900-1900*. Cambridge: Cambridge University Press [Türkçesi: *Dünya Benimdir! Avrupa Ekolojik Emperyalizmi*, Kitap Yayınevi, çeviren: Bilgi Altıok].

—— (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. 2inci baskı. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (2010). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 3üncü baskı. Cambridge: Cambridge University Press.

Davies, W. V. (1987). *Egyptian Hieroglyphs*. Londra: British Museum.

Diamond, Jared (1997). *Guns, Germs and Steel*. Londra: Jonathan Cape [Türkçesi: *Tüfek, Mikrop, Çelik*, Tübitak Yayınevi, çeviren: Ülker İnce].

Dixon, R. M. W. (1980). *The Languages of Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (1997). *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (2002). *Australian Languages: their Nature and Development*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dorian, Nancy (1981). *Language Death: the Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Dunbar, Robin (1996). *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. Londra: Faber & Faber Ltd.

Ebrey, Patricia Buckley (2010). *The Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fischer, Steven R. (1999). *A History of Language*. Londra: Reaktion [Türkçesi: Dilin Tarihi, çev. Muhtesim Güvenç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013].

—— (2001). *A History of Writing*. Londra: Reaktion.

Fishman, Joshua (1996). *Post-Imperial English*. New York: Mouton de Gruyter.

Fishman, Joshua ve Ofelia Garcia (hazırlayan) (2010). *Handbook of Language and Ethnic Identity*. New York: Oxford University Press.

Foley, William A. (1986). *The Papuan Languages of New Guinea*. Cambridge: Cambridge University Press.

Frawley, William (hazırlayan) (2003). *International Encyclopedia of Linguistics*. 4 cilt, 2nci baskı. Oxford: Oxford University Press.

Freeborn, Dennis (2006). *From Old English to Standard English*. Londra: Macmillan.

Güldemann, Tom ve Rainer Vossen (2000). Khoisan. Şu kitapta: *African Languages: an Introduction*, hazırlayanlar Bernd Heine ve Derek Nurse, 99-122: Cambridge: Cambridge University Press.

Hassan, Fekri A. (1981). *Demographic Archaeology*. New York: Academic Press.

Haugen, Einar (1976). *The Scandinavian Languages: an Introduction to their History*. Londra: Faber and Faber.

Heaney, Seamus (İngilizceye çeviren) (1999). *Beowulf: Translated from the Anglo-Saxon*. Londra: Faber.

Heine, Bernd ve Derek Nurse (hazırlayanlar) (2000). *African Languages: an Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Holm, John (1988-89). *Pidgins and Creoles*. 2 cilts. Cambridge: Cambridge University Press.

Holmes, George (1988). *The Oxford Illustrated History of the Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press.

Horrocks, Geoffrey (1997). *Greek: a History of the Language and its Speakers*. Londra ve New York: Longman.

Hurford, James R., Michael Studdert-Kennedy ve Chris Knight

(1998). *Approaches to the Evolution of Language: Social and Cognitive Bases*. Cambridge: Cambridge University Press.

Janson, Tore (1991). Language Change and Metalinguistic Change: Latin to Romance and Other Cases. Şu kitapta: *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, hazırlayan Roger Wright, 19-28. Londra: Routledge.

—— (2002). *Speak: a Short History of Languages*. Oxford: Oxford University Press.

—— (2004). *A Natural History of Latin*. Oxford: Oxford University Press.

ve Joseph Tsonope (1991). *Birth of a National Language: the History of Setswana*. Gaborone: Heincmann.

Lehmann, Winfred P. (1992). *Historical Linguistics: an Introduction*. Londra: Routledge.

Lewis, Bernhard (1995). *The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day*. Londra: Weidenfeld & Nicolson.

Lewis, M. Paul (hazırlayan) (2009). *Ethnologue: Languages of the World*, 16ıncı baskı. Dallas, Tex.: SIL International. Online version: http://www.ethnologue.com.

Liebermann, F. (hazırlayan) (1903-16). *Die Gesetze der Angelsachsen*. Halle: Niemeyer.

Lo Bianco, Joseph, Jane Orton ve Gao Yihong (2009). *China and English: Globalisation and the Dilemmas of Identity*. Bristol: Multilingual Matters.

Lyovin, Anatole (1997). *An Introduction to the Languages of the World*. Oxford: Oxford University Press.

Mallory, J. P. ve Douglas Q. Adams (2006). *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford: Oxford University Press.

McCrum, Robert (2010). *Globish: How the English Language Became the World's Language*. New York: Norton.

Mitchell, Bruce ve Fred C. Robinson (1992). *A Guide to Old English*. Oxford: Blackwell.

Moore, Oliver (2000). *Chinese*. Londra: British Museum Press.

Morpurgo Da vies, Anna (1987). The Greek Notion of Dialect. *Verbum* 10: 7-28.

Mugglestone, Lynda (hazırlayan) (2006). *The Oxford History of English*. Oxford: Oxford University Press.

Nettle, Daniel (1999). *Linguistic Diversity*. Oxford: Oxford Univer-

sity Press.
Nichols, Johanna (1992). *Linguistic Diversity in Space and Time.* Chicago: University of Chicago Press.
Norman, Jerry (1988). *Chinese.* Cambridge: Cambridge University Press.
Nurse, Derek ve Gerard Philippson (hazırlayanlar) (2003). *The Bantu Languages*. Londra ve New York: Routledge.
Ostler, Nicholas (2005). *Empires of the Word: a Language History of the World*. New York: Harper Collins.
Page, R. I. (1973). *An Introduction to English Runes*. Londra: Methuen.
Phillipson, Robert (1992). *Linguistic Imperialism.* Oxford: Oxford University Press.
Ponelis, Fritz (1993). *The Development of Afrikaans*. Frankfurt-am-Main: P. Lang.
Renfrew, Colin (1987). *Archaeology and Language: the Puzzle of Indo-European Origins*. Londra: Jonathan Cape.
Robinson, Orrin W. (1992). *Old English and its Closest Relatives: a Survey of the Earliest Germanic Languages*. Stanford: Stanford University Press.
Romaine, Suzanne ve Daniel Nettle (2000). *Vanishing Voices: the Extinction of the World's Languages*. Oxford: Oxford University Press.
Sampson, Geoffrey, David Gil ve Peter Trudgill (2009). *Language Complexity as an Evolving Variable.* Oxford: Oxford University Press.
Sebba, Mark (1997). *Contact Languages: Pidgins and Creoles.* Londra: Macmillan.
Smith, Anthony D. (1986). *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford: Blackwell.
Tilly, Charles (1992). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*. Cambridge, MA ve Oxford: Blackwell [Türkçesi: *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İmge Kitabevi, çeviren: Kudret Emiroğlu].
Traill, Anthony (1974). *The Compleat Guide to the Koon: a Research Report on Linguistic Fieldwork Undertaken in Botswana and South West Africa*. Johannesburg: African Studies Institute, University of the Witwatersrand.
Trask, R. L. ve Robert McColl Millar (2007). *Trask's Historical Linguistics*. Londra: Hodder Arnold.

Versteegh, Kees (2001). *The Arabic Language.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Winter, Jürgen Christoph (1981). Khoisan. Şu kitapta: *Die Sprachen Afrikas*, hazırlayanlar Bernd Heine, Thilo C. Schadeberg ve Ekkehard Wolff, 329-74. Hamburg: Helmut Buske Verlag.

Wolf, Eric R. (1997). *Europe and the People without History*. Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press.

Wolff, Philippe (1971/2003). *Western Languages AD 100-1500*. İngilizceye çeviren Frances Partridge. Londra: Phoenix.

Wright, Roger (1982). *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Liverpool: Cairns.

Zhou, Minglang (2010). China. The Mainland, Hong Kong and Taiwan. Şu kitapta: Fishman ve Garcia (hazırlayanlar), *Handbook of Language and Ethnic Identity*, 470-85. New York: Oxford University Press.

DİZİN

!Ui-taa 33
!Xóõ 28, 36

Aasen, Ivar 254, 255
ABD 225, 227, 228, 229, 230, 271, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 304, 315, 316, 318, 320, 333
Académie française 214
Âdem 17, 18, 38, 167, 168
Aeneis 123
Afganistan 115
Afrika 24, 26, 28, 33, 36, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 63, 66, 67, 75, 110, 117, 124, 129, 135, 139, 142, 147, 152, 154, 204, 223, 225, 229, 230, 233, 234, 236, 238, 239, 248, 249, 250, 252, 256, 257, 259, 260, 269, 271, 272, 273, 274, 287, 295, 297, 308, 313, 316, 321, 329, 332
Afrika-Asya dillerinin 63, 67
Afrikaner 33, 197, 250, 251, 252, 255, 261, 278, 322
Aiskhylos 114
Akad dili 63
Akdeniz 49, 54, 63, 115, 117, 119, 124, 125, 143, 145, 146, 329, 330
Alfred, Wessex Kralı 192, 331
Almanca 45, 46, 47, 59, 119, 162, 168, 196, 197, 207, 208, 216, 283, 286, 317, 320, 333
"Alman" Ludwig 162, 163
Almanya 32, 133, 161, 162, 163, 164, 178, 217, 271, 286, 287, 320, 321
Altay dilleri 62
Amerika 41, 53, 54, 61, 64, 74, 75, 85, 110, 150, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 238, 248, 269, 271, 284, 287, 288, 289, 295, 296
Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi 235
Amsterdam 249, 291
And Dağları 53
Angıl dili 179
Anglia 179, 181, 190
Anglosakson dili 179
Anglosakson rünik yazısı 182
Anglosakson Vakayinamesi 176
Angola 233
Aragon 204
Aramice 117, 141
Arapça 29, 56, 129, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 204, 234, 237, 288, 290, 313, 330
Arap Yarımadası 138
Aristoteles 108, 109, 115, 329
Arjantin 227, 228
Arnavutça 51
Arnavutluk 124
Asturias 204
Asya 53, 55, 56, 63, 64, 67, 75, 97, 108, 135, 226, 229, 234, 235, 236, 237, 269, 271, 296, 308, 309, 310, 313
Aşağı Antiller Fransızca Kreol 244
Atina 113, 115
Atlas okyanusu 223, 224

Attika lehçesi 113, 114, 115, 116
Attila 56
Augustine, Canterbury Piskoposu 183, 185, 188, 198
Avrupa 27, 28, 30, 31, 37, 41, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 73, 75, 84, 86, 108, 109, 110, 120, 124, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 171, 174, 177, 198, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 262, 267, 269, 271, 272, 276, 277, 278, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 295, 296, 300, 301, 304, 306, 307, 308, 315, 319, 320, 332, 336, 339
Avustralya 29, 36, 39, 40, 41, 54, 63, 69, 110, 152, 235, 236, 270, 287, 308, 315, 332
Avustralya yerlileri 29, 36, 110, 235
Avustronezya 63, 65
Avustronezya grubu dilleri 63
Avusturya 213
Aymara dili 228, 231

Babil 77, 110, 168
Bağdat 144, 145
Baihua 298
Bakvena 257, 260
Baltık dilleri 51
Bantu dilleri 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 68, 70, 225, 226, 256, 257, 329, 339
Barbados Kreol İngilizcesi 244
barbaroi 114
Baskça 62, 227
Basra körfezi 63
Batı Afrika 53, 239, 240, 246, 247
Batı Avrupa 41, 48, 49, 127, 132, 150, 153, 168, 177, 212, 215, 239, 247, 321, 330
Batı Hint adaları 239, 332
Batı Saksonca 188, 199
Batı Saksonya 191, 192, 195
Bede (Aziz Muhterem Bede) 175, 188, 189, 190, 191, 218
Belarusça 48
Bengali 237
Beowulf 186, 187, 196, 218, 337
Berberi dili 143
Birinci Dünya Savaşı 146, 289
Birleşmiş Milletler 288, 314
Bizans 118, 119, 138, 139, 141, 142, 144, 146, 153
Bizans Yunancası 119
Bleek, Dorothea 32, 335
Boas, Franz 110
Boccaccio, Giovanni 209
Boerler 249, 250, 259
Boileau, Nicolas 213
Bolivya 227, 228
bonobolar 21, 38
Borneo 63, 65
Botsvana 60, 256, 260, 273, 277
Bretonlar 127
Breytenbach, Breyten 250
Brezilya 224, 225, 226, 227, 233, 331
Brink, André 250
Britanya 84, 127, 129, 131, 146, 174, 175, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 188,

189, 190, 194, 203, 228, 229, 233, 234, 235, 241, 249, 259, 260, 269, 285, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 296, 303, 308, 312, 313, 315, 318, 319, 331, 332
British Council 293
Britonca 174
Budacılar 137
Budacılık 98
Bulgarca 48
Buşmanlar 24, 110
Büyük Avustralya 41
Büyük Britanya 304
Büyük İskender 77, 115, 116, 117, 118, 141, 153, 329, 335

Cabral, Pedro 223, 224, 233
Caedmon 190
Caesar, Julius 125, 177
Calderon (Pedro Calderón de la Barca) 210
Canterbury 183
Cape 249, 253, 259, 332, 336, 339
Cape Town 249, 332, 336
Casalis, Eugène 258
Cebelitarık 233
Cengiz Han 56
Cenova 168
Cervantes, Miguel de 210, 332
Cezayir 129, 143, 146, 147
Charlemagne 161
Chaucer, Geoffrey 199, 210, 331
Chicago 291, 339
Cicero, Marcus Tullius 125, 126, 209, 212, 330
Colomb, Christophe 74, 224, 226, 295
Corneille, Pierre 210, 211
Cornwall dili 332
Curaçao 244

Çekçe 48
Çin 53, 54, 64, 74, 75, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 113, 129, 130, 152, 160, 233, 285, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 318, 319, 327, 329, 330, 331, 333
Çince 64, 68, 75, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 107, 111, 152, 161, 237, 285, 288, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 317, 324, 325, 327, 330, 331
Çin-Tibet grubunda 64
Çiviyazısı 77, 79

Danca 46, 47, 197, 206, 217, 253, 254, 255, 261, 332
Danimarka 133, 186, 206, 217, 253, 254
Dante Alighieri 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 188, 209, 218, 331, 335
Dazlak Karl 162
Delfi 114
demotikos 118, 119, 121, 255
Descartes, René 134
Dicle 74, 76
Dixon, R. M. W. 36, 37, 40, 63, 69, 70, 336
Doğu Afrika 63
Doğu Akdeniz 117, 119, 329
Doğu Amerika 233
Doğu Anglia Krallığı 179
Doğu Asya 64, 75, 97, 226, 287, 310

Doğu Avrupa 283, 287
Doğu Midlands 197, 199
Doğu Roma İmparatorluğu 118, 139, 141
Doğu Sutherland 262, 264, 265, 266, 269, 279, 315, 320, 332
Doğu Sutherland Gaelcesi 265
Don Quijote 210
Dorian, Nancy 264, 265, 279, 336
Dor lehçesi 114, 115, 120, 188
Dyirbal 37, 40
Dylan, Bob 288

Ekvador 227
Endonezya 63, 139, 235, 249, 270
Endülüs Emevileri 204
Eolis 113, 114, 120, 188
Eritre 63
Ermenice 117
Eski Almanca 47
Eski İngilizce 47
Eski Kilise Slavcası 48
Eski Mısır 82
Essex Krallığı 179, 190
Estonca 63
Ethelbert kanunları 185
Ethelbert (Kent Kralı) 183, 184, 185, 189, 190, 202, 218
Etiyopya 53, 63
Etrüskçe 201
Etrüskler 125, 127
Euripides 114

Faroe adaları 253
Fas 143, 146, 147
Felemenkçe 46, 228, 231, 244, 249, 251, 252, 253, 302, 313, 316, 332
Fenike dili 140
Fırat 74, 76
Filistin 124, 139, 141
Fince 63, 194
Finlandiya 194
Fransa 62, 127, 146, 147, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 170, 172, 174, 194, 195, 201, 203, 210, 212, 213, 214, 217, 228, 241, 277, 285, 287, 292, 300, 303, 317, 320, 331
Fransızca 48, 49, 59, 95, 110, 119, 135, 136, 146, 147, 150, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 172, 177, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 207, 208, 210, 213, 214, 216, 217, 218, 228, 229, 231, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 258, 267, 272, 283, 285, 286, 287, 288, 292, 317, 318, 320, 331, 332
Fransiyen 164, 165
Friedrich, II 167
Frizya dili 202

Gaelce 176, 262, 264, 266, 271, 332
Galce 127, 174, 315
Galiçya 204
Galler 127, 176, 315
Gallerce 313
Galya 127, 177, 194
Gama, Vasco de 223
Gan dili 301, 302
Germence 46, 47, 51, 178, 181, 182, 197, 251
Germen dilleri 46, 48, 49, 50, 53, 120, 131, 177, 182, 196
Gine-Bissau 233
Guangzhou 296
Guarani dili 231
Güney Afrika 24, 33, 36, 57, 60,

110, 238, 249, 250, 252, 256, 259, 260, 272, 274, 332
Güney Amerika 54, 64, 224, 225, 226, 238, 271, 331
Güney Asya 234, 309
Güney Avrupa 177
Güneybatı Asya 56
Güneybatı Avrupa 56, 128, 129, 330
Güneybatı Fransa 62, 127
Güneybatı İngiltere 182
Güneydoğu Avrupa 56, 139
Güney Fransa 166, 167, 214
Güney Hindistan 64

Haçlı seferleri 145
Haiti 231, 243, 244
Haitice 231, 243, 244, 261
Hakka dili 301, 302
Hangul 98, 331
Hausa dili 272
Havva 167
Hawaii 63
Helen 114
hellenike glossa 114
Hıristiyanlık 117, 122, 128, 132, 134, 137, 142, 145, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 290
Hindiçin 235
Hindistan 50, 51, 54, 64, 115, 116, 138, 223, 233, 234, 235, 248, 287, 292, 296, 305, 309
Hinduizm 137
Hint-Avrupa dilleri 50, 51, 52, 53, 55, 57, 62, 65, 68, 120, 174
Hintçe 51, 53, 237, 324
Hint okyanusu 238, 245
hiragana 99
History of the Church of the English People [İngiliz Halkının Kilisesinin Tarihi] 188
hiyeroglif 77, 79, 82, 83, 88, 99, 107, 226
Hollanda 178, 211, 228, 231, 248, 249, 250, 252, 283, 296, 313, 316
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 248
Hollanda Hindistanı 249
Homeros 106, 108, 329
Homo sapiens sapiens 19, 20
Horatius 125, 126
Hunlar 56, 96

Ibsen, Henrik 254
Irak 55, 74, 115, 140, 141, 143, 144, 146
Isixhosa 61
Isizulu 61

İber-Latin lehçeleri 204
İber Yarımadası 168, 204
İbo dili 272
İbranice 110, 137, 140, 170, 268
idyomata 168
İlkçağ 118, 119, 127, 128, 161, 212, 295, 329
İkinci Dünya Savaşı 286, 292
İkinci Vatikan Konsili 333
İlahî Komedya 167, 171
İlkçağ 18, 110, 118, 119, 120, 154, 198, 201, 212, 214, 234
İlyada 108
İmparator Augustus 123, 126
İmparator Konstantin 117, 118, 128
İmparator Neron 126, 128
İncil 128, 206
İndus 115
İngilizce xi, xii, 24, 28, 29, 30, 32, 35, 37, 45, 46, 47, 50, 51,

53, 59, 60, 61, 86, 87, 100, 101, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 117, 119, 134, 135, 136, 146, 147, 154, 168, 177, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 208, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 228, 229, 230, 231, 233, 235, 237, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 257, 260, 262, 263, 264, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 275, 278, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 302, 304, 305, 307, 308, 309, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 337, 340

İngiltere 174, 176, 177, 179, 182, 191, 192, 193, 194, 195, 200, 201, 204, 206, 208, 210, 211, 217, 218, 228, 330, 331

İngiltere Kralı John 194

İnka İmparatorluğu 226

İonya lehçesi 188

İran 51, 115, 116, 141

İrlanda 50, 124, 175, 176, 201, 271

İsa 117

İskandinav dilleri 46, 47, 50, 51, 253

İskandinavya 160, 178, 181, 271

İskoçça 48, 177, 179

İskoçya 124, 176, 262, 266

İslam 129, 137, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 150

İspanya 62, 127, 137, 139, 144, 145, 161, 170, 174, 204, 210, 213, 224, 225, 227, 295, 320, 331

İspanyolca 28, 29, 37, 39, 40, 48, 49, 59, 61, 107, 160, 161, 168, 204, 207, 217, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 237, 244, 246, 271, 285, 287, 288, 304, 313, 317, 320, 322, 323, 324, 332

İsrail 55, 268

İsveç 186, 194, 206, 211, 213, 217, 228, 229, 253, 254, 277, 283, 316

İsveççe 45, 46, 47, 160, 194, 202, 206, 211, 214, 216, 217, 228, 253, 261, 316

İtalya 123, 124, 125, 127, 153, 161, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 180, 188, 201, 215, 217, 229, 283, 307, 330

İtalyanca 37, 39, 40, 45, 48, 49, 95, 136, 150, 167, 170, 171, 172, 173, 201, 202, 207, 214, 216, 218, 331

İzlanda 47, 152, 253

İzlandaca 47, 324

Japonca 37, 62, 68, 98, 237

Jones, Sir William 50

Ju|'hoan 30, 31, 32

Jutland 179

Kalahari çölü 24, 30, 32, 41, 273

Kamboçya 235

Kamerun 57

Kanada 228, 229, 271, 287

kanci 99, 331

Kannada 64

Karadeniz 55

Karayipler 241, 245

Karolenj İmparatorluğu 162, 163
Kastilya 204
Kastilyaca 204
katakana 99, 331
Katalanca 204, 227, 320
Katalunya 320
katharevusa 118, 119, 121, 255
Katolik Kilisesi 134, 145, 150, 206, 207, 208, 333
Keçuvar dili 228, 231
Kelt 50, 51, 127, 175, 193, 262, 315
Kelt dilleri 50, 51, 193
Keltler 127
Kent 179, 181, 183, 185, 187, 188, 190, 198, 330
Kentçe 188
Kent Kralı Ethelberht 183, 184, 185, 189, 190, 202, 218
Kenya 272, 293
Khmer dil grubu 96
Khoisan 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 41, 69, 159, 315
Kırma anadiller (kreol) 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 252, 278, 322, 323, 332
kırma dil (pidgin) 240
Kıta Avrupası 131, 174, 182, 194, 200, 201
Kiswahili 61
Kitabı Mukaddes 17, 131, 168, 189, 192, 206, 211, 250, 253, 258, 259, 268
Knudsen, Knud 254
Koi dilleri 252
koine 116, 118, 120, 329
Kolombiya 227
Konfüçyüs 90, 92, 94, 99, 108, 111, 307, 309, 329
Konstantinopolis 117, 118
Kopt dili 117, 141, 142
Kore 98, 296
Korece 62, 98, 99, 331
Korsika 123
Kök-Germence 46, 47, 48, 51, 178
Kök-İskandinav dili 47
Kök-Sami dili 63
Kök-Slavca 48, 51
Kral Büyük Alfred 191, 192, 201, 331, 336
Kur'an 138, 140, 144, 145, 147, 148, 149, 150
Kurtuba 144
Kuzey Afrika 56, 124, 129, 142, 152, 154, 204, 236, 330
Kuzey Amerika 54, 64, 110, 228, 229, 235, 238, 308, 312, 332
Kuzey Avrupa 47, 56, 63, 206
Kuzey Çincesi 301, 308
Kuzey denizi 176, 178, 179, 283
Kuzey Fransa 165, 166, 167, 170, 172
Kuzey İspanya 62, 127
Kvena devleti 257, 258
La divina commedia (İlahî Komedya) 167
Lagerlöf, Selma 211
Laos 235
Laozi 90, 329
Latin alfabesi 48, 81, 98, 106, 107, 180, 183, 201, 209, 326, 330
Latin Amerika 285, 293
Latince 49, 50, 51, 59, 95, 107, 117, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 143, 145, 149, 150, 152, 153, 155, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 180,

181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 231, 234, 253, 289, 290, 300, 306, 317, 318, 321, 325, 330, 333
Latin harfleri 185, 253
Lehçe 48, 125
Leibniz, G. W. von 134
Lennon, John 288
León 204
Lesotho 256, 257, 259, 260
Libya 129, 147
Londra 199, 200, 203, 210, 289, 335, 336, 337, 338, 339, 340
Lothar 162
Louis XIV 212, 213, 285, 332

Ma'anyan dilleri 65
Macaristan 63, 215, 317
Macau 296
Madagaskar 63, 65
Madrid 210
Magalhães (Macellan) 226
Makedonya 115, 121, 188
Malagasi 65
Malayalam 64
Mamu 36, 40
Mançular 97
Maorice 235
Maoriler 235
Mao Zedong 94, 297
Mayalar 226
Meksika 53, 227, 293
Mencius 90, 329
Mercia 179, 187
Mercia Krallığı 179
Mezopotamya 74, 75, 141
Mısır 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 94, 95, 99, 100, 101, 108, 115, 116, 117, 121, 124, 129, 139, 141, 142, 146, 147, 151, 154, 329
Mısırca 18, 77, 78, 80, 81, 84, 86, 141, 150, 151
Midilli 105, 113
Moffat, Robert 258
Moğolca 303, 308
Moğollar 56, 146
Mokvena 257
Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 210, 332
Montaigne, Michel de 210
Motlhaping 257
Mozambik 233
Muhammed 138, 140, 145
Mussolini, Benito 123
Müslümanlar 56, 118, 137, 139, 145, 146, 150, 204

Nama (Koekoegovab) 25
Namibia 25
Navarra 204
Neandertal 20
Nevis adası 241, 242, 245, 278
Newcastle-upon-Tyne 188
Newton, Isaac 134
New York 288, 289, 335, 336, 337, 338, 339, 340
Ngvato devleti 258
Nijerya 272, 292, 293
Nil 76, 77, 144
Nithard 162, 164
Nôm 98, 331
Northumbria Krallığı 179, 181, 188, 189, 190
Norveç 238, 253, 254, 256, 283, 332
Norveççe 47, 160, 161, 253, 254, 255, 256, 261, 278, 332

Nostratik dili 67

Odysseia 108
Okavango ırmağı 273
Oksitan 166, 168, 202, 214
Oranj Bağımsız Devleti 249
Orta Afrika 57
Orta Amerika 53, 64, 74, 75, 226, 227, 331
Orta Anglia 179
Orta Anglia Krallığı 179
Orta Asya 295
Orta Avrupa 63
Ortadoğu 145, 152, 330
Osmanlı İmparatorluğu 118, 146

Pakistan 137
Palermo 167
Pali 137
Papa Gregorius 183
Papiamento dili 244
Papua Yeni Gine 270
Paris 183, 210
Patrick Sellar 262, 279
Peloponnesos (Mora) 120
Perrault, Charles 212
Pers dili (Farsça) 51, 53, 141, 143, 257
Pers İmparatorluğu 138, 139, 143
Peru 227, 228
Peterborough Vakayinamesi 176, 189
Petrarch (Francesco Petrarca) 209
Piktçe 177, 180
Platon 108, 109, 111, 113, 119, 323
Polonya 133, 213, 229
Portekiz 127, 170, 174, 204, 224, 225, 226, 233, 234, 252, 283, 331
Portekizce 48, 49, 61, 95, 135, 204, 217, 223, 225, 226, 227, 230, 231, 233, 234, 237, 243, 244, 245, 246, 248, 252, 271, 272
Protestanlık 133, 253, 258, 290
Provans 166, 167, 168, 169, 170, 331
Provence 166, 170, 172
Puglia 170
Putonghua 297, 298, 299, 301, 302, 308

Qin devleti 91

Rabelais, François 210
Racine, Jean 210, 211, 213
Rastadt Anlaşması 213
Rembarrnga 29
Ren 124, 177, 178
Rio de la Plata 227
Roma 49, 56, 117, 118, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 139, 141, 143, 155, 161, 162, 164, 174, 177, 178, 182, 183, 184, 187, 191, 205, 209, 214, 291, 317, 320, 321, 330
Roma İmparatorluğu 117, 118, 124, 127, 129, 130, 131, 133, 139, 141, 155, 161, 164, 174, 205, 214, 317, 320, 321
Roma İmparotorluğu 184
Romalılar 49, 56, 62, 114, 117, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 142, 153, 161, 164, 174, 176, 177, 180, 194, 205, 215
Roman dillerinden 48, 174
Roman konuşma biçiminin 168
Romanya 136, 170, 283
Roman yazı dili 167

Rönesans 211, 212
Rusça 48, 69, 237, 257, 271, 286, 287, 288, 304, 317, 333
Rusya 63, 257, 271, 286, 287, 296, 321
rünik alfabe 180, 185
rünik yazı 181, 182

Sahra 57, 60, 139, 144, 287
Saksonca 179, 190, 199, 331
Saksonya 191, 192
Sallustius 125
Sami dilleri 63, 140
Sanskrit 50, 51, 69, 137
Sappho 105, 106, 108, 113, 114
Sardinya 127, 169
Sardinyaca 169
Sekvana 257
Sekvena dili 259, 260
Seneca, Lucius Anneus 126
Sengvato 258
Sepedi 259, 260, 261, 332
Sesotho 257, 258, 259, 260, 332
Sesotho dili 257
Setlhaping dili 257, 259
Shakespeare, William 84, 210, 211, 332
Shang (Yin) Hanedanı 85, 89
Sırpça-Hırvatça 48
Sicilya 124, 127, 167, 169, 170
Sicilyaca 167
Sidney 235
Sisvana (Tsavana) dili 60, 61, 70, 80, 258, 259, 260, 261, 273, 274, 275, 277, 332
Slavca 48, 51
Slav dilleri 48, 53
Sofu Ludwig 162
Sokrates 109
Somali 322
Sophokles 114
Sorb dili 271
Sotho dilleri 40, 256, 257, 258, 259, 260, 278, 332
Sovyetler Birliği 286, 289, 317
Strasbourg yemini 163, 330
Strindberg, August 211
Sumatra 63
Surinam 231
Suriye 55, 124, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 147
Sussex Krallığı 179
Sümerce 18, 77
Sümerler 75
Süryanice 117, 141, 142
Süveyş kanalı 146
Svahili 59, 61, 272

Şanghay 301
şempanze 38
Şili 227
Şiyeyi dili 273, 274, 275, 276, 277, 279
Şona dili 272
Şuakve dili 33, 35

Tacitus 125, 177, 178
Tamil 64, 68
Tanzanya 272
Tasmanya 272
Tay dil grubu 96
Tayvan 296, 298, 299, 327
Telugu 64
Thames 179
Tibetçe 303, 308
Timbukuşu 273, 274, 277, 279
Tlhaping devleti 257
Toprak Ana Nerthus kültü 178
Tordesillas Anlaşması 224, 225
Toskana 169
Traill, Anthony 34, 36, 69, 339
Transvaal 249
Tsakonya dilinin 120
Tunus 129, 146, 147
Türkçe 146
Türkiye 51, 55, 63, 115, 116, 124,

139, 146, 153

Ukraynaca 48
UNESCO 312
Ural dilleri 63, 67
Uygurca 303

Ümit Burnu 224, 248
Ürdün 146
Üst Paleolitik dönemde 24

Vega, Lope de 210
Venezuela 227, 244
Vergilius (Publius Vergilius Maro) 123, 125, 126, 135, 209, 212, 213, 330
V. Henry 199, 203, 204
Vietnam 96, 97, 99, 235, 301, 331
Vietnamca 98
Vikingler 191

Wessex Krallığı 179, 186, 187, 190, 191, 192, 331

Yahudilik 142, 150
Yakın Doğu 53, 54, 55, 56, 63
Yeni Ahit 117
Yeni Gine 53, 67, 269, 270, 279
Yeni Granada 227
Yeni İspanya 227
Yeni Zelanda 63, 235
Yidinj 36
Yoruba dili 272
Yunan alfabesi 106, 107, 140, 329
Yunanca 50, 51, 77, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 128, 135, 136, 137, 141, 142, 143, 152, 153, 154, 168, 170, 177, 197, 201, 208, 211, 212, 215, 216, 255, 306, 323, 325, 329
Yunanistan 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 154, 180, 188, 255, 329
Yüz Yıl Savaşı 194

Zhou Hanedanı 90, 113, 327, 340
Zimbabve 272
Zosa 59, 61
Zulu 59, 61

Dillerin nasıl doğduğu ya da ortadan kaybolduğu meselesi, o dilleri konuşan insanların yaşadıklarıyla yakından ilişkilidir. Başka bir deyişle, dilleri tarihsel koşullar belirler. Öte yandan tarihsel olaylar da insanların konuştuğu dillerin yarattığı koşullara bağlıdır. Dolayısıyla tarih dillerden etkilenir, dillerse tarihin parçasıdır. Tore Janson, hem tarihsel dönemeçlere hem de coğrafi farklara atıfta bulunarak dillerin tarihteki rolünü ortaya koyuyor.

Dillerin Tarihi dilbilim ile tarih disiplinleri arasında köprü kuran bir eser. Dünyanın kimi büyük dil bölgelerinin yanı sıra, dillerin tarihle ilişkisini gösteren ve daha az bilinen pek çok örnek de sunuyor.

Tarih, antropoloji, siyaset bilimi, dilbilim ve yabancı dil öğrencilerinin ve bu konulara ilgili genel okurun faydalanabileceği *Dillerin Tarihi*, diller ile toplumlar arasındaki ilişkilere dair bir perspektif sunarken, şimdiki zaman ile geleceği değerlendirme konusunda da önemli ipuçları veriyor.

TORE JANSON 1936'da İsveç'te doğdu. 2001 yılında emekli olana dek Göteborg Üniversitesi'nde Latince ve Afrika Dilleri bölümlerinde ders verdi. Dünya çapında ilgi gören *Speak: A Short History of Languages* ve *The Natural History of Latin* başlıklı çalışmalara imza attı. 2001 yılından beri Stokholm Üniversitesi Dilbilim Bölümü'nde çalışmaktadır.

ISBN 978-605-4787-74-6

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ